

Sayı: 8 ◀ Cilt: 5 ▶ Yıl: 2018
ISSN 2147-8171

**ESKİŞEHİR OSMANGAZİ
ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Sayı: 8 ◀ Cilt: 5 ▶ Yıl: 2018
ISSN 2147-8171

Dergimiz İSAM Kütüphanesi tarafından taranmaktadır.
www.isam.org.tr

Sayfa Tasarımı

Erşahin Ahmet AYHÜN

Kapak Tasarımı

Emin ALBAYRAK

Baskı

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi

İletişim

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
Meşelik Kampüsü 26480 Odunpazarı
Eskişehir / Türkiye

Telefon: (0.222) 217 57 57

Faks: (0.222) 217 57 58

<http://ilahiyat.ogu.edu.tr>

ilahiyatdergi@ogu.edu.tr

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Sayı: 8 ◀ Cilt: 5 ▶ Yıl: 2018
ISSN 2147-8171

Dergi Adı	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Dergi Sahibi	Prof Dr. Kemal ŞENOCAK (Rektör)
Editör	Dr. Öğr. Üyesi Erşahin Ahmet AYHÜN
Editör	Arş. Gör. Dr. İshak TEKİN
Yardımcısı	
Yazı İşleri Müdürü	Dr. Öğr. Üyesi Erşahin Ahmet AYHÜN
Redaksiyon	Arş. Gör. Aynur KURT Arş. Gör. Barış ÇAKAN Arş. Gör. Elif Kübra ARSLANGİRAY Arş. Gör. Kadir TÜRKMEN
Yazı Takip	Arş. Gör. Barış ÇAKAN Arş. Gör. Kevser ÖZTÜRK
Yayın Kurulu	Prof.Dr. Hüseyin AYDIN Prof.Dr. Ejder OKUMUŞ Prof. Dr. Dursun HAZER Prof.Dr. Ali Rıza GÜL Prof.Dr. Ali ÇELİK Doç. Dr. Adnan ADIGÜZEL Doç. Dr. Adil ŞEN Dr. Öğr. Üyesi M. Naci KULA Dr. Öğr. Üyesi Şenol KORKUT Dr. Öğr. Üyesi Yusuf KARATAŞ
Danışma Kurulu	Prof. Dr. Mehmet BAYYİĞİT (Necmettin Erbakan Üniversitesi) Prof. Dr. Çağfer KARADAŞ (Abant İzzet Baysal Üniversitesi) Prof. Dr. Osman AYDINLI (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Orhan ÇEKER (Necmettin Erbakan Üniversitesi) Prof. Dr. Hayati HÖKELEKLİ (Uludağ Üniversitesi) Prof Dr. Zekeriyya GÜLER (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi) Prof Dr. İsmail GÜLER (Uludağ Üniversitesi) Prof. Dr. Ö. Faruk HARMAN (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. Bayram Ali ÇETİNKAYA (İstanbul Üniversitesi) Prof Dr. Şuayip ÖZDEMİR (Amasya Üniversitesi) Prof Dr. Celal TÜNER (Ankara Üniversitesi) Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK (Sakarya Üniversitesi) Prof Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ (İstanbul Üniversitesi) Prof Dr. Mefail HIZLI (Uludağ Üniversitesi) Doç. Dr. Gürbüz DENİZ (Ankara Üniversitesi) Yrd. Doç. Dr. Zikri YAVUZ (Ankara Üniversitesi)

Fakülte Dergisi Prof. Dr. Dursun HAZER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
8. Sayı Prof. Dr. Mehmet DAĞ (Atatürk Üniversitesi)
Hakemleri Doç. Dr. Adil ŞEN (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Sabri YILMAZ (Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet DİRİK (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet ALBAYRAK (Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali DUMAN (İnönü Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Erşahin Ahmet AYHÜN (Eskişehir Osmangazi
Üniv.)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Naci KULA (Eskişehir Osmangazi
Üniv.)
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf KARATAŞ (Eskişehir Osmangazi Üniver-
sitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mücteba ALTINDAŞ (Afyon Kocatepe Üniversi-
tesi)

Teşekkür Yukarıda isimleri belirtilen hakemlere değerli katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Dr. Öğr. Üyesi Erşahin Ahmet AYHÜN
Editör

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ
ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Sayı: 8 ◀ Cilt: 5 ▶ Yıl: 2018
ISSN 2147-8171

İçindekiler

Makaleler

- Ahilik Kültürü ve Günümüze Yansımaları (Eskişehir Örneği)
*Ejder OKUMUŞ, Kamil SARITAŞ, Ayşe YORULMAZ, Fatma HAZAR,
Şeyma ALTAY* 7-38
- معجزة القرآن من حيث التحدييات
.....39-86
حسين آيين، ترجمة الباحث : آدم العشري، مراد يلماز
- Amaçsal Açıdan Dua Türleri: Din Psikolojisi Bağlamında
Tümevarımsal Bir Yaklaşım Denemesi
Abdullah DAĞCI 87-120
- ملاح الرومانسية في القصيدة " فكرة الفنان " لأبي القاسم الشابي
Yusuf AKYÜZ 121-146

Ekler

EK 1 Gözlem Yazısı

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayın
ve Yazım İlkeleri 147-150

EK 2 Yayın İlkeleri

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Yayın
ve Yazım İlkeleri 151-152

Ahilik Kültürü ve Günümüze Yansımaları (Eskişehir Örneği)¹

Ejder OKUMUŞ, Kamil SARITAŞ, Ayşe YORULMAZ, Fatma HAZAR, Şeyma ALTAY*

Ahilik Kültürü ve Günümüze Yansımaları (Eskişehir Örneği)

Özet ▶ Günümüzde toplumsal düzen, birlik ve dayanışmada değişen siyasi ve ekonomik parametre ve şartlar sebebiyle görece olumlu ve olumsuz durumlar tezahür etmektedir. Bu noktada sosyal ilişkilerin ve iktisadi eylemlerin odak noktalarından biri olan esnaf ve sanatkârların, kültür ve medeniyetimizde köklü bir geçmişe sahip olan ve kardeşlik kültürü olarak bilinen esnaf ve sanatkârlık kurumunun ilk hali olan Ahilikle bağlantısının bugün nasıl anlaşılıp yansıtıldığı önem kazanmaktadır. Ahilik, bireyin tüm yönlerini olumlu yönde geliştirmeyi hedefleyen bir ahlak, meslek, inanç, hukuk ve eğitim sistemi olarak görülebilir. Bu çerçevede Ahilik, sosyal hayatın dinamik aktörleri olan esnafın bireysel ve toplumsal kişiliğinin bütünlük sağlamasını ve dengeli bir yapıya bürünmesini incelemektedir. Tam da bu nedenle Ahilik kültürünün incelenmesi ve Eskişehir örneğinde günümüz ticaret, esnaflık ve sanatkârlık anlayışı ve pratiğine ne gibi güncel yansımalarının olduğunun araştırılması önem arz etmektedir.

Nitekim bu çalışmanın konusu Eskişehir’de Ahilikle ilgili bir araştırma yapmayı ve Ahilik kültürünün anlaşılmasına katkı yapmayı amaçlamaktadır. Ahilik müessesesinin tarihi süreçten günümüze Eskişehir ilinin sosyal ve kültürel hayatına nasıl yansıdığına ele alınacağı bu araştırma, üç bölüme ayrılacaktır. Öncelikle Eskişehir’de Ahilik kültürünün tarihsel arka planı resmedilecek ve bunun için doküman taraması yapılacaktır. Sonrasında akademisyen, esnaf ve öğrencilerle yapılacak olan görüşmelerle günümüzde Ahiliğin nasıl anlaşılıp yaşandığı tespit edilecektir. Son olarak elde edilen verilerden hareketle Ahiliğin geleceğe sunabileceği imkân ve fırsatlar değerlendirilerek çözüm önerilerine ulaşılmaya çalışılacaktır.

¹ Bu makale, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi BAP birimi tarafından desteklenen 2016-1261 nolu Ahilik Kültürü ve Günümüze Yansımaları –Eskişehir Örneği- adlı projeden üretilmiştir.

* Ejder OKUMUŞ, Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi; Kamil Sarıtaş, Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi; Ayşe Yorulmaz, Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi; Fatma HAZAR, Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi; Şeyma Altay, Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Anahtar Sözcükler: Ahilik, Ahi Evran, Eskişehir, Ahlak, Ekonomi, Kültür, Eğitim

Akhism Culture And Reflections on Nowadays (Sample of Eskisehir)

Abstract ▶ At the present time, relative positive and negative situations appear due to changing political and economical parameters and conditions on social order, unity and solidarity. At this point, how artisans and artists, who are one of the focal points of social relationships and economical activities, understand and reflect Akhism, which has a deep-rooted history in our culture and civilization and which is known as a brotherhood culture, becomes significant. Akhism can be seen as a moral, vocational, legal and educational system which aims to develop all aspects of an individual positively. Within this frame, Akhism prioritizes for the artisans, who are dynamic actors of social life, to have their individual and social personalities integrated and for them to form into a balanced structure. For the very reason, it is of importance to examine Akhism culture and, through the example of Eskişehir, to research what the current reflections onto understanding and practice of trade, artisanship and artistry are. As a matter of fact, subject of this project aims to conduct such a research and to contribute to understanding Akhism culture. This research, in which what reflections Akhism culture has had on the social and cultural life of Eskişehir from the past to present will be discussed, will consist of three chapters. First of all, historical background of Akhism culture in Eskişehir will be portrayed and, therefore, a document review will be conducted. Afterwards, it will be determined how Akhism is understood and practiced nowadays, by interviewing academicians, artisans, and students. Finally, based on the data obtained, solution suggestions shall tried to be reached by evaluating what possibilities and opportunities Akhism can offer for the future.

Key Words: *Akhism, Ahi Evran, Eskisehir, Ethic, Economy, Culture, Education*

1. Giriş

Günümüzün esnaf odalarına benzer bir işlevsellikle varlık göstermiş olan Ahilik; doğruluk, kardeşlik, yardımseverlik gibi iyi ahlakî esasların kendisinde toplandığı bir toplumsal ve ekonomik düzendir. Ahilik, İslâmî fütüvvet geleneğiyle Türkistan Türklerinin “akı”/ahî, yani yiğitlik/cömertlik/kardeşlik felsefesinin kaynaşması ile ortaya çıkmış ve yaygınlaşmış bir dünya görüşü ve bu zihniyete dayalı olarak gelişmiş bir kurumdur. Zamanla Fütüvvet ve Ahilik aynı anlamda, birbirinin yerine kullanılır hale gelmiştir.

1071 yılında Türkler tarafından ele geçirildikten sonra Moğol istilâsına kadar Anadolu'ya Türk göçleri yaşanmıştır. Moğol saldırıları esnasında Anadolu halkının yaşadığı yağma ve zulüm ortamı sonucu, Anadolu halkı canından bezmişti. Böyle bir ortamda Ahi Evran (v.1271), Baba İlyas (v.1240), Hacı Bektaş (v.1271), Mevlâna Celaleddin Rûmi (v.1273) gibi Türk büyükleri, halkın maneviyatını yükseltmek ve millî duygularını ayakta tutmak için büyük çaba harcamıştır. (Çağatay, 1989: 93; Şen, 2012). Bu mutasavvıflardan önemli birisi olan Ahi Evran, Anadolu'da esnaf ve sanatkârları bir birlik altında toplayarak sanat ve ticaret ahlakını, üretici ve tüketici çıkarlarını güven altına almak suretiyle, bu olumsuz politik ve ekonomik atmosfer içerisinde onlara yaşama ve direnme gücü vermiştir (Günay, 1998: 70; Sancaklı, 2010; Alkış, 2011).

Ahilik, sanata ve meslek yaşamına yön veren, esnaf ve zanaatkârları çıraklıktan ustalığa eğiten, yetiştiren, üretici ve tüketici arasındaki iletişimi denetleyen ve böylece ekonomik hayatı düzenleyen bir esnaf örgütü olmasının yanında, açtıkları zaviyelerle yalnızca bünyesindeki esnaf ve zanaatkâra değil, bütün halka kapılarını açmış ve toplumun pek çok kesimine tasavvufî dünya görüşü sunmuştur. Bununla birlikte, bu zaviyeler dini/ahlaki, sosyal ve iktisadi ve askeri eğitim merkezleri olarak da vatanın savunulmasına ve halkın eğitimine önemli katkılar sunan merkezler haline gelmiştir.

İnsan merkezli bir düşünce sistemi olarak bireyin, ahlakî ve meslekî açıdan yetiştirilmesini hedefleyen Ahilik, ticarî ve ahlakî ilkelere sahiptir. Bu ilkeler Fütüvvetnamelerden, Fütüvvetnameler de öğretilerini İslam dininin kaynakları olan Kur'an ve Sünnetten almıştır. Ahilik zamanla iktisadî yönü ağır basan bir kurum haline gelmiştir. Osmanlı'da merkezî otorite yerleşip kuvvetlendikçe, Ahiler siyasi fonksiyonlarını yitirerek daha çok sanat ve meslek faaliyetlerine yönelik birer iktisadî teşkilat halinde varlıklarını sürdürmeye başlamışlardır (Özki-raz, 2000: 150). İslam dininin iktisadî sahada koyduğu helal rızık kazanma, ihtikarı yasaklama, dürüst ticareti teşvik, ölçüyü tartıyı tam yapma, işçinin sıhhatinden yoksun bırakılmayacak kadar çalıştırılması, ücretinin vaktinde ödenmesi gibi işçi haklarını koruyan emirleri, Ahiliğin bünyesinde barındırdığı ilkelere dendir (Ahmed, 1975: 165-166).

Ahiliğin gayelerine ulaşma çabası, Ahilik için eğitimi vazgeçilmez kılmıştır. Bilenin, bilmeyenin elinden tutması biçiminde şekillenen Ahi eğitiminin amacı, mahiyeti ve uygulamalarının belirlenmesinde büyük

ölçüde İslam dininin değer ve öğretileri etkili olmuştur. Bu bağlamda Ahilikte, eğitimin amaçları insanı kemale ulaştırma, yeni bireyi hayata hazırlama, bireyin düşünce, tutum ve davranışlarında dengeyi kurmasına yardım etme, bir meslek kazandırma, İslam dininin amacına müsvi olarak dünya ve ahiret saadetinin inşası olarak ifade edilebilir.

Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda Ahilerin kurduğu zaviyelerin önemli katkıları olduğu zikredilmektedir (Şahin, 1994; Ocak, 1999). Anadolu topraklarında kurulan zaviyeler, Anadolu'nun iskanı, Türkleşmesi ve Müslümanlaşmasına katkı sağlamıştır. Bu zaviyeler, çok yönlü bir müessese olarak imardan iskana, zanaatten ticarete, askerlikten eğitime ve dini konulara kadar hemen her sahada etkin bir rol oynamış ve İslamiyet'in yayılmasında önemli roller üstlenmiştir (Ocak, 1978: 254). Zaviyeler XIII. yüzyıl Anadolu'suna psikolojik bir güç sağlayarak kısa sürede Anadolu'da siyasi bir birliğin kurulmasına yardımcı olmuş, Türk ordularından daha önce kurdukları zaviyelerle hudut boylarına ulaşmış böylece gaza, ibadet ve hayır ruhunu canlı tutmuştur (Erdoğan, 1994: 89).

Ahi zaviyelerinin, batıda "uç" bölgelerde yoğunlaştığı görülür. Anadolu Selçuklu Devleti tam bir İslam saltanatı haline geldikten sonra başlıca üç bölge "uç" olmuş ve buralara gaziler gelip yerleşmiştir. Güneyde Çukurova bölgesi, Kuzeyde Samsun ve Kastamonu çevresi, Batıda Kütahya ve çevresi uç bölgeler olarak dikkat çekmektedir (Yiğit, 2013).

Osmanlı'nın kuruluş döneminde uç diye tabir edilen sınır bölgesinde bulunan Eskişehir fetih ve iskan politikaları sebebiyle pek çok zaviyeye ev sahipliği yapmıştır. Böylece imar, iskan ve emniyetin sağlanması gibi hususlarda önemli roller üstlenmiştir. En eskisi, Şeyh Şehabeddin Sühreverdi olmak üzere Eskişehir ve çevresinde 124 zaviye tespit edilmiştir (Topal & Çolak, 2015).

Tarihinde köklü bir Ahilik geleneği olduğunu söyleyebileceğimiz Eskişehir'de günümüzde Ahilik haftası kapsamında çeşitli etkinliklerle hatırlanmaya ve canlı tutulmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda Eskişehir'de gerçekleştirilen Ahilik Haftası Açılış Programına; esnaf odaları büyük bir ilgiyle katılmaktadır. Oda başkanları modernize edilmiş cübeler giymekte, Meslek Liselerinden öğretmen ve öğrenciler de programda yer almaktadır. Programda esnaf odaları başkanının konuş-

ması, Ahilik Bereket Duası, Ahilik kültürünün gelenekte yerleşmiş değerlerin hatırlatılması ve canlı tutulması için motive edici söylemler içermektedir.

Eskişehir valiliği tarafından düzenli olarak her yıl Ahilik haftası kapsamında kutlama etkinlikleri düzenlenmektedir. Bu yıl da, otuzuncu Ahilik haftası dolayısıyla düzenlenen etkinlik sebebiyle Eskişehir Ahi Evran Meslek Lisesi'nde bir panel düzenlenmiştir. Ahilik paneline katılan akademisyenler çoğunluğunu ev sahibi lisenin öğrencilerinin oluşturduğu topluluğa, Ahiliğin Anadolu toprakları için taşıdığı değeri, Osmanlı'nın kuruluşunda üstlendikleri rolü, dini ve ahlaki değerlerle yoğrulan kültürel dokusu, gençlerin yetiştirilmesi ve onların toplumsal hayata katılmaları için yürütülen eğitim faaliyetleri, kurdukları zaviyelerde yolculara cömertçe misafirperverlik yapmaları böylece yol kültürünün oluşmasına sundukları katkıları anlatmışlardır. Ahilikte çıraklıktan ustalığa geçişte bir tür icazet değeri taşıyan şed bağlama merasiminin sembolik bir uygulaması olarak bölgenin meslek liselerinde okuyan ve başarılarıyla dereceye giren öğrencilere modernize edilmiş kuşaklar bağlanmıştır.

Bu araştırma köklü bir geleneğe sahip Ahilik kültürünün Eskişehir ili özelinde bugününün iktisadi ve toplumsal atmosferindeki izlerini bulmak ve bu atmosferin daha güvenli ve özverili bir geleceğe ulaşması için Ahiliğin çözümlerine ulaşmak amaçındadır. Bu sebeple Ahiliğin tarihsel süreci, teşkilatlanması, sosyal hayat üzerindeki rolü, ahlaki ve mesleki eğitim konusundaki etkileri incelenmiş ve Eskişehir'de görev yapan akademisyenler, esnaf ve meslek lisesi öğrencileriyle yapılan görüşmelerle günümüzdeki izleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

2. Yöntem

Araştırma; Eskişehir'de Ahilik kültürünün izlerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda akademisyenlerin, esnafın ve meslek lisesi öğrencilerinin Ahiliğe ilişkin teorik ve pratik yönde bilgi ve gözlemlerine başvurulmuş ve bakış açılarını derinlemesine tespit etmede nitel araştırma deseni kullanılarak görüşmeler yapılmıştır. Araştırmanın üç farklı örneklem grubu bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Ahilik konusunda araştırmalarda bulunan İlahiyat ve Tarih bölümünden altı öğretim üyesinden oluşmaktadır. İkinci örneklem grubu farklı meslek

gruplarından beş esnaftan oluşmaktadır. Son olarak on iki Meslek Lisesi öğrencisi araştırma grubuna dahil edilmiştir.

Ahilik kültürünün akademisyenler, esnaf ve öğrenci gözüyle nasıl ele alındığını tespit etmek için yapılan yarı yapılandırılmış görüşmelerle veri toplanmıştır. Görüşmelerde ahiliğin temelini teşkil ettiği düşünülen fütüvvet, ahilik, Ahi Evran, ahiliğin teşkilatlanma süreci, toplumsal fonksiyonları, topluma yansımaları veya yansıma şekilleri, çıraklık, meslek ahlakı gibi sorular yöneltilerek, Ahilik kültürünün Eskişehir'deki akademisyenler, esnaflar ve öğrenciler üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen verilerin işlenmesi ile ulaşılan bulgular, içerik analizi yöntemi ile değerlendirilmiştir.

Proje süresinde görüşülen akademisyenler "A", esnaflar "E" ve öğrenciler "Ö" olarak kodlanmıştır.

3. Bulgular ve Yorum

3.1. Eskişehir'deki Akademisyenlerin Ahiliğe Bakışları

Eskişehir'de Ahilik projesi kapsamında Anadolu ve Eskişehir Osmaniye Üni-versiteleri'nin İlahiyat ve Tarih fakültelerinde görev yapan ve Ahilik konusunda akademik çalışmaları bulunan altı öğretim üyesi ile mülakat gerçekleştirilmiştir. Mülakatın içeriği Ahilik ve Fütüvvet kavramlarına genel bir bakış, Ahiliğin tarihsel oluşum süreci ve teşkilat yapısı, Eskişehir'de Ahilik olmak üzere üç ana başlıktan oluşmuştur.

A1 (Dr. Öğretim Üyesi) ESOGÜ İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, **A2** (Doç. Dr.) ESOGÜ İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, **A3** (Doç. Dr.) Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, **A4** (Prof. Dr.) ESOGÜ Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, **A5** (Doç. Dr.) ESOGÜ Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, **A6** (Doç. Dr.) ESOGÜ İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

3.1.1. Ahilik ve Fütüvvet Kavramlarına Genel Bir Bakış

Görüşmeye katılan akademisyenlerin Ahilik kavramını açıklarken; lügavî ve istilahî anlamlarına, kurumsallaşmış Ahilik üzerinden kurumun teşkilat yapısına, amaçlarına, tarihsel dayanağına ve toplumla

olan ilişkisine ve fütüvvet kavramıyla ilişkisine dikkat çektikleri görülmüştür.

A1: “Ahi kelimesi Arapça kardeş anlamına gelen kelimedenden türemiştir. Türkçe’deki karşılığı “akı”dır. Eli açık, cömert gibi anlamlara gelir.” diyerek kelimenin hem Arapçadaki hem de Türkçedeki kullanımına dikkat çekerken; **A3:** “Arapça kökenli bir kelime olan Ahi’den türemiştir. Neşet Çağatay ve Mikail Bayram’a göre Ahi kelimesinin menşei Türk’tür. Ahmet Yaşar Ocak ve bu alanın uzmanı diğer hocalara göre Arapça kökenlidir. Ahilik, zaviye kültürünün öncesine dayanır. İslam’ın ikinci asrından itibaren varlığı görünür.” diyerek kavramın etimolojik kökeni hakkındaki ihtilafları dile getirmiştir.

Ahiliğin oluşumunda Türk ve İslam geleneğinin harmanlanmış olması fikri kavramın kökensel farklılıklarını bir araya getirmiştir. Örneğin **A2:** “Ahilik, fütüvvetin teşkilatlanmış halidir. Fütüvvet, Ahilik olarak tezahür etmiştir. Türklerdeki akı anlayışı, İslam ile değişim geçirecek Ahi olmuştur. Akı; âkil, büyük idareci anlamında kullanılır. İslam’la birlikte kurumsallaşmıştır.” sözleriyle ahiliğin İslam’daki fütüvvet geleneği ile Türklerdeki akı anlayışının bir sentezi olduğunu, dolayısıyla kavramın kökeni hakkındaki her iki anlamı da bütünleştirmiştir.

Görüşmelerde **A2**, **A4** ve **A6**’nın fütüvvet geleneğine ilişkin bilgiler verdikleri görülmüştür. Akademisyenlerden **A2:** “Fütüvvet, gençlik, yiğitlik, cömertlik anlamlarına gelir. Fetâ anlayışı cahiliye döneminde de vardır. Fetâ kelimesi fiziksel gençliği ifade etmez. Burada ruhun, davranışın, değerlerin genç olması vardır. Bu kelime Kur’an’da dokuz yerde geçer. Ancak aralarında farklılıklar vardır. Cahiliyede kabileyi korumak anlamına gelen yiğitlik (fütüvvet), İslam’dan sonra dini korumak anlamına gelir. Arap kabileleri devlet kuramazken, bu anlayış ile büyük devletler kurulmuştur. Bu düşünceyi daha çok mutasavvıflar kullanmış ve geliştirmiştir. Kuşeyri’ye göre fütüvvet tasavvuftaki bir hal, Bağdadi’ye göre tasavvufun kendisidir.” ifadeleriyle konuyu geniş bir perspektiften ele alarak kısaca cahiliye döneminde ve İslamiyet’ten sonra fütüvvet anlayışından bahsetmiş ve kavramın Kur’an’î dayanakları hakkında bilgi vermiştir. **A4:** “İlk Fütüvvetname hicrî 2. asırda yazılmıştır. Fütüvvet, Maveraünnehir, Horasan civarında ortaya çıkmıştır. İlk fütüvvetname Sülemî’ye aittir.” diyerek Fütüvvetnamelere ve fütüvvetin ortaya çıktığı coğrafyaya değinirken **A6** ise, “Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah Araplarda İslam öncesindeki fütüvvet anlayışını teşkilatlandırmıştır. Nasır bütün İslam ülkelerine elçi göndererek devlet

başkanlarını fütüvvete davet ediyor. Selçuklu Hükümdarı Alaaddin Keykubat fütüvvete giriyor.” açıklamasıyla İslam sonrası fütüvvetin teşkilatlanma sürecini anlatmıştır.

Akademisyenlerin Ahilik konusunda dikkat çektikleri bir diğer husus ise teşkilatın yapısı ve sosyal yönü olmuştur. **A4**: “Ahilik, dini, mesleki ve ekonomik birlikteliktir. Dini örgütlenmeler yani zaviyeler etrafında ortaya çıkmıştır. Ahilik, ekonomik boyutu olan tasavvufi bir harekettir.” sözleriyle kurumun dini ve iktisadi boyutlarını dile getirmiştir. Benzer bir şekilde **A5**: “Ahilik, Anadolu Selçuklu Devleti döneminde gelişme gösteren yarı dinî, yarı ekonomik bir kuruluştur. Ahiler ikinci vakitlerine kadar mesleklerini icra ederler, sonrasında Ahi zaviyelerine giderler.” diyerek kurumun çalışma yapısını betimlemiştir.

Ahiliğin oluşum süreci ve Anadolu'nun ekonomik ve dini hayatı üzerindeki etkileri konusunda **A4** şunları ifade etmiştir: “İran'ın Kuzeyi ve Anadolu'da Ahilik, Fütüvvetin bir rengidir. Fütüvvetin, Ahilik şeklinde ortaya çıkmış halidir. Ahilik, Ermeni ve Rumlarla mücadele edecek kadar ekonomide güçlü değildir. Ahilik kırsalda etkilidir. Özellikle kırsalın İslamiyet'e bürünmesinde etkilidir. Şehirlerin İslamî renge bürünmesi için Müslümanlarında ekonomik olarak güçlü olması ve şehirlere hükmetmesi gerekir. Hacı Bektaş Veli'nin bu yönde telkinleri olduğunu ve Anadolu'da etkili olduğunu biliyoruz.”

Son olarak ekonomik ve dini bir kurum olarak Ahiliğin ilkelerine dikkat çeken **A6**: “Ahiler akşama kadar çalışıp sonrasında tekkelere giderek sohbet ederler. Ahilik alın terinin kutsallaştırıldığı bir sistem. Bu anlayış, halka da sirayet etmiştir. Ahi mesleği olan, kaliteli mal üreten başkasının sırtından geçinmeyen adamdır. İslam ahlakını prensipleştirmişlerdir. Ahiliğin üç prensibi fütüvvet, mürüvvet ve uhuvvettir. Ahilikte her peygamber bir fetâdır ve ahilerin sahip olması gereken 124 özellik 124 peygambere dayandırılır. Her peygamberin de bir sanatı vardır..” sözleriyle kurumun İslam ahlakını ekonomik hayatta nasıl ilkeleştirdiklerini ifade ederek birbiriyle bağdaşmaz gibi görünen din ve ekonomi boyutlarının bir arada bulunduğunu göstermiştir.

Görüşme yaptığımız akademisyenlerin açıklamaları Ahiliğin dini boyutuna ilişkin, İslamiyet'ten öncesine dayanan fütüvvet anlayışının İslamî bir tezahürü olduğunu ve kırsal bölgelerde yaygın olduğunu göstermektedir. Ayrıca **A6**.'nın belirttiği “Ahilikte her peygamber bir fetâ-

dır” bilgisi, cahiliyedeki çeşitli ahlakî ilkelere dayanan fütüvvet düşüncesinin, İslamiyet sonrası tamamen dinî bir hale dönüştüğünü ifade etmektedir.

3.1.2. Ahiliğin Tarihsel Oluşum Süreci ve Teşkilat Yapısı

Ahiliğin tarihsel oluşum süreci ve teşkilat yapısı başlığı altında akademisyenlerin, Ahiliğin kurucusu olarak bilinen Ahi Evran, Ahiliği meydana getiren sebepler, Ahiliğin sahip olduğu ilkeler, teşkilat yapısı ve fonksiyonları hakkında verdikleri bilgiler değerlendirilmiştir.

Ahi Evran hakkında bilgi veren akademisyenlerden **A6**: “Ahi Evran 1171 de İran’da doğdu. Çok yönlü bir şahıstır, gençliği ilimle geçer. Maverâünnehir’de Fahreddin er-Râzî’den ilim alır ve Bağdat’ın ilim merkezi olduğu dönemde gençliğini orada geçirir. Asrın bütün ilimlerinde uzmanlık seviyesine ulaşır. Debbağların piridir. Önce Kayseri’de ikamet eder, orada esnaflar sitesi kurar. Atölyesinin altında yılan yetiştirir. “Yılanlar kitabı” isminde bir eseri vardır. Anadolu onun döneminde Moğol istilasına maruz kalır. Müridleri Kayseri’yi Moğollara karşı savunur. Kayseri düşünce bir süre hapiste kalır. Sonra Denizli’de aynı faaliyetleri devam ettirir. En sonunda Kırşehir’e gelir. Ahi teşkilatı yönetim boşluğu olduğu zamanlarda idare görevini yürütür.” sözleriyle Ahi Evran’ın doğumu, eğitimi, mesleği, siyasi ve toplumsal olaylarda oynadığı rolü ve ikamet ettiği Anadolu illerinden bahsetmiştir.

Ahi Evran’ın Kırşehir iliyle özdeşleşen hayatına **A3** şu sözlerle dikkat çekmiştir: “Ahi Evran Kırşehir kökenlidir mesleği debbâğdır. 132 koldan oluşan esnafların piridir. Kırşehir Ahilikte asitânedir, merkezdir. Nasıl ki Konya Mevlevilikte asitâne ise Ahilik için de Kırşehir öyledir. Ahi zaviyelerine atamalar yapılırken mutlaka Kırşehir’in görüşü alınır.”

Ahiliğin oluşum sürecine ilişkin ise akademisyenlerin farklı bakış açılarına sahip olduğu görülmektedir. Bu konuyla ilgili olarak **A1**: “İslam’ın ilk yıllarında fütüvvet kelimesiyle ifade edilen Ahilik teşkilatı Moğol istilasından kaçan Türkler tarafından kurulmuştur. Türklerin Anadolu’ya gelme sebepleri Moğol istilalarından kaçma ve İslam’a yakın bölgelere hicret etme düşüncesidir. Ahilik teşkilatının Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında büyük katkıları vardır. Ahiler, mutasavvıf kökenlidir. Anadolu’da yaşayan Rumlardan sanatları öğrenip, gençlere bunları öğretmişlerdir. İş sahibi olan gençler daha sonraları bu sanatlarda Rumlara geçmiştir.” açıklamalarına yer vererek Ahiliğin

Moğol istilasından Anadolu'ya kaçan Türkler tarafından kurulduğunu söylemektedir. Bu görüşün, Ahiliği Türklerdeki akı anlayışının devamı olarak gördüğünü söyleyebiliriz.

A3 ise tarihi kaynaklarda Ahiliğin, fütüvvet anlayışıyla doğrudan bağlantısı olduğunu ve Ahi zaviyelerinin hicrî 2. asra dayandığını ifade etmektedir: “Neşet Çağatay ve Mikail Bayram'ı Ahiliğin Türk kökenli olması konusunda yanltan şey Kırşehir'in merkez olmasıdır. Ancak tarihi kaynaklara baktığımızda Ahi zaviyelerinin doğrudan fütüvvet ile bağlantısı tespit ediliyor ve İslam'ın ikinci asrına kadar da uzanıyor. Anadolu'daki zaviyelerin en erken inşa edilenini 12. yüzyıla kadar götürebiliyoruz. Zaviyelerin çoğu beylikler döneminde hemen Osmanlı'nın öncesinde yapılmıştır. Halil İnalçık Osmangazi ve Şeyh Edebalı'nın de Ahi şeyhi olduğunu söyler.” Bu ifadelerle göre ise Ahilik teşkilatının Arapların fütüvvet anlayışına dayanan bir kurum olduğunu ve Ahi zaviyelerinin kurumsallaşmış şekli olduğunu söylemek mümkündür.

Ahilik'in sebeplerine değinen **A4**, son olarak Ahiliğin ekonomik ve dini boyutunu göz önünde bulundurarak kurumun ortaya çıkışını farklı bir sebebe dayandırılabilceğini şu sözlerle ifade etmiştir: “Ahilik, ekonomik bir boyutu olan tasavvufi bir harekettir. Ekonomik faaliyette bulunmalarının bazı sebepleri var. Müridlerin bazen beleşçilik ve tembellik ile itham edildiği oluyor. Onlara cevaben “sufi Müslüman elinin ekmeğini yer” anlayışı geliştiriyor. Yani mürid ve sufilerin yardımlarla geçinmesine gelen eleştiriler yüzünden Ahilik teşkilatının ekonomik boyutu oluşuyor.” **A4**'ün bu ifadelerine göre, Ahiliğin ekonomik yönünün ilk olarak müridlere yöneltilen beleşçilik eleştirilerine cevaben ortaya çıktığı, dolayısıyla Ahiliğin önceleri yalnızca dinî bir kurumken daha sonraları ekonomik faaliyetlerde bulunmaya başlayan bir tarikat hareketi olduğunu söylemek de mümkün görünmektedir.

Ahiliğin ortaya çıkışına dair ortaya konan bu farklı yaklaşımlar ilkeler söz konusu olduğunda ortak bir noktaya ulaşırsa da, ilkelerin kaynağı konusunda benzer bir ayrımı görmek mümkündür.

A4: “Cömertlik, paylaşmak, elin geniş, sofranın, kapının açık olması, gözün bağlı tutulması, ele, bele, dile sahip olmak ahiliğin ilkelere rindendir. Ayrıca yiğitlik, doğruluk, ahde vefa, yardım severlik de ahilerin ilke edindiği ahlak kurallarıdır. Bu ilkeleri ekonomiye döktüğümüzde bunların batıda görülen rekabet anlayışından farklı olduğu or-

taya çıkar. Bununla birlikte 13. yy. da, ortaçağda batıdaki esnaf derneklerinin Ahiliğe benzediğini söylemek gerekir. Aynı dönemde yani yaklaşık 13-14. yy. da Osmanlı devletinde loncalar benzer bir yapı sergiliyorlar.” sözleriyle Ahiliğin bir takım ahlaki ilkelere sahip olduğunu ve bu ilkelerin meslek hayatına yansıtılmasının ekonominin şekillenmesindeki etkisini ve bunun sonucunda Batı’daki benzerlerinden farkını ifade etmiştir.

A4’ün sıraladığı ahlaki ilkeleri Kuran ahlakıyla ilişkilendiren **A6**, benzer şekilde bu ilkelerin ekonomik hayatın düzenlenmesindeki etkisini şu sözlerle ifade etmiştir: “Yiğitlik, civanmertlik, Ahilik, Kur’an ahlakının ete kemiğe bürünmüş halidir. Sosyal dayanışma, bekar üyeleri evlendirmek, iflas etmiş esnafa yardım etmek, kaliteli mal üretmek, helal lokma yemek, kazanca haram karıştırmamak acımasız rekabet içinde değil kardeşlik içinde ticaret yapmak Ahilik anlayışının temelleridir.”

Ahiliğin temel ilkelerinin kaynağını dinde bulan **A1** bu temelin esnaf teşkilatları açısından zamanla yitirildiğini söylemektedir: “Ahiliğin ilkeleri Kur’an ve sünnete dayanır. Ahlakî ve iktisadî ilkelere, Ahilik yeminine baktığımızda bunu görürüz. Ahinin aynı zamanda iyi bir Müslüman olması gerekir. Osmanlının sonlarına doğru lonca teşkilatına döner. Günümüzde ise (esnaf odalarının) dini dayanağı yoktur.”

Ahilikteki zaviye geleneğinin bir yansıması olarak konuya tasavvufi bir açıdan yaklaşan **A2** bu kapsamda altı ilke sıralamıştır: Birincisi, “Ahilik, paylaşım ahlaki üzere kurulmuştur. Sofrayı, malı, makamı yani her şeyi paylaşmaya dayanır. İkincisi kendin için istediğini diğerine de istemendir. Bu anlamda fütüvvet İslam ahlak anlayışının ütopyası, ahlakî idealizmidir. Üçüncüsü kendini bilmektir. Bu, “kendini bilen rabbini bilir, rabbini bilen kendini bilir” anlayışından ileri gelmektedir. Yani ne bugünün hümanisti gibi insandan ne de selefi akıl gibi sadece Allah’tan yola çıkar. Hem kul olduğunun hem de dinin senin için indirildiğinin bilincinde olmaktır. Dördüncüsü muhabbetir. Yaratandan ötürü hayvanlar ve bitkiler de dahil bütün varlığı sevmektir. Her şeyi sevin ancak yabancıları içinize almayın. Buradaki yabancı ahiliği ve fütüvveti bilmeyen anlamında algılamak gerekir. Sonuçta Ahilik bir tarikat yapısına sahiptir. Muhabbetin alt ilkeleri şefkat, merhamet, rahmet ve tevazudur. Beşinci ilke hizmet anlayışıdır. Başkasına elinden geldiğince hizmet edeceksin ancak hizmet ettirme talebin olmayacak. Altıncı ilke muhasebedir. Bu ahlakî ilkelerin hepsi toplumda dinamik ve canlı olarak yaşamıştır.”

Ahiliğin köklerini Arap Fütüvvet geleneğine dayandıran **A3**, Ahiliğin ilkelerinin bütün dinlerde ve kültürlerde örneği bulunabilecek ahlaki değerlere işaret ettiğini ve İslam’la birlikte çeşitli alanlarda kurum-sallaşmaya başlayan toplumun iktisadi hayatı bu ahlaki ilkelerle şekillendirmesinden şu sözlerle bahsetmiştir:

A3: “Ahiliğin ilkelerine bakınca Fütüvvetnamelerden alındığını görüyoruz. Ahilik bir kurumsa bunun ilkeleri Fütüvvetnamelerdir. Böyle bir yapı İslam öncesi kurumsal olarak yok ancak ilkesel olarak var. Eline, diline, beline sahip olmak ilkesi bütün inançlarda ortaktır. Amaçları İslam’ı öğretmek ve dürüst esnafılık yapılmasını sağlamaktır. İnsanlar üretime katkıda bulunsunlar bunu yaparken de kimseyi incitmesinler, devlete ve millete faydalı bireyler olarak yetişsinler. Nitekim iyi insan yetiştirmek cemiyet hayatının yetişmesinde önemli rol oynar.”

Verilen yanıtlar şu ortak ahlakî ilkelerde birleşmektedir: Cömertlik, doğruluk, ahde vefa, merhamet, isar, kendine sahip olmak, işini hakkıyla yapmak. Ahiliğin ilkelerinin Fütüvvetnamelerde yer aldığı ve bu eserlerinin de kaynağının Kur’an ve sünnet olduğu ifade edilmiştir. Buradan Ahilerin iyi Müslüman olmaya çabaladıkları ve içinde buldukları toplumun faydasına çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Ahilikte ilkelerin belirlenmesi kadar ilkelerin uygulanması da ayrıca önem arz etmektedir. **A1** bu konuyu şu sözlerle dile getirmiştir: “İlkeleri konusunda titizdirler ve yaptırımları serttir. Denetim sistemi vardır. Bir esnafın malında kusur varsa düzeltilmesi istenir, eğer düzeltilmezse meslekten men edilir. Yani ‘pabucu dama atılır’ ve bir daha o bölgede mesleğini icra edemez. Nitekim ahiliğe girişte Ahilik yemini vardır. Teşkilata kabul için belli şartları taşımak gerekir. Eline, beline, diline hâkim olmak Ahi yeminlerinden biridir. Ahilik teşkilatındaki usta-çırak arasında şeyh-mürîd ilişkisi vardır. Ahiler gündüz esnafılık yapar akşamları ise zaviyelerde/tekkelerde dinî eğitim alırlardı.”

Diğer taraftan Ahi kuruluşlarının yönetimle ilişki içinde olduğu ve belirsizlik durumlarında idari görevler üstlendikleri bilinmektedir. **A6:** “Ahi Şeyleri Osmanlı’nın kuruluşunda etkili olmuşlardır. İlk Osmanlı sultanları Ahi şalvarı, ahi kemeri giyip Ahiliğe intisap ediyorlar. Fatih’ten sonra ise resmileşiyor. Osmanlı çarşılarında Ahi şeyhleri görev alıyor. 18. yy. dan sonra ise Loncalar devreye giriyor. 1920’lerden sonra tekke ve zaviyeler kapatılınca Ahilik ilkeleri lağvediliyor. Ancak

prensipler kültürün en ince noktasına kadar nüfuz etmişlerdir.” sözleriyle Ahiliğin Osmanlı'nın kuruluşunda oynadığı role dikkat çekmiş ve devletle olan ilişkilerde Ahiliğin geçirdiği aşamalardan bahsetmiştir.

A3 ise yönetimin Ahiliğe yaklaşımı konusunda şunları dile getirmektedir: “Ahi zaviyeleri vakıf kuruluşlarıdır. Buralara devlet görevlileri atar ve işlerini denetler. Yani devlet hizmetlerini vakıflar aracılığıyla yürütüyor. Örneğin Seyit Gazi külliyesini vakıf olarak kurdu, devlet buraya destek verdi. Devlet hem maddi destek verir hem de yönetimi denetler.” Bu durumda Ahilik ve yönetimin birbiri üzerindeki etkilerinin karşılıklı olduğunu söylemek mümkündür.

Ahi teşkilatının meslek grupları ve zaviyelerden oluşan ikili yapısı göz önüne alındığında zaviyelerin yapılanmasına ayrıca yer vermek gerektiği açıktır. **A3** bu konuya aşağıdaki cümlelerle açıklık getirmiştir:

“Ahi zaviyeleri ile esnaf teşkilatı haline gelmiş loncalar aynı şeyler değildir. O dönemde dört toplumsal sınıf vardır. Bunlar Gaziyani Rum; savaşçılar, Bacıyani Rum; bayanlar, Abdalani Rum; alimler ve Ahiyani Rum, esnaflar. Ahi zaviyeleri ticari faaliyet yapmaz. Buralar esnafların akşamları dini eğitim aldığı yerlerdir. Yani informal, gayr-i resmî eğitim kurumlarıdır. Ünlü seyyah İbn Battuta Anadolu'ya Denizli'ye geldiğinde iki tane ahi zaviyesi misafir etmek için kavga etmişlerdir. Ahilerin karıştırıldığı bir grup var, bunlar fakihler. Fakihler, medrese İslam'ını temsil eder. Ahi zaviyeleri ise halka yönelik hizmet veren informal eğitim kurumlarıdır.”

Son olarak **A4** Ahiliğin dini ve ekonomik boyutuyla sahip olduğu yapıyı, Ahi kuruluşlarının yönetimle ilişkisini ve aynı dönemlerde Avrupa'daki esnaf gruplarından farkını şu sözlerle özetlemiştir: “Kapitalist sistemde iktisat, menfaattir. Osmanlı'daki loncalar sosyal ve dini gayeler içerir, amaçları sadece ekonomik değildir. Şöyle bir anlayış vardır Ahilikte; “açtığım işyeriyle iki kişiye ekmek parası kazandırır, sevap elde ederim.” Bu, dinin ekonomiye müdahalesidir. Yani hem Allah rızası kazanma hem topluma faydalı olma amacı vardır. Orta çağ Avrupa'sında siyasi birlik yok ama dini birlik var. Bu dönemde papa çok etkili ve ekonomik eğilimi belirlemede din büyük etken. Bu dönemde Avrupa'da dayanışmacı, paylaşımcı ekonomik gayeler etkili. 14 ve 15. yy.da Avrupa bu düşüncelerden sıyrılıyor, şehirler çözülmeye başlıyor. Ahilik anlayışı Osmanlı'da 18. yy'a kadar devam ediyor. Ancak 16. yy.dan başlayarak bu kurumun daha profesyonel, daha seküler, daha

mesleki bir bakış açısı var. Şeyhin yerini döneme göre Ketuda ya da nâkip alıyor. İmparatorluğun son dönemlerine kadar “baba” ismiyle atamalar yapılıyor ancak bunlar sembolik. 16. yy.da devlet desteği devam ediyor ancak dini yapı zayıflıyor, gayr-i Müslimlerde bu yapının içine giriyor. Ancak yönetici yani “ketuda” Müslümanlardan oluyor. 18. yy. da ise oyların çoğunu aldıkları takdirde ketuda olabiliyorlar. Sonraki aşamada ise kendi derneklerini kurmaya başlıyorlar. Ahilik sivil toplum örgütü olarak görülebiliyor. Ancak buraya devletin müdahalesi var. Yani “yarı resmi sivil örgütlenme” olarak tanımlamak daha doğru olur. 19. yy.a gelindiğinde çözümler başlıyor. Bu yüzyıl, Osmanlı'nın siyasi birliğini toplamakta zorlandığı, bazı devletlere ekonomik ayrıcalıklar verdiği bir dönem. Ahilik sanayi devrimine kadar etkili olmuştur. Ahiler, küçük ve orta ölçekli esnaflar. Ağır sanayi teşebbüsleri devlet tarafından yapılıyor. Ahilikte rekabet yok. Düşük teknolojiyle üretim yapılıyor, az sermayeyle faaliyet gösteriyorlar.”

Akademisyenlerin yaptığı açıklamalardan Ahiliğe farklı yaklaşımları görülüyor. **A1**, Ahilik teşkilatının üyelerinin ekonomik faaliyetlerini sıkı bir denetime tabi tuttuğunu ve belli bir kalite standardı gözettiğini belirtmiştir. **A3** ise, keskin bir ayrımla Ahi zaviyeleri ile daha sonraları esnaf teşkilatı haline gelmiş Ahiliğin farklı yapıları olduğunu ifade etmektedir. Ahi zaviyelerini ticarî faaliyette bulunmayan gayr-i resmi eğitim vakıf kuruluşları olarak tanımlanırken, Ahilik teşkilatının o dönemdeki dört toplumsal sınıftan biri olan Âhiyânî rum yani esnaf grubu olduğunu söylemiştir. **A6**, iktisadî bir oluşum olması yönüyle Ahiliğe yaklaşmakta ve geç dönemde loncalaşmış haliyle teşkilat yapısını anlatmaktadır. Ayrıca aynı tarihlerde batıdaki din-iktisad ilişkisinin benzer şekilde olduğuna ve yönelimi belirlediğine değinmektedir.

Akademisyenlerin Ahilik teşkilatına ilişkin üzerinde durduğu bir diğer husus ise Ahiliğin sosyal hayata yansıyan yönüdür. **A6** bu konuya ilişkin Ahiliğin üstlendiği görevlerini şu şekilde sıralamıştır: “Ahi zaviyelerinin üç görevi vardır: 1. İnsanları irşad ederler, 2. İnsanlara meslek kazandırırılar, 3. Kitap telif edip, ilim öğretirler.”

A1: “Bütün tekke ve zaviyeler 1200 senesinden sonra sadece dinî kurumlar değil aynı zamanda meslek eğitimi veren yerlerdir. Buralarda sadece zikir yapılmaz. Bu teşkilat, her zaman yönetimi desteklemiştir. Sulh zamanında esnaf, savaş zamanında ise mücahit olmuşlardır. Dini bir kurum olarak yani İslam'ı yayan bir kurum olarak bakarsak bu teşkilatın köklerini Battal Gazi'ye (v. 740) kadar götürebiliriz.” diyerek

Ahiliğin, eğitim, askerlik, dini yayma ve üretim yapma gibi hususlarda katkılarında bahsetmiştir.

A2 ise özellikle zaviyeleri göz önüne alarak yol kültürüne katkılarına şu sözlerle değinmiştir: “Osmanlı'nın kuruluş yıllarında Ahi zaviyelerinin sadece barınma hizmeti yok aynı zamanda askeri hizmetleri de var. Otorite boşluğu varsa güvenlik için müdahalede bulunabilirler. Mesela Ahilerin “yolun ve belin hıfz-ı hırsesi” belirlenmiş görevlerinden biridir. Ayrıca “ayende vü ravende” olarak ifade edilen görev gelip geçenlerin doyurulması anlamına gelir. Dolayısıyla buralar bir misafirhane işlevi görmektedir.”

Akademisyenlerin verdikleri cevaplardan Ahiliğin farklı toplumsal fonksiyonları olduğunu görüyoruz. Ahilik teşkilatı hem dini hem de mesleki eğitim veren bir kurum olmasının yanı sıra savaş zamanları mücahit olarak devlete destek vermişlerdir. Bunun yanı sıra Ahi zaviyeleri toplumun güvenliğini sağlamak, yolcuları misafir etmek gibi görevleri de üstlenmişlerdir.

3.1.3. Eskişehir’de Ahilik

Eskişehir’de Ahiliğin izleri konusunda görüşlerine başvurduğumuz akademisyenler konu hakkında Ahiliğin Eskişehir’deki tarihi ve günümüzdeki izleri olmak üzere farklı iki yönden değerlendirme yapmıştır.

Ahiliğin Eskişehir’deki tarihine ilişkin **A1**: “Günümüzde Ahilik esnaf ve sanatkârlar odaları tarafından temsil edilmektedir. 1262 yılında vefat eden Ahi Evran’ın Kırşehir’de Ahiliği kurduğu bilinir. Ancak Eskişehir’in İnönü beldesinde Murat Ahi isminde bir şahsın kabrine ulaşıldı. Bu şahsın vefat tarihi 1160. Yani Ahi Evran’dan daha önce yaşamış. Bu Ahiliğin Eskişehir’de daha öncesine dayandığını göstermektedir. Eskişehir’de yaşamış birçok Ahi vardır. Şehabeddin es-Sühreverdî’nin kabri buradadır. Ayrıca Şeyd Edebali’nin de “ahi” olduğu söylenir. Nasreddin hoca Eskişehir’li bir Ahi’dir. Yunus Emre’de çiftçilik yapmış bir Ahidir. Ahiler Eskişehir’deki Bizans kalesini alarak Osmanlı’yı kurmuştur.” ifadelerine yer vermiştir.

Ahiliğin Eskişehir’deki tarihi konusunda veri kaynağı olarak zaviyelerin tespiti önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Konuya ilişkin **A3** şunları belirtmektedir: “Eskişehir Günyüzü’nde birkaç Ahi zaviyesi vardır. Ahi Ömer zaviyesi, Eskişehir’in merkezindedir. Günümüzde bu zaviyelerden hiçbiri kalmamıştır. Tekke ve zaviyelerin kapatılmasını emreden kanundan sonra buralar ya yıkılmış ya da başka amaçlarla

kullanılmıştır. Nitekim zaviyeler çok görkemli binalar değil ev gibi küçük yapılar. Tespitlerimize göre Ahi Süleyman Zaviyesi Eskişehir'in Kireçli köyündeymiş. Yine Ahi Bilice, Ahi Kılınc ve Ahi Şeyh zaviyeleri Sultandere'deymiş. Eskişehir Ahi zaviyeleri açısından çok zengin. Günyüzü köyünde Ahi Orta zaviyesi ve Zaviyesi var. Ahi İdris Zaviyesi Çanakçı köyünde. Bu köy bugün de vardır. Seyitgazi Deveviran köyünde Ahi Koca Zaviyesi var. Sivrihisar'da birçok zaviye vardır. Ahi Ali zaviyesi, Ahi Fahrettin zaviyesi, Ahi Hacı Babaoğlu zaviyesi ve Ahi Rüstem zaviyesi. Sonuncusu gelirleri itibarıyla Eskişehir'in en büyük zaviyelerinden biridir. Yine Günyüzü-Sivrihisar tarafında Ahi Aydın zaviyesi, Sivrihisar Kepen'de Ahi Paşa zaviyeleri mevcut. Bizim tespitlerimize göre Eskişehir'de toplam 124 zaviye var. Bunlardan sadece 20-25 kadarı Ahi Zaviyesidir. Ancak İsmi Ahi olmayıp kendi Ahi olan zaviyeler de var”.

Eskişehir'de köklü bir geçmişe sahip olduğu görülen Ahiliğin bugüne yansımaları konusunda akademisyenler farklı gerekçelerle geçmişe nazaran zayıflamış bir etki alanına sahip olduğunu ifade etmişlerdir. **A3:** “Ahilik ilkelerini gönlünde, zihninde yaşayan insanlar var. Ama kurumsal olarak Ahiliğin devamı değil sadece ferdi çabalar mevcut. Bu, Fütüvvetname okuduklarından değil gelenekten getirdikleri bilgilere dayanır. Yani gizli bir Ahilik anlayışı esnafın ve cemiyetin gönlünde yatıyor.” diyerek toplumsal zihniyete gelenekten sinen tutumlara dikkat çekmiştir.

A1 ise Ahilik haftası etkinlikleri kapsamında bazı geleneklerin devam ettirilmeye çalışıldığını şu sözlerle ifade etmektedir: “Günümüz Eskişehir'inde Ahilik düşüncesinin laiklik ilkesi dolayısıyla dini yönü zayıflasa da esnaf hala dükkânını besmele ile açar. İş yerlerinde hala ahiliği simgeleyen bazı tablolar asılmaktadır. Yaklaşık 3-4 yıldır Eskişehir'de Ahilik haftası kutlanmaya başlanmıştır. Bu kutlamalarda cömertliğin simgesi olarak Ahi aşısı dağıtılır. Esnaf odaları işi yapan meslek erbabını Ahilik haftasında ödüllendirir ancak iyi yapmayan teşhir edilmez. Yine günümüzde mesela berberler odası dernek başkanı, berber esnafının Ahisi oluyor. Bu ifade sembolik olarak kullanılıyor. Ahilik böylelikle canlandırılmaya çalışılıyor. “

A5: “Biz Osmanlı döneminde Eskişehir'deki zaviyelerinin durumu hakkında çalışmalar yaptık. Çalışmamız eski zaviyelerin gün yüzüne çıkarılmasını amaçlamaktadır. Ancak günümüzde Ahilik teşkilatının esnaf ve toplum içindeki etkileri hakkında bir çalışmam bulunmamakta-

dır.” sözleriyle Ahiliğin günümüzdeki etkileri hakkında açıklama yapmamıştır. Ayrıca Eskişehir’de Ahilik kültürünün etkilerine ilişkin yapılmış bir çalışma olmaması bu araştırmayı bu alanda bir ilk adım olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

A6 gözlemlerinden hareketle Eskişehir’de Ahilik kültürünün etkisiz kalışını şu sözlerle açıklamıştır: “Eskişehir’de Ahilik ahlakı pek nadir görülmektedir. Eskişehir Cumhuriyet şehridir ve daha çok kazanca odaklıdır. Helal- haram endişesi güdülmemektedir. Ancak eski ilçelerden Sivrihisar’a gittiğimizde Ahilik etkilerini görüyoruz. Eskişehir’de özellikle Sivrihisar ve Emirdağ kökenli esnafa baktığımızda Ahilik ahlakının varlığından söz edebiliyoruz. Diğer ilçelerde pek fazla etkisi yok. Çünkü bunlar geleneğe değil çok kazanç anlayışına dayanmaktadır. Bu yüzden sonuç olarak Eskişehir esnafında Ahilik ahlakına rastlamıyoruz.”

A2 ise Eskişehir’de Ahiliğin etkisinin giderek etki kaybetmesine ilişkin birtakım gerekçeler sıralamıştır: “Nüfusun çeşitliliği sebebiyle Eskişehir aslı yapısını koruyamamıştır. Afyon, Kütahya gibi kültürün yaşadığı merkezî bir şehir olamamıştır. Ahilik geleneği açısından bakarsak Eskişehir’de Ahilik zayıf. Kısmen berberlerde usta-çırak ilişkileri devam ediyor. Diğer esnaflarda meslek erbabı yetiştirmek gibi bir gelenek yok. Küçük çocukların çalışmasını yasaklamak da etkili oldu. Bu, çocukları korudu (?) ama geleneği zayıflattı. Televizyon, radyo gibi teknolojik aletlerin ortaya çıkması Fütüvvetnamelerin eskisi kadar okunmamasına sebep oldu. Artık zihin inşasında başka şeyler etkili. Eskişehir’de bireysellik ve özgürlüğün yüksek seviyede olması da Ahilik kültürünün zayıflamasında rol oynamıştır.”

Eskişehir ili özelinde Ahilik etkilerini sorduğumuz akademisyenler günümüzde Ahilik anlayışının genel olarak bulunmadığını, bunda bireyselliğin, seküler düşüncenin, nüfus yapısının, yasaların ve teknolojik gelişmelerin etkili olduğunu düşünmektedirler. Bununla birlikte sembolik de olsa berberlik gibi bazı esnaf kollarının Ahilik anlayışını devam ettirmeye çalıştığını ve devletin Ahilik haftası etkinlikleriyle bu düşünceyi yeniden canlandırmaya gayret ettiğini ifade etmektedirler. Ayrıca Cumhuriyet döneminde tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla son bulan Ahi teşkilatının yerini esnaf ve sanatkârlar odası almıştır. Ancak bu kurumun Ahilik gibi bir denetleme yetkisine sahip olmadığını belirtmektedirler. Eskişehir’de Ahilik tarihi çalışan akademisyenler konuyu daha çok tarihi boyutuyla ele alarak Eskişehir’in geçmişte birçok

Ahi Zaviyesine sahip olduğunu fakat bunların hiçbirinin günümüze gelmediğini söylemektedirler.

3.2. Eskişehir Esnafında Ahilik Kültürünün İzleri

“Ahilik Kültürü ve Günümüze Yansımaları Eskişehir Örneği” başlıklı araştırma kapsamında, Ahilik kültürünün esnaf üzerinde ne gibi etkileri olduğunu tespit amacıyla Eskişehir ilinde faaliyetlerini yürüten, farklı meslek gruplarından seçkisiz örneklem yoluyla beş esnaf ile görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerin amacı, Eskişehir ilinde bulunan esnafların, Ahilik kültürü ile ilgili bilgileri ve düşüncelerini, yaşadıkları sorunlar hakkındaki görüşlerini ve Ahilik kültürünün günümüzdeki imkan ve sınırlılıkları üzerinden mevcut sorunlara sunacağı çözümler hakkında görüş ve önerilerini öğrenmektir.

Görüşmelerin örneklemini Eskişehir ilinde bulunan berber, kuaför, lokantacı, tuhafiyeci ve terzi olmak üzere beş esnaf oluşturmaktadır. Görüşme yaptığımız esnafları şu şekilde tanımlamak mümkündür: **E1:** (31/kadın/kuaför) **E2:** 46/erkek/ berber) **E3:** (39/erkek/ terzi) **E4:** (55/erkek/lokantacı) **E5:** (60/erkek/ tuhafiyeci).

Esnafa, öncelikle kişisel bilgiler, ardından mesleklerini nasıl seçtikleri, herhangi bir meslek eğitimi alıp almadıkları, mesleklerinde yaşadıkları sorunlarla ilgili meslekî bilgilerle ilgili sorular yöneltilmiştir. Daha sonra meslek örgütleriyle ilişkileri ile ilgili sorular yöneltilmiş, sonrasında ise Ahilik kültürü ile ilgili bilgilerini ölçecek sorular yöneltilmiştir. Son olarak da günümüz için ahilik'in imkân ve sınırlılıkları ile ilgili sorular sorulmuştur.

3.2.1. Meslekî Bilgiler

Bu başlık altında esnafın meslek seçiminde etkili olan unsurlar, mesleklerine ilişkin herhangi bir örgün veya yaygın eğitim kurumundan eğitim alıp almadıkları, mesleğe ilişkin çıraklık/ kalfalık deneyimleri olup olmadığı, mesleklerini icra ederken benimsedikleri temel ilkelere, meslekleriyle ilgili karşılaştıkları temel sorunlarla ilgili sorular yöneltilmiştir.

Meslek tercihinine ilişkin soruya verilen cevaplar incelendiğinde, zorunluluk, aile yönlendirmesi ve küçükken okumayıp esnaf yanına çırak olarak verilme gibi faktörlerin etkisinden bahsedildiği görülmektedir. **E1:** “Ailemde bu mesleği yapan vardı. Babamın da yönlendirmesiyle tercih ettim.” diyerek aile mesleğini devam ettirmek için; **E3:** “İşletme

mezunuyum. Zorunluluktan bu işi yapıyorum.” sözleriyle zorunluluktan ve **E5**: “*Küçüklükten beri ustamın yanındaydım. O zamandan beri de bu işe devam ettim.*” diyerek usta-çırak ilişkisiyle öğrendiği işi devam ettirmek için bu mesleği yaptıklarını belirtmişlerdir.

Meslek tercihlerinde aldıkları eğitimin etkisini değerlendirmek amacıyla yaptıkları meslekle ilgili eğitim alıp almadıkları sorulduğunda; **E1**: “*Eğitim aldım. Gazi Meslek lisesinde öğrenim gördüm.*” şeklinde cevap verirken, **E3**: “*Mesleğimle ilgili eğitim almadım. Başka bir bölüm mezunuyum. Sonradan bu işe girdim.*” demiştir. **E2**, **E4**, **E5** ise meslekleriyle ilgili örgün bir eğitim almadıklarını, mesleğe çıraklıktan başladıklarını ifade etmişlerdir. Bu noktada **E2**, **E4** ve **E5**’in çıraklık ve kalfalık deneyimi bulunduğunu görmekteyiz. Katılımcılardan **E3**, meslek lisesinde kalfalık eğitimi aldığını; **E1** ise mesleğe sonradan başlaması sebebiyle yalnızca kısa bir dönem usta yanında çalıştığını ifade etmiştir.

Esnafın verdikleri cevaplar değerlendirildiğinde, Ahilik geleneğinde gördüğümüz, usta-çırak ilişkisinin Ahilik teşkilatı içerisinde olmasa da onun bir kazanımı olarak esnaf arasında devam ettiği söylenebilir.

Esnafa yöneltilen “Mesleğinizi icrâ ederken benimsediğiniz temel ilkeler nelerdir?” sorusuna verilen cevapların birbiriyle paralel olduğu görülmüştür. Şöyle ki; **E1**: “*müşteri memnuniyeti*”, **E2**: “*kaliteli hizmet*”, **E3**: “*temel ilkemiz kalite, kaliteli hizmet, güven*”, **E4**: “*müşteriyi memnun etmek, mutlu ayrılması*”, **E5**: “*sattığımız ürünü uygun fiyattan kaliteli vermek, müşteriyi çekmek.*” şeklinde cevaplamıştır.

Bu cevaplar değerlendirildiğinde müşteri memnuniyetinin ve kaliteli hizmetin esas alındığı, Ahilik teşkilatında ölçüyü tartıyı tam tutma, müşteriyi aldatmama gibi özelliklerle benzerlik arz ettiği söylenebilir.

Esnafa meslek etiği hakkında herhangi bir eğitim alıp almadıkları sorulduğunda esnafın tamamı bu konuda eğitim almadıklarını ifade etmişlerdir. Meslek etiği konusunda bir eğitime tâbî tutulmadıklarını, mesleğe usta-çırak geleneğinden gelen esnafın ustalarından öğrendiklerinin meslek ahlakını oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Araştırmaya katılan esnafa meslekleriyle ilgili son olarak çalışırken ne tür sorunlarla karşılaştıkları sorulmuştur. **E2**: “*Saç kesimini beğenmeyen çıkıyor arada.*” ve **E3**: “*Yaptığım işi beğenmeyen olabiliyor,*

geri getiriyor.” diyerek müşterilerin sunulan hizmetten memnun olmamasını; **E5**: *Aldığı mah geri getiren müşteri oluyor bazen, kazıklandım diye*” sözleriyle ürün fiyatının yüksek bulunmasını ve **E1**: *Genelde müşterilerinin kararsızlıkları oluyor.*” ifadesiyle müşteri kararsızlığını dile getirmiştir. **E4** ise pek sorunla karşılaşmadığını ifade etmiştir.

Verilen cevaplar değerlendirildiğinde esnafın, müşteri odaklı sorunları olduğu görülmektedir. Bu sorunların giderilmesinde Ahilik ilkelerini benimseyen esnafın müşteri memnuniyetini esas alan yaklaşımı sorunları çözümüne katkı sağlayacaktır.

3.2.2. Meslek Örgütleriyle İlişkiler

Bu başlık altında esnafa meslek örgütleriyle ilişkileri ve meslek örgütlerine yönelik algıları ele alınmıştır. Esnafın her birinin hem kendi esnaf grubuna ilişkin bir odaya kayıtlı olduğu hem de hepsinin Esnaf ve Sanatkarlar Odasına kayıtlı olduğu görülmektedir: **E1**, **E2**: *“Berberler ve Kuaförler Odasına üyeyim. Bir de Esnaf ve Sanatkarlar Odasına”*; **E3**: *“Terziler ve Sanatkarlar Odasına üyeyim, aynı zamanda Esnaf ve Sanatkarlar Odasına.”*; **E4**: *“Eskişehir Lokantacılar Odasına üyeyim. Esnaf ve Sanatkarlar Odasına da üyeyim.”* ve **E5**: *“Tuhafiyeciler ve İşportacılar Odasına üyeyim. Aynı zamanda Esnaf ve Sanatkarlar Odasına.”*

Verilen cevaplardan anlaşıldığına göre esnaf, Ahilikle benzer şekilde aynı meslek gruplarını bir araya getiren bir teşkilatlanma, bir esnaf birliğine üye olma durumu şeklinde varlığını sürdürmektedir. Gerek kendi meslek grubu özelinde gerekse bütün esnafın üye olduğu odalar şeklinde bir teşkilatlanma durumu söz konusudur.

Meslek örgütlerinin avantajları ve dezavantajları konusunda **E1**, **E2** ve **E5**: *“Toplantılar haber veriliyor, seçimler yapılıyor başkan seçiliyor, çeşitli organizasyonlar yapılıyor, özel günlerde aranıyor, bir araya geliyoruz.”* şeklinde meslek örgütlerinin faydalı olduğunu söylemiştir. **E3** ve **E4** ise; *“Üyeyiz ama pek bir faydasını göremedik.”* diyerek bu örgütleri faydalı bulmadıklarını ifade etmiştir. **E1**, **E2**, **E4** ve **E5** meslek örgütlerinin dezavantajlarını görmedim derken; **E3**: *“Zararı da olmadı faydası da olmadı, ancak aidat yatırıyoruz.”* şeklinde serzenişte bulunmuştur. Esnafın verdikleri cevaplardan meslek örgütlerini beklentilerine ve sorunlarına cevap verdikleri oranda avantajlı buldukları anlaşılmaktadır.

Meslek örgütlerinin daha işlevsel ve verimli bir teşkilatlanma olabilmesi için esnafın sorunlarının dinlenmesi hususunun ön plana çıktığı görülmüştür. **E1** bu durumu; “*Daha fazla toplantı yapılabilir. Bir kişi değil, birkaç kişinin olduğu yönetim başa getirilmeli.*” sözleriyle ifade ederken; **E3**: “*Esnafın sorunlarıyla biraz ilgilenilmeli. En büyük sorunumuz ekonomik. Sonuçta üyeyiz, para yatırıyoruz.*” diyerek sorunlarını gidermek konusunda örgütlerden beklentilerini dile getirmiştir. Benzer bir şekilde **E5**: “*Esnaf kan ağlıyor, onların sorunlarını dinlemek lazım. Hem kendi içlerinde hem ekonomik bir sürü sorunu var.*” diyerek örgüt içindeki sorunlardan bahsederken; **E4**: “*Valla ben bilmem, sonuçta kimse bizi dinlemiyor.*” sözleriyle dinlenmediklerini dile getirmiştir.

3.2.3. Ahilik Kültürüne İlişkin Bilgiler

Bu başlık altında esnafın Ahilik hakkındaki bilgi ve tecrübeleri ele alınmıştır. **E5** Ahiliği; “*Osmanlı’da ahlaki, öne çıkaran esnafı denetleyen kurum.*” diyerek Ahiliğin ahlaki boyutunu vurgulamış ve bu bilgiyi okuduklarından edindiğini söylemiştir. **E2**: “*Eski zamanda olan bir birlik, esnaf birliği.*” sözleriyle Ahiliğin örgütlenme yönünü ifade etmiş ve Ahiliğe ilişkin bilgileri ustasından öğrendiğini belirtmiştir. **E4** ise esnaflar arasındaki adaleti sağlayan bir kurum olarak Ahilikten şu sözlerle bahsetmiştir: “*Esnaf arasında adaleti sağlarmış, şimdi pek yapan yok.*” Bu bilginin kaynağı olarak da diğer esnafları göstermiştir.

Araştırmaya katılan esnafın Ahilik Haftasına ilişkin olumlu kanatlar dile getirdikleri görülmektedir. **E1** bu etkinliklerin faydalı olacağını; **E2** Ahiliğin bilinmesi için ve **E5** Ahiliğin yaşatılması için güzel bir imkan olduğunu belirtmiştir. Bu cevaplar doğrultusunda esnafın bu tür etkinliklerin devam etmesi yönünde tercihte buldukları söylenebilir.

3.2.4. Günümüz için Ahilik’in İmkan ve Sınırlılıkları

Bu başlık altında Ahiliğin günümüzde uygulanabilirliği; hangi sorunlara çözüm getirebileceği ve hangi sebeplerle bu kültürün devam ettirilemediği sorgulanmıştır.

Ahiliğin günümüzde uygulanabilirliği konusunda esnafların tamamı olumlu görüş bildirmiştir. **E3**: “*Uygulanırsa daha güzel. Meslek ahlaki oluşturuyor bir nevi.*” diyerek Ahiliğin sunacağı katkıları ifade ederken; **E4**: “*Uygulanır, çok da iyi olur, esnafları biraz eski haline getirir.*” sözleriyle eski esnaflık deneyimlerine öykünmüştür.

Ahilik kültürünün bugün uygulanması halinde **E3**: “İşletmeler çı-
rak istemiyor, usta istiyor direk. Ustalar nasıl yetişecek bilmiyoruz.” ve
E5: “Artık çırak yetişmiyor. Herkes okuyup memur olmak istiyor. Eski
usta-çırak sistemini getirebilir.” sözleriyle mesleğe yeni eleman yetiş-
tirmeye; **E4**: “Esnaf arasında haksız rekabet var. Buna bir çare olabi-
lir.” ve **E2**: “Esnafın ekonomik sıkıntılarını giderebilir.” diyerek esna-
fın ve esnaflar arasındaki birtakım sorunlara çare olabileceğini belirt-
mişlerdir.

Ahilik kültürünün bugün sürdürülememesine gerekçe olarak **E1**:
“Herkesin bireysel çalışma isteği, birbirini engellemeden.” sözleriyle
bireyselliğe; **E2**: “Eski esnaflar kalmadı, artık başka iş bulamayan
adam açıyor bir dükkan,, oluyor esnaf. İşi bilmiyor, müşteriye tanıımı-
yor.” işin gereklerini bilmemeye; **E4**: “Artık kimse dürüst esnaflık yap-
mıyor. Müşteriyi aldatmayan esnaf kalmadı.” ve **E5**: “Ahilik ahlakı kal-
madı ki. Esnaf kendi komşusunun hakkına bile dikkat etmiyor. Pazar
yerinde onun tezgahını nasıl kaparım, ayağını nasıl kaydırırım diye ba-
kıyor.” serzenişiyile esnaftaki ahlaki yozlaşmaya; **E3**: “Herkes dene-
yimli eleman istiyor, eski usta-çırak ilişkisi kalmadı.” ifadesiyle iş öğ-
renmek isteyen olmadığı gibi öğretmek isteyen esnafın da kalmadığına
dikkat çekmiştir.

Esnafın verdikleri cevaplardan anlaşılan, esnafın eski Ahilik teşki-
latına bağlı esnafın niteliklerinin değiştiği, Ahilik ilkelerine uyan kişi-
lerin kalmadığı için esnaflar arasında meslek ahlakına da riayet edil-
mediği konusunda görüş birliği bulunmaktadır.

Görüşmelerin sonucunda, esnafın az da olsa Ahilik kültürü ile ilgili
bir altyapısı olduğu görülmekte, fakat bilgi eksikliğinin giderilmesi ve
esnafın yaşadığı sorunlara çözüm sunacak Ahilik ilkelerinin ön plana
çıkartılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

3.3. Meslek Lisesi Öğrencilerinde Ahilik Kültürünün İzleri

İlmi, medeniyetin hem en muhafazakâr müessesesi hem de yeni
atılımların kaynağı olarak gören Erol Güngör’e göre bir şeyi en iyi şe-
kilde yapmak geçmişin tecrübesinden faydalanmayı gerektirir (Akt.
Gemici, 2010). Bu bağlamda günümüz meslek eğitiminde Anadolu ge-
leneğinde önemli bir yeri olan Ahilik kültürü tecrübesinin izlerini tespit
etmek daha iyi bir eğitimin imkanını sorgulamak için bir katkı sunması
düşünülmüştür.

Araştırma kapsamında, Ahiliğin meslek eğitimindeki izlerini tespit için meslek lisesi öğrencileriyle gerçekleştirilen nitel bir çalışma yapılmıştır. Görüşmeler için Ahi Evran'ın isminin verilmesi ve Ahilik Haftası etkinlikleri kapsamında Ahilik konulu panele ev sahipliği yapması sebebiyle Eskişehir Odunpazarı Ahi Evran Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi tercih edilmiştir. Araştırmanın örneklemini rastgele seçilen 12 öğrenci oluşturmaktadır. Görüşmeler 11. Sınıftan 7 erkek öğrenci, 12. Sınıftan biri erkek 5 öğrenci ile gerçekleştirilmiştir.

Öğrencilere Ahi Evran, Ahilik, çıraklık, meslek ahlakı konularında sorular yöneltilmiştir. Cevaplar Ahilik kültürüne ilişkin bilgisel arka plan ve tecrübeler başlıklarıyla incelenmiştir.

3.3.1. Ahilik Kültürüne İlişkin Bilgisel Arka Plan

Bu başlık altında öğrencilerin Ahi Evran, Ahilik, çıraklık ve meslek ahlakı konusundaki bilgileri ve bilgilerinin kaynağı değerlendirilmiştir.

Öğrencilere okullarına ismi verilen Ahi Evran'ın kim olduğu sorulduğunda; **Ö1 (E, 11)**: “Daha önce kim olduğuna dair bir bilgi duymadım. Ticaret Meslek Lisesi diye bu okula geldim. Ahi Evran ismi üzerinde düşünmedim.”, **Ö4 (E,11)**: “Ahi Evran'ı tanımıyorum. Okulumuza adı neden verildi bilmiyorum. Şimdi merak ettim.” ve **Ö9 (E, 12)**: “Bilmiyorum” cevaplarını vererek Ahi Evran'ı bilmedikleri ve kim olduğu hakkında düşünmediklerini ifade etmiştir.

Ö8 (K, 12): “Ahi kelimesinin başarı anlamı taşıdığını düşünüyorum. Ahi Evran'ın kim olduğuna dair bir fikrim yok.” ve **Ö11 (K, 12)**: “Ahinin anlamı savaş veya barış olmalı. Neden okulumuza ismi verildiğini bilmiyorum.” diyerek bu soruyu cevaplamıştır. Cevaplardan öğrencilerin Ahi Evran'ın kim olduğunu bilmedikleri, Ahi kelimesinin kendilerine çağrıştırdıkları üzerinden fikir yürüttüklerini görüyoruz.

Öğrencilerden üç tanesi ise Ahi Evran'ın kim olabileceğine dair fikir yürütmüştür. **Ö2 (E, 11)**: “Din adamı diye biliyorum, okulumuza neden ismi verilmiş bilmiyorum.”, **Ö5 (E, 11)**: “Din adamı olduğunu düşünüyorum. Okulumuzla bir ilişkisi olmalı ama tam olarak bilmiyorum.” cevaplarında Ahi Evran'ın din adamı olabileceği fikri öne çıkarırken; **Ö12 (K,12)**: “Ahi Evran'ı bilmiyorum. Okulumuza ismi verildiği için ticaretle ilgili birisi olmalı diye düşündüm.” diyerek Ahi Evran ve ticaret arasında bir ilişki kurarak cevap vermiştir.

Ahi Evran kimdir sorusuna dört öğrenci bilgisel bir dayanakla cevap vermiştir. **Ö3 (E, 11)**: “Eski dönemlerde yaşamış bir din adamı. Osmanlı Devleti’nde halk için kurulan ticaret örgütüyle ilişkili. Bizim okulumuz da ticaret meslek lisesi olduğundan adının verildiğini düşünüyorum.”, **Ö6 (E, 11)**: “Selçuklu-Osmanlı döneminde ekonomiyi yönlendiren örgütün ilk kurucularından. Bu okul meslek lisesi olduğu için onun adı verilmiştir.” diyerek Ahi Evran hakkındaki bilgilerini okuluyla ilişkilendirerek cevaplamıştır. Okulları vasıtasıyla bilgi sahibi olduğunu anladığımız **Ö10 (K, 12)** ise, “Okulumuzun ismi Ahi Evran olarak değiştirildiğinde öğretmenimiz Ahilikten ve Ahi Evran’dan bahsetmişti. Osmanlı döneminde tanınmış bir esnaf olarak aklımda kalmış.” diyerek Ahi Evran’ın esnaflıkla olan ilişkisini hatırladığını ifade etmiştir. Son olarak **Ö7 (E, 11)**: “Ahi örgütünün lideri.” cevabıyla Ahi Evran hakkındaki bilgilerinin bir bağlamı olduğunu göstermiştir.

Verilen cevaplar göstermektedir ki, öğrencilerin büyük bir kısmı Ahi Evran hakkında doğru ve yeterli bilgi sahibi olamamıştır. Ortaöğretim müfredatı incelendiğinde 9. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin İslamiyet ve Türkler başlıklı 7. Ünitesinde Ahi Evran’ın da aralarında bulunduğu on Türk İslam düşünürü tanıtılmıştır. Okulun ismi iki yıl önce Ahi Evran Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi olarak değiştirilmiştir. Belki de bu sebeple bazı öğrencilerin yeni isme henüz yeterince alışmamış oldukları anlaşılmıştır. Ayrıca okulda Ahi Evran hakkında bilgilendirici bir pano bulunmadığı da gözlemlenmiştir.

Öğrencilerin Ahilik hakkındaki bilgileri ve bu bilgilerinin kaynağı sorulduğunda; **Ö1 (E, 11)**: “Ahiliği daha önce duymadım.” **Ö4 (E, 11)**: “Daha önce Ahilik hakkında bilgi sahibi olmadım.” diyerek Ahilik daha önce duymadıklarını ve bilgi sahibi olmadıklarını söylemiştir. **Ö8 (K, 12)**: “Hatırlamıyorum.” ve **Ö11 (K,12)**: “Kulak aşinalığım var ancak tam olarak ne olduğundan emin değilim.” cevaplarıyla Ahilik kavramını duyduklarını fakat hatırlamadıklarını belirtmişlerdir. **Ö9 (E, 12)** ise “Ahlakla ilgili olmalı, duyduğumu hatırlamıyorum.” diyerek Ahilik hakkındaki yorumunu ifade etmiştir.

Ö2 (E, 11): “Selçuklular ve Osmanlı döneminde halk tarafından ahlaki ve sanata dönük bir örgütlenme. Bu bilgiyi internetten öğrendim. Ahilik haftasında düzenlenen panelde yeterli bilgi edinemedim. Daha sonra biraz araştırdım. Konu çok ilgimi çekmedi.” diyerek Ahilerin halk örgütlenmesi olduğunu, sanata ve mesleğe dönük uygulamalarının bulunduğunu ve bu bilgilere internetten ulaştığını ifade etmiştir.

Öğrencilerden **Ö3 (E, 11)**, **Ö5 (E, 11)**, **Ö6 (E, 11)** ve **Ö12 (K, 12)** Ahiliğin Selçuklu ve Osmanlı döneminde ticaret, ekonomi ve sanayi ile ilgilenen, düzenleyen ve yönlendiren bir kuruluş olduğuna dikkat çekmiş **Ö3** bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: “*Osmanlı döneminde ekonomi ve ticaretle ilgilenen örgüt.*”

Ö7 (E, 11): “Osmanlı ve Selçuklu döneminde halkı sanata ve ticarete yönlendiren, ahlakı da kontrol eden örgüt.” Ve **Ö10 (K, 12)**: “Esnaf arasında adaletle satış yapmalarını sağlayan teşkilat.” Sözleriyle Ahiliğin ahlaki boyutunu ifade etmiştir. **Ö10** Ahilik hakkındaki bilgisini Öğretmenlerinden öğrendiğini belirtirken, diğerleri bilgi kaynağı olarak internet cevabını vermiştir. Cevaplar bağlamında öğrencilerin Ahiliği Osmanlı ve Selçuklu dönemiyle ilişkilendirdiklerini, ticaret ve ekonomiyle ilgisini ön plana çıkardıklarını bununla birlikte ahlak ve sanat bağını hatırlayanların olduğunu görüyoruz.

Öğrencilerin cevapları incelendiğinde Ahilik ile ilgili bilgilerinin dersler, ders kitapları ve öğretmenlerden ziyade internet olduğu görülüyor. Öğrencilerden yalnızca bir tanesi okulun ismiyle ilgili öğretmenlerinin yaptığı açıklamayı hatırlıyor. Bu durum bize bilgilendirme teşebbüsünün olduğunu fakat öğrencilerin ilgisine yeterince ulaşamadığını düşündürmüştür. Zira okullarında Ahilik haftası etkinlikleri bağlamında düzenlenen Ahilik konulu panele, 8 öğrenci katılmamış, katılan 4 öğrenci ise dinlemediğini ve bir şey hatırlamadığını ifade etmiştir.

Ortaöğretim müfredatında 11. Sınıf Tarih dersi kapsamında Türk İslam devletlerinin toplumsal yapısı, iktisadi hayat ve eğitim sistemlerinin söz konusu edildiği ünitelerde Ahilik teşkilatından ve toplumsal hayata, ekonomik düzene ve eğitim alanına katkılarından bahsedilmektedir. Öğrencilerin bu bilgileri hatırlayamamaları belki de Ahiliğin ünitelere dağılmış bilgi parçaları olarak aktarılması ve bir konu olarak başlı başına ele alınmamasının sonucu olabilir.

Öğrencilerin çıraklık konusundaki bilgileri hemen hemen birbiriyle örtüşmektedir. Öğrencilerden 6’sı çıraklığı ustalıklı veya kalfalıkla ilişkilendirerek açıklamıştır. Örneğin **Ö7 (E, 11)** bunu “*Çırak ustanın yanında çalışıp ona yardım eden ve bir taraftan da işi öğrenen kişidir.*” diyerek ifade etmiştir. Bu öğrencilerden **Ö8** ise “Çırak kalfanın yardımcısıdır.” diyerek meslek eğitimindeki hiyerarşiye dikkat çekmiştir. **Ö11 (K, 12)** ise “*Örneğin bir kuaförde işe başlarsınız. Çırak ola-*

rak başladığınız işi öğrendikçe kalfa ve usta olursunuz.” diyerek örnekle iş hiyerarşisi içinde çıraklığı açıklamıştır. Öğrencilerden 5 tanesi çıraklığı bir işi öğrenme aşamasındaki kişi olarak açıklamıştır. **Ö5 (E, 11)** çıraklığı *“Çırak işe yeni başlayan ve işi öğrenmek isteyen kişidir.”* diyerek tanımlamakta ve öğrenme isteğine dikkat çekmektedir.

Öğrencilerin cevapları incelendiğinde çıraklıkta öğrenme isteğinin ve iş hiyerarşisinin belirleyiciliğinin farkında oldukları görülmektedir.

Öğrencilerden 8 tanesi daha önce meslek ahlaki kavramını duymadıklarını, bilmediklerini ifade etmiştir. Kendilerine sizce ne olabilir diye sorulduğunda öğrencilerden bazıları iş odaklı cevap verirken, bazıları bir takım ahlaki davranışları ön plana çıkarmış, diğerleri ise iş ve ahlak kavramlarını ilişkilendirmiştir.

Örneğin **Ö1 (E, 11)**: *“İşin kuralına göre davranmak olabilir.”*, **Ö5 (E, 11)**: *“Mesleğe saygı duymak olabilir.”* diyerek iş ve mesleğe odaklı yorumda bulunmuştur. **Ö2 (E, 11)**: *“Adap, usul olabilir.”*, **Ö3 (E, 11)**: *“Bilmiyorum, saygı sevgi olabilir.”* diyerek cevaplarında ahlaki değerleri öne çıkarmıştır. **Ö4 (E, 11)**: *“Düzenli iş yapmak olabilir.”*, **Ö6 (E, 11)**: *“Bilmiyorum ama işini iyi amaçlarla yapmak olabilir.”*, **Ö7 (E, 11)**: *“İşini iyi yapmak olabilir ama bilmiyorum.”*, **Ö8 (E, 11)**: *“Mesleğini iyi yapmak, başarılı olmak olabilir.”* diyerek iş ve ahlak kavramlarını ilişkilendirerek cevaplamıştır.

Öğrencilerden dört tanesi meslek ahlaki kavramını duyduğunu ifade ederek şu cevapları vermiştir: **Ö9 (E, 12)**: *“Bu kavramı daha önce duydum. İşine saygı duymak diyebilirim.”* **Ö10 (K, 12)**: *“Meslek ahlaki adaletli davranmaktır.”* **Ö11 (K, 12)**: *“Felsefe dersinde duymuştum. Mesleğe saygılı olmak, mesleği severek yapmaktır.”* **Ö12 (K, 12)**: *“Yaptığı her işi düzgün yapmaktır. Örneğin yaptığın işte kesinlikle yalan olmamalı.”*

Öğrencilerin cevapları incelendiğinde meslek ahlaki hakkında, işin iyi yapılması, iyi amaçlarla yapılması, yaptığı işe saygı duyarak ve severek yapılması hususlarının öne çıktığını görüyoruz. Ayrıca öğrencilerden iki tanesinin ifadesiyle işi iyi yapmanın adaletli olmak ve yalan söylememek olarak anlaşıldığını görüyoruz.

Öğrencilerin büyük bir kısmının meslek ahlaki kavramını duymamış olması ve bu konu hakkında bilgi sahibi olmamaları dikkat çekici

bir durumdur. Ancak hemen hepsi kavramı işini iyi yapmakla ilişkilendirmişdir. Bu durum bize teoride bilgi sahibi olmasalar bile öğrencilerin iş ahlakı konusunda fikirleri olduğunu göstermektedir.

Ortaöğretim müfredatında 2016-2017 eğitim öğretim yılı itibariyle 9. Sınıflarda Mesleki Gelişim Dersi Modüllerine Meslek Ahlakı ve Ahilik Modülü eklenmiştir. Öğrencilerin meslek ahlakı ve Ahilik konusundaki bilgisel yetersizlikleri modülün önemli bir açığı kapatmaya katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

3.3.2. Ahilik Kültürüne İlişkin Tecrübeler

Bu başlık altında öğrencilerin çalışma deneyimleri ve gözlemlerinden hareketle iş yaşamında Ahilik kültürünün izleri değerlendirilmiştir.

Öğrencilerden **Ö10 (K, 12)** ve **Ö12 (K, 12)** çalışma deneyimi olmadığını söylemiştir. Diğer öğrencilerin çalışma deneyimlerine bakıldığında; kahvehane, lokanta, kafe gibi servis işleri ve berber, sanayi, inşaat gibi mesleğe dönük işlerde çalıştıkları görülmüştür.

Öğrencilerin çalışma tecrübesinden öğrendiklerini yaşam deneyimi, iş deneyimi ve ahlaki/kişisel kazanımlar olarak üç grupta değerlendirmek mümkündür.

Yaşam deneyimi açısından; Ö1 (E, 11): “Bana insanlarla uğraşmanın zorluğunu gösterdi. Ustam okumam konusunda teşvik edici şeyler söyledi.”, **Ö2 (E, 11):** “Çalışmak beni daha da olgunlaştırdı. Hayatın önemini kavradım. Çalışmadan hiçbir şey olmayacağını öğrendim.”, **Ö4 (E, 11):** “İş hayatının zorluğunu gördüm.”, **Ö5 (E, 11):** “Paranın zor kazanıldığını gördüm.”, **Ö7 (E, 11):** “Kimseye güvenmemem gerektiğini ve dış görünüşün hiç önemli olmadığını öğrendim.”, **Ö8 (K, 12):** “Çalışmak bana hayatın zorluklarını öğretti.”, **Ö9 (E, 12):** “Çalışmanın bana kazandırdıkları, sevgi, saygı, insanlarla anlaşabilmek, arkadaşlık edinmek oldu.”, **Ö11 (K, 12):** “Çalışmak bana paranın kolay kazanılmadığını, çalışmadan hayatın sürmediğini öğretti.” ifadelerine yer vermiştir. Cevaplarda öğrencilerin hayata ve insanlara dair birtakım tutumlar geliştirdiklerini görüyoruz. Çalışmanın gerekliliğini hissetmeleri ve bunun için çabalamaları gerektiğini fark etmeleri önemli bulunabilir.

İş deneyimi açısından; Ö2 (E, 11): “Ustamdan pek çok şey öğrendim. Yerleri süpürerek ve temizlik yaparak işe başladım. O da ustasından öyle görmüş. Sonra sakal tıraşını öğrendim. Saç kesmeyi öğrenmeden ayrılmak zorunda kaldım.”, **Ö3 (E, 11):** “Çalışma ortamını gördüm ve çalışma deneyimi kazandım. Ustam arabaların koltuğunu döşemeyi başımda durarak öğretti.”, **Ö4 (E, 11):** “Garsonluk yaparken tepsiyi nasıl taşıyacağım öğretildi. Çok zor ve incelikleri olan bir iş değildi.”, **Ö5 (E, 11):** “İnşaatta çalıştım. Elektrik işlerini öğrendim. Ustamdan işi ve işin pratik bir şekilde nasıl yapabileceğimi öğrendim.”, **Ö6 (E, 11):** “Babam fayans ustası, ben de onun yanında çalıştım. Babamın çalışma şekline temiz iş yapmayı, işini en güzel ve en iyi şekilde yapmayı öğrendim.”, **Ö9 (E, 12):** “Kafede çalıştım. İşe başladığımda temizlik, masa düzeni gibi işle ilgili bilgiler verildi.”, **Ö11 (K,12):** “İşlerimle ilgili nasıl servis yapacağım, masalara adisyon bırakma eğer çok kalabalıkta servis sıkıntısı yaşamamak için boşları hızlı toplama gibi işleri öğrendim.” ifadelerine yer vermiştir. Cevaplarda dikkat çeken usta veya patronla kurulan ilişkiyi vurgulamalarıdır. Gözlemle, nasihatlerle işin daha iyi yapılmasına ilişkin birtakım kazanımlar edindiklerini cevaplardan okuyabiliriz.

Meslek ahlakına dönük kazanımlar açısından; Ö1 (E, 11): “Ustam, insanlarla münakaşa etme, güler yüzlü ol, alttan al gibi tavsiyeler verdi. Esnaflığın zor olduğunu ve herkesin esnaf olamayacağını düşünüyorum. İyi bir esnaf olmak için sabırlı olmak ve tecrübe kazanmak gerekiyor.”, **Ö3 (E, 11):** “Dükkan müşteri geldiğinde karşılayıp ikramda bulunuyordum.”, **Ö4 (E, 11):** “Müşterilerle ilişki açısından kibar olmam gerektiği söylendi.”, **Ö7 (E, 11):** “Lokantada çalışırken iletişim konusunda dikkatli olmamız söyleniyordu. Kibar konuşmak ve sesimizi yükseltmemek gibi.”, **Ö8 (K, 12):** “Ustalarım müşteriyle iyi ilişkiler kurmam gerektiğini işe yeni başladığımda söylediler. Bu konuyla ilgili hiç uyarı almadım.”, **Ö9 (E, 12):** “Müşterilere hoşgeldiniz, afiyet olsun gibi ifadelerle konuşmamız gerektiği söyleniyordu.”, **Ö11 (K, 12):** “Gülyüzlü olmak ve ses tonumuza dikkat etmek konusunda uyarılarda bulunuldu.” ifadelerinden hareketle öğrencilerin edindikleri hususlar çoğunlukla müşterilerle ilişkiler açısından bir takım görgü kurallarını içerdiğini, öğrencilerin çalışma deneyimleri sonucunda güler yüz, nezaket, ikram gibi bir takım iletişimsel kazanımlara ulaştıklarını söylemek mümkündür.

Öğrencilere bir işi ustasından öğrenmek hakkındaki düşünceleri sorulduğunda verdikleri cevaplar, işin daha iyi öğrenilmesi noktasında

odaklanmıştır. **Ö1 (E, 11)**: “İşi bilenden öğrenmek daha önemli. Öğretmen de bir ustadır. İşi ehlinden öğrenmek gerekir.”, diyerek ustadan, işi iyi bilenden öğrenmenin gerekliliğini ifade ederken; **Ö2 (E, 11)**: “Avantajları vardır tabii. Usta o işi yapmış, görmüş. Ondan öğrenirsek biz de yanlış yapmadan işi yapabiliriz.”, **Ö8 (K, 12)**: “Ustasından öğrenirsek işi daha iyi biliriz ve daha çok kazanırız.” diyerek, ustanın tecrübeleri sayesinde işi hatasız öğrenmeye dikkat çekmiştir. **Ö5 (E, 11)** de bunu “İşi daha deneyimli birinden öğreniyoruz.” diyerek ifade etmiştir.

Öğrencilerden bir kısmı ise görerek ve yaparak öğrenmenin daha etkili olacağı fikri üzerinde durmuştur. **Ö4 (E, 11)**: “Başında biri varken öğrenmek daha kolay.”, **Ö6 (E, 11)**: “Usta gibi olmanın yollarını öğreniriz, o işte daha iyi oluruz. Yapararak uygulayarak öğrenmek daha etkili oluyor.”, **Ö7 (E, 11)**: “Görerek öğrenmiş oluruz. Babamın yanında çalışırken gördüklerim, yaptıklarım, babamdan aldığım ipuçları daha kolay öğrenmemi sağladı.”, **Ö10 (K, 12)**: “Ustanın yaptığı işi gözlemleyerek öğrenme fırsatı olur.” Sözleriyle görerek ve yaparak öğrenmeye dikkat çekmiştir. Üç öğrenci ise bu durumu okul eğitimiyle karşılaştırarak ifade etmiştir: **Ö3 (E, 11)**: “Usta mesleği daha iyi yapmayı öğretir. Ustanın yanında çalışarak öğrenmek okulda öğrenmekten daha etkili olur.”, **Ö9 (E, 12)**: “Daha çok bilgi edinirsin, işi öğrenirsin. Okulda bilgi öğreniyoruz, çalışarak işi öğreniyoruz.”, **Ö12 (K, 12)**: “O işi daha düzgün yapmak olabilir. Biz bu sene staja gidiyoruz. Okulda öğrendiğimiz bilgileri daha kapsamlı öğreniyoruz. Çalışarak öğrenmek daha farklı.”

Öğrencilerin bir işi ustasından öğrenme konusunda olumlu tutumlar taşıdıkları ve bu tutumlarda ustanın tecrübesi, görerek ve yaparak öğrenmenin daha etkili olduğu fikrinin etkisi gözlemlenmektedir.

Öğrenciler günümüzde esnafın meslek ahlakına riayet edip etmediklerine ilişkin gözlemleri sorulduğunda meslek ahlakının farklı noktalarına işaret eden cevaplar verilmiştir. Örneğin, **Ö3 (E, 11)**: “Bir işi güzel yaptığımız sürece bu ahlak devam eder.” diyerek konuyu en genel haliyle ele almış ve her ne yapıyorsak onu iyi yapmaya dikkat çekmiştir. **Ö9 (E, 12)**: “Ben çalışırken bütün esnaflar birbirine yardımcı oluyordu. Bu yönüyle meslek ahlakının devam ettiğini söyleyebilirim.” diyerek esnafın birbiriyle olan ilişkilerinden hareketle meslek ahlakının sürdüğünü düşünmektedir. **Ö11 (K, 12)** de esnafların birbiriyle olan ilişkisinden örnekle bu soruyu cevaplandırmış ancak bunun istis-

nalarının olabileceğini de eklemiştir: *“Esnafı hala meslek ahlakı olduğunu düşünüyorum. Esnaf sarayında çalışma deneyimim olmuştu. Oradaki esnaf birbirine yardım ediyordu. Elbette birbirini sevmeyenler de var ama zaten herkes herkesi sevmek zorunda değil.”* **Ö8 (K, 12)** meslek ahlakının uygulanmadığını düşünmekte ve bunu şu sözlerle ifade etmektedir: *“Esnaflarda meslek ahlakının devam ettiğini düşünmüyorum. Müşterilerle doğru düzgün konuşmuyorlar, bağırarak konuşuyorlar. Eskiden hoş geldin, buyrun denilirdi. İyi bir esnaf olmak için satış konusunda tecrübeli olmak ve nazik olmak gerekir.”* **Ö10 (K, 12):** *“Günümüz esnafı meslek ahlakını gözetmiyor. İnsanlara karşı saygılı değil. Yalanlarla ellerindeki ürünü satmaya çalışıyorlar.”* diyerek meslek ahlakının günümüzde dikkat edilen bir husus olmadığını çarpıcı bir örnekle dile getirmiştir. **Ö12 (K, 12)** ise *“Günümüzde meslek ahlakı olup olmadığı konusunda bir genelleme yapmam. Devam ettirenler de var ettirmeyenler de. Örneğin devlet hastanesinde çalışan sekreterler hastalara bağırıp çağırıyor. Onların meslek ahlakının olduğunu düşünmüyorum.”* sözleriyle cevap vermiştir. Son olarak konuya toplumsal açıdan yaklaşan **Ö2 (E, 11)**'nin ifadelerine bakıldığında; *“Ahlaki yönden yaşıyor olduğunu düşünüyorum. Birbirimize saygımız sevgimiz olmasa beraber yaşayamayız. Ama eskiden kimse kapısını kilitlemezmiş şimdi çelik kapılar var. Çocuklar hep eve hapis.”* sözlerinin genel bir ahlaki tablo çizdiğini söyleyebiliriz.

Sonuç

Ahilik, İslamiyet öncesine kadar uzanan köklü bir kurumdur. Günümüzde değerleri ve kazanımları unutulmaya başlayan Ahilik kültürünün, yeniden işlerlik kazanması için yaptığımız araştırma sonucunda, Eskişehir ili özelinde, Ahilik ile ilgili bazı verilere ulaştık. Buna göre Eskişehir’de bulunan akademisyenler, öğrenim görmekte olan meslek lisesi öğrencileri, çalışan esnaflar ile gerçekleştirdiğimiz mülakatlar sonucunda Ahilik’in Eskişehir’de ne oranda yaşanmakta olduğunu tespit ettik ve bu durum karşısında sunabileceğimiz çözüm önerilerini sunmaya çalıştık.

Yaptığımız çalışma sonucu Ahilik kültürü ve izleri hakkında ulaştığımız sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Mülakat yaptığımız akademisyenlerden elde edilen verilere göre Ahilik, günümüzde hala akademisyenlerin ilgi gösterdikleri ve çalışmalarına konu ettikleri bir alandır. Bu alanda çalışan akademisyenler Ahi kelimesinin menşei ve Ahilik oluşumunun ortaya çıkış süreciyle ilgili farklı kanaatlere sahiptirler. Esnafı yapılan görüşmelerde ulaşılan netice, esnafın Ahilik’le ilgili yeterli bilgi sahibi olmasa da Ahilik’in getirdiği bazı ilkelere haberdar olduğu ve esnaflık yaparken bu ilkelere göre hareket ettiği şeklindedir. Meslek lisesi öğrencilerinin ise Ahi Evran, Ahilik ve meslek ahlakı konusunda yeterli bilgilere sahip olmadıkları görülmüştür.
- Yaptığımız araştırmadan çıkan bir diğer sonuç ise Eskişehir’de Ahilik’in izleri konusundadır. Akademisyenlere göre günümüz Eskişehir’inde Ahiliğin izleri bulunmaktadır, ancak bu izler, çok zayıf ve gündün güne kaybolmaktadır. Bunun, toplumun sekülerleşmesi ve bireyselleşmesi ile alakalı olduğu düşünülmektedir.
- Eskişehir’de Ahilik tarihine yönelik Ahi Zaviyelerini gün yüzüne çıkarmayı hedefleyen çalışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte Günümüzde Eskişehir’de Ahilik kültürünün izlerine dair yapılmış akademik müstakil bir çalışmanın ulaşılabildiğimiz kadarıyla mevcut olmadığını söylemek mümkündür.
- Esnaflardan elde edilen veriye göre de Eskişehir esnafında Ahilik’in pratik izlerini yer yer görmek mümkünse de, esnaf birliği olarak düşünüldüğünde Ahilik yaşatılmakta ancak Ahilik’in ilkelerinin ve yaptırımlarının uygulanması anlamında yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir. Meslek lisesi öğrencilerinin de tatillerde birtakım işlerde çalışmalarının onlara olumlu katkılarda bulunduğunu söyleyebiliriz. Öğrencilerin bu deneyimleri mesleğe ve o mesleği usulünce yapabilmeye yönelik eğitim misyonu açısından önemlidir.
- Çalışmamızdan ulaştığımız başka bir sonuç da Ahilik’in meslek etiği oluşturmada yaptığı etki ve katkının boyutu üzerine olmuştur. Görüşmeler sonucu vardığımız netice esnafın meslek etiği konusunda yeterli bilince sahip olmadıklarıdır. Kanaatimiz, Ahilik kültürünün sunduğu / sunacağı imkan ve yeterliliklerin esnaflar arasında bir meslek ahlakı oluşturması açısından hem faydalı hem de uygulanabilir olduğu yönündedir. Meslek

ahlakı konusunda meslek lisesi öğrencilerinin belli bir düzeyde bilinçli oldukları ve bunda yaşadıkları tecrübelerin etkili olduğu tespit edilmiştir. İyi örneklerin iyi bir nesil yetiştirmek için ne kadar önemli olduğu açıktır. Bu konuda bütün topluma görev düşmektedir.

- Ahilik kültürü hakkında yaptığımız bu çalışmadan elde ettiğimiz sonuçlardan hareketle sunduğumuz öneriler şu şekildedir:
- Ahilik anlayışının toplumda aktüel hale gelmesi için bu alanda daha fazla akademik çalışma yapılmalıdır.
- Esnafın, Ahilik konusunda bilgisinin ve farkındalığının artırılması için bu konuda çeşitli bilgilendirme seminerleri ve toplantıları yapılabilir. Bu noktada başta Esnaf ve Sanatkarlar Odası olmak üzere, diğer esnaf odalarına büyük rol düşmektedir.
- Esnafın en önemli sorunlarından biri olan usta-çırak usûlüyle esnaf yetişmemesi, mesleğe başlatacak çırak bulmakta zorlanmaları gibi sorunların önüne geçmek için, meslek liselerinin özendirilmesi sağlanabilir. Bu noktada Milli Eğitim Bakanlığı ile Çalışma Bakanlığı'nın teşvik edici ve özendirici çalışmaları büyük katkı sağlayacaktır.
- Ahilik haftasında düzenlenen etkinliklerin öğrencilerin ilgisini çekmede yetersiz kaldığını söylemek mümkündür. Ahilik konusunda meslek liselerinin önemi ortadadır. Bu konudaki eksikliklerin Mesleki Gelişim dersine eklenen Meslek Ahlakı ve Ahilik modülü bağlamında giderilmesi mümkün gözükmektedir. Ancak Türk İslam tarihi ve Anadolu kültürü açısından önemli bir değer olan Ahiliğin özellikle meslek liselerinde meslek seçimi, meslek eğitimi ve meslek ahlakı bağlamında farklı derslerle gündeme getirilmesinde kanaatimizce fayda olduğu düşünülmektedir.

Sonuç olarak Ahilik, tarih sürecinde ahlak, eğitim, iktisat, meslek ve toplum hayatında çok önemli görevler icra etmiştir. Ahilik, esnaf ve sanatkarlarda, mesleki eğitim mekanlarında, hatta üniversitelerde kendisinden edinilecek birçok olumlu yönlerin bulunduğu özgül bir kurumdur. Kültür ve medeniyet tarihimizin kendine özgü oluşumlarından biri olan Ahiliğin daha fazla gündeme gelmesi, hayatın içerisinde

kendisine yer edinmesi veya yer verilmesi gerekmektedir. Ahiliğin, bugün de ihtiyaç duyulan, insanı önemseyen, kardeşlik, barış, adalet, sevgi, saygı, vefa, güven, cömertlik ve yardımseverlik gibi temel ilkeleri göz ardı edilmeden yeniden güncellenmesi ve bugüne adapte edilmesi elzemdir.

Kaynakça

- Ahmed, M. (1975). İslam İktisadı. (Y. Z. Kavakçı, Çev.) İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi.
- Alkış, A. (2011). Tüketicinin Korunması Açısından Hisbe Teşkilatı ile 4077 Sayılı Tüketici Kanunu'ndaki Kurum ve Kuruluşlarının Karşılaştırılması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(17), (133-162).
- Çağatay, N. (1989). *Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gemici, N. (2010). Ahilikten Günümüze Meslek Eğitiminde Model arayışları ve Sonuçları. *Değerler eğitimi Dergisi*, 8(19), 71-105.
- Günay, Ü. (1998). *Dini Bir Kurum Olarak Ahilik*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- Ocak, A. Y. (1999). Ahilik Ve Şeyh Edebali: Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Tarihi Açısından Bir Sorgulama. *İslami Araştırmalar*, 12(3-4), 225-229.
- Özkerem, A. (2000). Sabri Ülgener'de Zihniyet Analizi. Ankara: a Yayınevi.
- Sancaklı, S. (2010). Ahilik Ahlâkının Oluşumunda Hadislerin Etkisi. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1-28.
- Şahin, K. (1994). Edebali. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 10, s. 393-394).
- Şen, A. (2012). Anadolu'da Bir Kardeşlik Tecrübesi Ahiliğin Kültür ve Medeniyetimizdeki Yeri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(1), 615-629.
- Topal, M., & Çolak, K. (2015). Eskişehir Zaviyelerine Dair Tespitler. *Alevilik Araştırmaları Dergisi*(9), 51-74.
- Yiğit, İ. (2013), 16. Yüzyıl Türkiye'sinde Ahi Adlı Zaviyelerin Dağılışı, *Turkish Studies*, 8(5), (s.959-973).

معجزة القرآن من حيث التحديات¹

حسين آيين*

ترجمة الباحث : آدم العشري**، مراد يلماز***

ملخص البحث ◀ إنَّ الله عزَّ وجلَّ يتواصلُ معَ البشرِ عن طريق الأنبياءِ. وهناك اتفاقٌ مُشتركٌ بين البشرِ على أنَّ الأنبياءَ يجبُ أن تدعمهم المعجزاتُ. فالمعجزاتُ هي تحدياتٌ لا يمكن للإنسان أن يقاومها وغير قادرٍ على تحقيق أحداثٍ مماثلةٍ لها. إنَّ القرآنَ الكريمَ هو معجزةٌ بحدِّ ذاته ولم تتحقَّق فيه تحدياته العاديةُ إلى الآن. وتصرُّ المصادرُ الكلاسيكيةُ باستمرارٍ على أن يكونَ القرآنُ لا مثيلَ له في شكلٍ مخطوطٍ. ويمكن أن يرتبط سلوكُ الإصرارِ هذا بالإحساس المتعلق بالحفاظِ على النَّصِّ الأصلي. وقد تم تنفيذُ هذا العملِ من أجل التَّعبيرِ عن التحديات بصرفِ النَّظرِ عن أن نص القرآن معجزة بذاته. إن القرآنَ غيرُ عاديٍّ من حيث المفاهيم التي جُلبت فيه مثلُ فهم الله والأخرة، والأخبار والمعلومات التي جلبها، والنِّظام الأخلاقي والمعتقد الذي أنشأه وشخصية الرسول الذي يُسلِّم رسالةً عالميةً هي القرآن .

الكلمات المفتاحية: المعجزة ، القرآن ، النَّبي ، الأُمِّيَّة ، التَّحدي ، الأخره ، الغيب.

Abstract ▶ God almighty communicates with human being through prophets. It is a common agreement among human beings that prophets should be supported by miracles. Miracles are challenges that human being can not resist and are not able to realize themselves similar events. The Holy Quran is a miracle itself that its challenges have not been met ordinary by now on the Quran being extraordinary in its manuscript form. This insisting behavior could be related to the sensitivity about keeping the original text. This work was

¹ Bu makale, Doç. Dr. Hüseyin Aydın'ın "Meydan Okumaları Bakımından Kur'an Mucizesi", *Kelam Araştırmaları*, 8:1 (2010), s.45-76'da yayınlanan makalesinin Arapçaya çevirisidir.

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Prof. Dr., huseyinaydin@ogu.edu.tr

** Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı Öğr. Gör., adam.t.elashry@gmail.com

*** Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı, Arş. Gör., muratyilmaz@kilis.edu.tr

حسين آيين

carried out in order to express the challenges apart from Quran text being miracle. Quran is extraordinary in terms of the concepts brought in it such as understanding of Allah and the hereafter, news and information it brought, moral and belief system it established, personality of the messenger delivering universal message of the Qur'an.

Key Words: Prophet, miracle, challenge, the hereafter.

المقدمة

مصادر التراث التي تصف معجزة القرآن الكريم عامة تركّز على تعبيراته الأدبية وإيجازها الفريد ، وإن صرار كثير من الدراسات على هذا الجانب من الأدبيات القرآنية الشاملة يؤدي أحياناً إلى تجاهل التحديات الأخرى، وحتى يتسبب هذا التركيز المفرط حصرَ تحديات القرآن في الأسلوب اللغوي فقط لا غير. لن نبالغ إذا قلنا: إن هذا النهج يعرّز اتجاهات الظاهرية المتطرفة بين المسلمين، وكيف نفسّر هذا بأن كثيراً من الناس يقرؤون القرآن بشغفٍ كل يوم ولا يزالون يجهلون معانيه؟ مازالت هناك إشكالية تردّد ذكرها كثيراً من عدم عناية المسلمين لمعاني القرآن كما يعتنون بألفاظه التي هي رسالة إلهية للبشرية، فقد دفعتنا إشكالية الاهتمام في نظم القرآن (من حيث اللفظ)، والبحث في المعجزة الحسية إلى الاعتناء بتحديد معنى التحدي الإلهي وهو عدم اتیان البشر لجزء من القرآن الكريم وربما كله؟ وماذا الذي يُشبه القرآن؟ فلنطرح السؤال بشكلٍ آخر حتى يفهم الأمر على نحو أفضل: ما هو القرآن؟ هل يمكن أن نتحدث عن المبادرة بالإتيان بمثل القرآن دون معرفة ما جاء به؟ قولهم القرآن: هو النظم الذي لا مثيل له هل يكفي في تعريف القرآن؟ سنقف في هذه الدراسة من خلال مقالتنا على ما يتيسر لموازنة تحديات القرآن الكريم وماهية التحدي، ونهدف إلى إثارة ما يدور في الأذهان.

على منكري إعجاز القرآن الإتيان بمثله، لو أراد المنكرون أن يهدموا الإسلام فكرياً فعليهم أن ينظروا إليه وأن يعارضوه بدون الاستعانة به، ويمكنهم الاستعانة بكل الناس وبكافة الطرق والإمكانيات

معجزة القرآن من حيث التحديّات

حتى الأشياء، لكنّ المنكرين على مرّ التاريخ حاولوا أن يعثروا على أخطاء للمسلمين بسبب عدم مقدرتهم على معارضة القرآن. والمعجزة: "العجز عن الشيء" وهي مشتقة من مصدر "عجز" بمعنى عدم القدرة، والعجزُ أيضاً مرادف الضعف¹، أي عندما لم يبلغ أحدُهم غايته²، أو يفقدُ القوة يقال له "بقي عاجزاً"³، والمعجزة اسمُ فاعلٍ مشتقةٌ من أصلٍ كلمةٍ عجزَ، وتعني: الذي يجعل غيره غير قادر، ولا يستطيع أن يقاومَ، كلمة "مُعجَز" على وزن "مُقَدِّر" ، وهتان الكلمتان تفيدان التأثير على الآخر، فهذه تفيد القدرة على الآخر ، وهذه العكس⁴.

المعجزة التي تتوفر فيها الشروط والأوصاف تدل على صدق من يدعي أنه مرسل من قبل الله تعالى⁵، وإن كنا نتحدث عن القرآن الكريم، فإننا نتحدث إذناً عن المعجزة التي أنزلت على الرسول ﷺ والتي تُعجز على أن يؤتى بمثله⁶. ولما كان موضوع بحثنا هو القرآن المُنزل على الرسول، يجب أن يبقى الإنسان عاجزاً على الإتيان بمثله⁷. ويرى غالبية العلماء أنّ من شروط المعجزة التحديّ⁸، يقول القاضي عبد الجبار: إن المعجزة ينبغي أن تكون شيئاً استثنائياً (أي

¹ ابن منظور ، لسان العرب ، بيروت ، 1997 ، 570/5 ، محمد أبو بكر الرازي مختار الصحاح ، بيروت 174/1 ، 1995

² أحمد ابن فارس ، معجم مقاييس اللغة ، بيروت ، 1979 ، 232 /5 .

³ جار الله أبو عمر الزمخشري، أساس البلاغة بيروت ، 1998 ، 636 /1

⁴ القاضي عبد الجبار المغني محمد الخضري ، محمد قاسم ، مصر 197

⁵ القاضي عبد الجبار المغني ، التنبؤات والمعجزات ، محمد محمد قاسم ، طه حسين ، 168 . شرح الأصول الخمسة عثمان عبدالكريم . القاهرة 568

⁶ أبو محمد البغوي تفسير البلاغة ، تحقق أ. خالد ، س. مروان ، بيروت ، 1987 ، 56 / 1 . القاضي عبد الجبار ، المغني ، 15/ 202-203

⁷ القاضي عبد الجبار ، المغني ، 15/ 202-203

⁸ عبد القادر بن طاهر البغدادي ، أصول الدين ، غير مؤرخ، 1981، 170-171 ، أبو المعالي الجويني، كتاب الإرشاد ، تحقيق س التميمي، تاريخ النشر غير معروف 261 ، أبو الفتح محمد عبدالكريم الشهرستاني ، الملل والنحل . م. س. كيلاني ، بيروت ، 1982 ، 102/1 ، سيف الدين الأمدي ، غايية المرام ، تحقيق حسن محمود عبداللطيف ، القاهرة ، 1971 ، 333.

حسين آيين

فوق العادة)، ونُقل عن الأشعري بخصوص إعجاز القرآن الكريم أنه تحدّ للناس على أن يأتيوا بمثله¹، ويرى فخر الدين الرازي (المتوفى 606هـ / 1210) أنّ المعجزة أمرٌ خارقٌ للعادةٍ مقرونٌ بالتحديّ مع عدم المعارضة، وهي قد تكون أمراً خارقاً للعادة، وقد تكون تغييراً لها، إذا فالمعجزة في كلّ الأحوال تحدي شيء خارج العادة²، وما خرج عن هذا التحدي فهو ليس بمعجزة.

وقد كُتِبَ في موضوع إعجاز القرآن كتبٌ عديدةٌ ومختلفةٌ، ركزت على ثلاثة موضوعات: 1- بلاغة الأسلوب: وهي الكلمات المنتقاة وتسلسلها، والقواعد النحوية وروعة الأسلوب الأدبي. 2- خصائص الأسلوب وشكله، حيث كان للعرب قبل نزول القرآن الكريم أسلوبان في الكتابة: النثر والشعر، إذ كان أسلوب النثر والخطابة لدى الكهنة في ذلك الوقت يتميز بالقافية، أما القرآن الكريم فلم يكن بأسلوب النثر ولا الشعر كما هو معروف لدى العرب، بل كان غنياً بكثيرٍ من الأساليب القويّة كالاستعارة والمجاز. 3- القرآن الكريم يضمُّ أسس الإيمان وأنواع العبادات والأحكام والأوامر والنواهي وجزءاً من حياة الأنبياء وتاريخ أصولهم وتسلسلهم، والوعد والوعيد، والعلم ببعض الأمور والأخبار الغيبية التي ستحدث مستقبلاً³، فعندما كانت المذاهب الكلامية تبحث مسألة إعجاز القرآن الكريم لم تنس دراسة موضوع " خلق القرآن" الذي يعتبر من بواكير المناقشات في العصور الأولى، ففي هذا السياق حاولوا أن يبيّنوا معنى صفات الله وكلام الله ومدى مكانتهما في الأساليب الفكرية، والآن نريد أن نتطرق إلى مذهبين في هذا الموضوع.

1- معجزة القرآن الكريم من حيث خلقه:

¹ ابن حزم ، الفصل في الملل والأهواء والنحل ، بيروت 1975 ، 3 / 15

² فخر الدين الرازي ، محصل الفكر المتقدم والمتأخرين ، تحقيق سامح دوعيم ، بيروت ، 1992 ، 157 .

³ اللجنة ، طريق القرآن ، أنقرة ، 2003 ، 32/1

معجزة القرآن من حيث التحديّات

شاركت أغلبية المذاهب الكلامية عامةً، وكذا مخالفوهم مثل أهل الصرّفة في توضيح مسألة إعجاز القرآن الكريم ومناقشتها ، فمن الطبيعي أن يكون هناك فارق بين من يدافع عن القرآن بأنه قديمٌ، وبين من يؤيد فكرة خلقه، يروي الشهرستاني: إن القول بأن الناس قادرون على أن يأتوا بمثله فصاحةً ونظماً وبلاغةً هو نتيجة قولهم بخلق القرآن¹، فاستنتجنا هذا صحيح لأننا إذا قلنا: إن القرآن مخلوق، فذلك يستلزم أن نراه مثيلاً للمخلوقات الأخرى، إذاً فلا يمكن عدم إتيانهم بمثله إلا بطريقة أهل الصرّفة، فالإشكال يتعلّق بوضع القرآن مركزاً للدعوة أو محمد مركزاً لها.

يمكن القول بأن علماء المعتزلة وكثيراً من العلماء المنتمين إلى المذاهب الأخرى جعلوا تحدي القرآن وسيلةً لإثبات رأيهم في قضية خلق القرآن ووقعوا في المنحى اللفظي الحرفي ولم يجذب أنظارهم أصل الموضوع، إذ إنهم جعلوا الإنسان قادراً على أن يأتي بمثله ولذلك لفنوا الأنظار إلى نظمه البديع أكثر مما لفنوا إلى مضمونه ومحتواه، فلو كان القرآن الكريم قديماً، لكان الإتيان والتحدي بمثله مستحيلاً².

القرآن اسم مشترك يطلق على صفة الكلام القائم بذات الله عز وجل و على الحروف والأصوات ، ولم يختلف أحد على أن هذه الحروف والأصوات المكوّنة للكلمات المركبة أنها مخلوقات، فيتوصّل إلى أن التحدي ليس بالصفات القديمة، (أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَادْعُوا مَنْ اسْتَبْطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ)³ فالمراد من الآية تعليم أنه كيف يمكن الإتيان بهذه المعارضة لو كانوا قادرين عليها، ويمكن توضيح ذلك على النحو الآتي: إن

¹ الشهرستاني ، الملل والنحل ، 69/1 .

² القاضي عبد الجبار ، المعنى ، 15 / 186 .

³ هود ، 13/11

حسين آيين

الجماعة إذا تعاونت صارت عقولهم الكثيرة كالعقل الواحد، فإذا توجهوا نحو شيء واحد، قدر مجموعهم على ما يعجز كل واحد منهم، لم يُذكر في التاريخ أن نجح أحد في ذلك، وعند ذلك يتبين أن القرآن من الله وليس من البشر¹.

السيوطي (المتوفى 911هـ / 1505) لا يقبل أن التحدي وقع بالكلام القديم الذي هو صفة الذات أي (أزلي)، وأن تكليف المخاطبين العرب به تكليف ما لا يطاق، وبه وقع عجزهم، لأن ما لا يمكن الوقوف عليه لا يتصور التحدي به، والصواب في هذا الموضوع ما اتفق عليه جمهور العلماء: أنه وقع بالدال على القديم وهو الألفاظ².

ورأي المعتزلة ماعدا النظام " و " هشام الفوطي " و " عبّاد بن سليمان في إعجاز نظم القرآن: تأليف القرآن ونظمه معجز، فمحال الإتيان بمثله كاستحالة إحياء الموتى، وأنه حجة لرسول الله ﷺ، يقول "النظام": الإعجاز في القرآن بما فيه من الأخبار عن الغيب، فأما التأليف والنظم فقد كان يجوز أن يقدر عليه العباد، لولا أن الله منعهم، أما " هشام " و " عبّاد " يقولان: لا نقول إن شيئاً من الأعراض يدل على الله سبحانه، ولا نقول أيضاً: إن عرضاً يدل على نبوة النبي ﷺ، فهما لم يجعلوا القرآن علماً للنبي ﷺ، بل زعموا أن القرآن أعراض³ بقدر فهمنا، فالمعتزلة إذاً يقيمون إعجاز القرآن في إطار خلق القرآن وإثبات النبوة⁴.

2 - المعجزة الحسية:

¹ فخر الدين الرازي، مفاتيح الغيب، بيروت، 1981، 17 / 101-102

² جلال الدين السيوطي، الإتقان في علوم القرآن (موسوعة علوم القرآن)، ترجمة س. يلدز، ه، أ شاليك، استنبول، 1983، 2 / 310.

³ أبو الحسن الأشعري، مقالة الإسلاميين، (مذاهب الإسلام في العصور الأولى) ترجمة م. داليكيتش. عمر آيدن، استنبول 2005، 197.

⁴ فتحي أحمد بولات، إنتقاد تفسير المعتزلة، مثال الزمخشري وابن المنير، قونيا، 2005، 166.

معجزة القرآن من حيث التحديّات

المعجزات المحسوسة هي التي تعرف عن طريق الحواس، وتسمى أيضاً بالمعجزات الماديّة، يذكُر القرآن الكريم بعضَ معجزات الأنبياء الذين كانوا يناضلون من أجل التوحيد، مثل سفينة نوح¹، وناقّة صالح²، ومعجزات موسى التسع³، وعصاه، ويده البيضاء (من غير برص)⁴، وولادة سيدنا عيسى بدون أب⁵، وأنه يُشكك من الطين كهية طير فينفخ فيه فيطير، وإحياءه الموتى، وأنه كان ينبؤهم بما هو مدخر في البيوت وبما سيأكل أحدُهم⁶، ونزول المائدة من السماء⁷. وتحدثت بعض الآيات التي ورد ذكرها في القرآن الكريم عن بعض الحوادث الخارقة للعادة، فتمّ إهلاك الملحدين _ الذين يدعون أن كل هذه الآيات (المعجزات) سحرٌ وليس لديهم نية الإيمان بإرسال المآسي وبقيت علامات لهم بعدهم، وبالمقابل فقد؟ أعطي الرسول ﷺ آيات مادية لا مثل لها من حيث العلم والأخلاق والقانون والمعرفة البشرية لتثبت نبوته في القرآن الكريم (المعجزة الخارقة)⁸.

لا نقبلُ تأويلَ كلّ المعجزات الحسية المذكورة في القرآن الكريم عشوائياً دون تقديم أدلةٍ ونهجٍ معين، ولا نرى أنّ معجزات الأنبياء الحسية كقصص الأمم السابقة وسيلة لإعطاء رسالةٍ إلى الناس عن طريق الأنبياء فحسب، بل إننا نرى أنّ هذه المعجزات ممكنة عقلاً، والقول بإمكان وجود الشيء أمرٌ سهلٌ لكن من الصعب جداً استحالة

1 العنكبوت 15 / 29 .

2 الأعراف 73/7 ، الإسراء 17 / 59 .

3 الإسراء 17 / 101 .

4 طه 20 / 22 ، النمل ، 27 / 12 .

5 مريم 19 / 17-21 .

6 آل عمران 3 / 49 .

7 المائدة 5 / 114 .

8 شوقي يافوز . عبدالرحمن شاتين " آية " د . أ . إستنبول 1991 ، 4 / 242 .

حسين آيين

وجوده من الناحية العقلية، فالعقل يعتمد على المعلومات السابقة والمجربة، فلو رأينا معجزة حسيةً لكننا تحدثنا عن زيادة في التجربة، فقد ذهب الغزالي (المتوفى 505هـ/1111م) إلى أنه لم يجد دليلاً على إثبات تأويلات الباطنيين، الذين ذهبوا إلى أن: الطوفان معناه العلم، وأن سفينة نوح: هي النجاة، ونار إبراهيم عبارة عن غضب نمرود، وليست النار الحقيقية، وأن عصا موسى: حجته التي تلفقت ما كانوا يأفكون من الشبهة وليس الخشب المادي، وأن انفلاق البحر: هو افتراق علم موسى في بني إسرائيل على أقسام، والبحر هو العالم، والجن الذين ملكهم سليمان بن داوود: باطنيو ذلك الزمان، وأن الشياطين هم الظاهرية الذين كلفوا بالأعمال الشاقة، وكلام عيسى في المهد: هو اطلاعه في المهد قبل التخلص من قلبه على ما يطلع عليه غيره قبل الوفاة والخلاص من هذا القلب، وإحياء عيسى للموتى معناه الإحياء بحياة العلم من موت الجهل بالباطن، وبراؤه الأعمى: معناه الإبراء من عمى الضلال وبرص الكفر ببصيرة الحق المبين، وإبليس وأدم: عبارة عن أبي بكر وعلي، إذ أمر أبو بكر بالسجود لعلي والطاعة له فأبى واستكبر¹. إن تأويلات الباطنية هذه لا يمكن للعقل ولا النصوص ولا الحقائق التاريخية أن تقبلها بأي شكل من الأشكال.

وليس من الممكن أن تكون معجزة خاتم الأنبياء أمراً حسياً، فإذا كانت حسيةً فعندها لا بد أن تنتهي مع التحاق الرسول ﷺ بالرفيق الأعلى ولن يراها أحد بعده، لأن الأمور المحسوسة لا تتفق مع نوع هذه الرسالة ولا مع خلودها.

إن معجزة القرآن الكريم هي معجزة للبشرية جمعاء، ولم تعطى له معجزة حسية كما أعطيت لغيره من قبل، و قد نزل القرآن بعد اكتمال

¹ أبو حامد الغزالي، فضائح الباطنية / المستظهري، أنقرة، 1993، 35 - 36

معجزة القرآن من حيث التحدييات

مدارك البشرية وارتقاء الفكر الإنساني¹. لأن رسالة سيدنا محمد ﷺ توافق البشرية بعد أن أدرك رشدًا وتكامل نموها العقلي، حيث كانت معجزته تدرك بالعقل لا بالحس، فهي معاني سامية يدرك سموها الإنسان على مر الأجيال.

3- معجزة القرآن:

من المستشهد به من معجزات الرسل التي جاءت في القرآن، قال تعالى: " وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّمًا عَلَيْهِ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ " ² حدّد القرآن الكريم إطارًا لاستقرار تاريخ البشرية، ووضع مبادئ مشتركة كالإيمان ومبادئ الأخلاق لكافة الرسل في الماضي ابتداءً من سيدنا آدم وانتهاءً بسيدنا محمد ﷺ، يتحدّى الوحي الإلهي كل الأنظمة التي تحمل ادعاءً بديلاً له من حيث الاستقرار الذي يوفّر الشمولية منذ بدء خلق الإنسان حتى الآن، فعند نزول القرآن الكريم تركت المعجزات الحسية التي كانت في عصر الرسل من قبل، وحل محلها المعجزات العقلية، إن الأشياء المعتادة أهم من الأشياء الاستثنائية بالنسبة للناس الذين يمكنهم أن يحصلوا على مزيد من المعلومات حول الكون أكثر من الأجيال السابقة، والسبب في بحث أبناء هذا العصر عن الأمور الاستثنائية (الخارجة عن المألوف) هو نتيجة لعدم فهمهم للقرآن الكريم ولما يحتويه من معلومات تتماشى مع هذا العصر.

إن النبوة تحتاج إلى دليل قاطع، والقرآن أكبر دليل على نبوة سيدنا محمد ﷺ، لذلك ينبغي أن يكون للملحدين دليل لإنكارهم، فهذا يكلفهم وضع أدلة يمكن استعمالها في معارضتهم للقرآن الكريم، إن الآية

¹ محمد علي الصابوني، التبيين في علوم القرآن، بيروت، 1408، 137.

² المائدة، 5 / 48.

حسين آيين

التالية تدعو إلى مواجهة تحديات القرآن الكريم، يقول الله تعالى لنبيه محمد ﷺ: "قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِّنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ أَهْدَىٰ مِنْهُمَا أَتَّبِعُهُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ" ¹، ظلَّ أعداءُ الوحي الإلهي يحاولون أن يأتوا بسورةٍ مثله إلا أنهم فشلوا فشلاً ذريعاً، وسيظلُّ التاريخُ شاهداً على ذلك، حيثُ حاولوا من قبلُ التصدي لجميع معجزاتِ الرسلِ السابقة غير أنهم عجزوا عن ذلك، وهذا ما تكررَ في معجزةِ القرآن الكريم أيضاً ².

تصدى القرآن الكريم في هذا الموضوع لأهل الخطابة (محاوريه) على أن يأتوا بمثله غلا (على) أنهم عَجَزُوا رغم أنهم استغرقوا عدة عصورٍ ³، فلو نجح أحدُ المعارضين، لنقل إلينا قطعاً ⁴. ومما يؤكدُ هذا أنَّ الناس قد دخلوا إلى الإسلام على بصيرة، لأنهم شاهدوا عجز الفصحاء العرب المتكلمين بالحكمة في مواجهة تحدي القرآن ⁵، حيث لم يقدر أحدٌ من المشركين العرب وغيرهم أن يأتي بمثله رغم قوة عداوتهم وحرصهم على إبطالِ دعوته بكلِّ ما أوتوا من قوة وبلاغة ⁶.

1- درجاتُ التَّحْدِي:

جاءت مجموعةٌ من كبار قريشٍ إلى سيدنا محمد ﷺ يطالبونه بترك دينه، وتناقشوا فيما بينهم كثيراً، وعرضوا عليه كثيراً من المالِ والمملكِ والرياسة ليتخلى عن دينه، فأبى، وأعلمهم أن القرآن الكريم وحي

¹ محمد الطبري بن جرير، جامع البيان عن تأويل القرآن، عبدالله التركي، القاهرة، 2001، 1/396.

² محمد الطبري بن جرير، جامع البيان عن تأويل القرآن، عبدالله التركي، القاهرة، 2001، 1/396.

³ محمد بن محمد غازي، الإتقان، تحقيق ه. العربي، الفاروق الحادثة، القاهرة، 1415، 2/312.

⁴ سيف الدين الأمدي، الأحكام في أصول الأحكام، تحقيق س. جميلي، بيروت، 1404، 352.

⁵ أبو بكر الباقلائي، إعجاز القرآن، تحقيق أحمد صقر، القاهرة، غير مؤرخ، 25.

⁶ تقي الدين ابن تيمية، الجواب الصحيح، الرياض، 1414، 427/1.

معجزة القرآن من حيث التحدّيات

إلهي، وفي هذا الصدد دُعِيَ معارضو سيدنا محمد ﷺ ومن شأؤوا معهم للمناظرة¹.

تحقق منهج التحدي على مراحل تدريجية²، ويذكر القرطبي (المتوفى 127هـ/671م) وكان لهذا النهج تأثير أقوى في أدب التحدي بطريقة قوية استمرّ تأثيرها حتى الآن. إذ طُبِقَ أسلوب الإعجاز العلمي في هذا الشأن. وقد تحدث القرطبي عن هذا الأسلوب الأدبي طويلاً³، وأراد الله سبحانه وتعالى أن يتحدّى المشركين ليؤكد عجزهم وإدعاءهم، فقد اتَّهَمَ المشركون سيدنا محمداً ﷺ بأن القرآن من عنده وليس من عند الله، فقد أرخى لهم العنان في هذا الادعاء، وقال: هُبُوا أَنِّي اخْتَفْتُهُ مِنْ عِنْدِ نَفْسِي وَلَمْ يُؤَخَّ إِلَيَّ، وَأَنَّ الْأَمْرَ كَمَا قُلْتُمْ، فَأَتُوا بِكَلَامٍ مِثْلِهِ مِنْ عِنْدِكُمْ، أَنْتُمْ الْعَرَبُ الْفَصَحَاءُ لَا تَعْجَزُونَ عَمَّا أَقْدَر عَلَيْهِ⁴.

والهدف من هذا الأسلوب هو سحب الصراع الفكري للمنكرين. فالقرآن جاء للبشرية كلها أولاً وقبل كل شيء، جاء بوضع نظام عقيدة معروفة ونظام أخلاقي، لذلك فمن الطبيعي أن يطلب القرآن هذا الجدل الفكري. ولا تكون عظمة القرآن جلية إلا إذا أدخلنا جدلية العقل في دائرة الصراع الفكري، وهذا من غير المعقول أن يتحقق إلا إذا انصرفنا عن منطق العصبية والقوة وحولنا ذلك إلى محاوره فكرية، فليس من الممكن إعتبار هذه المحاوره أدبية فقط، وها هو

¹ أبو حيان الأندلسي، بحر المحيط، تحقيق علي محمد معوض، عادل أحمد عبدالموجود، بيروت، 1993، 77-75.

² القاضي البيضاوي، أنوار التنزيل وأسرار التأويل (داخل مجموعه من التفسير)، بيروت، 1901، 308/3.

³ أبو عبد الله القرطبي، الجامع لأحكام القرآن، القاهرة، 1372هـ، 77/1.

⁴ جار الله محمود بن عمر الزمخشري، الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل،

تحقيق علي محمد معوض، عادل أحمد عبدالموجود، الرياض، 1998، 187/3.

حسين آيين

القرآن يستدل على أن هذا الأمر ليس سابقاً أدبياً، يقول تعالى: " بَلْ قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ بَلْ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ فَلْيَأْتِنَا بِآيَةٍ كَمَا أُرْسِلَ الْأَوْلُونَ "1 " أَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ " ، " وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍ قَلِيلًا مَّا تُؤْمِنُونَ "2 ، " وَلَا يَقُولُ كَاهِنٌ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ "3.

ويرى فخر الدين الرازي (المتوفى 505/1210) أن مراحل تحدي القرآن هي ستة مراحل:

- 1-تحداهم بكل القرآن أي أن يأتوا بمثله⁴
- 2-تحداهم بأن يأتوا بعشر سور مثله⁵
- 3-تحداهم بأن يأتوا بسورة واحدة مثله⁶
- 4-تحداهم بأن يأتوا بحديث مثله⁷

5 - في هذه المراحل الأربع كلها، كان يُطلب من المنكرين أن يأتوا برجل أمي يضارع رسول الله ﷺ على أن يأتي بمثله⁸. ففي سورة يونس (38/10) كان التحدي لهم بأن يحضروا أي إنسان - سواء أكان عالماً أم أمياً- أن يأتي بسورة من مثله .

6 - في كل المراحل المتقدمة تحدى كل واحد من الخلق، أما في هذه المرحلة فقد تحداهم جميعاً، وقد أجاز لهم أن يستعين بعضهم ببعض، و قد قال الحق سبحانه وتعالى: "وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ

1 الأنبياء ، 5/12 .

2 الطور ، 30/52 .

3 الحاقة ، 41/69 .

4 الطور، 34/52 ، الإسراء، 88/17 تفسير ، بخصوص الإعجاز هذه الآيات أكثر الآيات التي تحتوي على التحدي في إعجاز القرآن الكريم .

5 هود ، 13/11 تفسير .

6 البقرة 23/2 تفسير .

7 الطور ، 34/52 تفسير .

8 يونس ، 38/10 تفسير .

معجزة القرآن من حيث التحديّات

دُونَ اللَّهِ إِنَّ كُنْتُمْ صَادِقِينَ".¹ فيها هنا آخِرُ المطاف، وهذه مجموعة من الدلائل الَّتِي ذَكَرَهَا اللهُ تَعَالَى فِي إثباتِ معجزة القرآن¹.

1- نِطَاقُ تَحْدِي الْقُرْآنِ:

كَانَ مَوْضُوعُ النِّقَاشِ يَدُورُ حَوْلَ مَا إِذَا كَانَتْ السُّورُ كُلُّهَا دَاخِلَ نِطَاقِ التَّحْدِي أَوْ لَا، وَهَلْ جَاءَ الإِعْجَازُ فِي كُلِّ آيَةٍ مِنْ آيَاتِ الْقُرْآنِ سِوَاءِ أَكَانَتْ قَصِيرَةً أَمْ طَوِيلَةً أَوْ لَا؟

يُرَى أَبُو الْحَسَنِ الْأَشْعَرِيُّ (المتوفى 324هـ/936م) أَنَّ مَا يُعْجِزُ بِهِ الْقُرْآنُ مَتَغَيِّرُ الْمَقْدَارِ بِحَسَبِ السُّورِ، سِوَاءِ أَكَانَتْ قَصِيرَةً أَمْ الطَّوِيلَةَ، وَقَدْ ظَهَرَ أَنَّهُ قَدْ تَحَدَّى الْعَرَبَ فِي إِعْجَازِ كُلِّ سُورَةٍ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِهَا إِلَّا أَنَّهُمْ ظَلَمُوا عَاجِزِينَ عَنِ ذَلِكَ.

وَيُرَى الْمَعْتَزِلَةُ أَنَّ كُلَّ سُورَةٍ بِمَفْرَدِهَا مَعْجِزَةٌ². فِي سُورَةِ يُونُسَ (10/38) (فَاتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ) – فَاَنْطَلَقًا مِنْ هَذِهِ الْآيَةِ نَشَأَ الْخِلَافُ حَوْلَ مَا إِذَا كَانَتْ كُلُّ السُّورِ الَّتِي تَتَاوَلَهَا الْقُرْآنُ تَخَضَعُ لِلتَّحْدِي أَمْ لَا- يَرَى الرَّازِي: أَنَّ هَذِهِ الْآيَةَ فِي سُورَةِ يُونُسَ وَهِيَ مَكِيَّةٌ، إِذَا أَقْرَبُ مَا يُمَكِّنُ الإِشَارَةَ إِلَيْهِ أَنْ التَّحْدِي لِمِثْلِ هَذِهِ السُّورَةِ³. لَكِنَّ الرَّازِي لَا يُعْطِي مَعْلُومَاتٍ خَاصَّةً بِهَذِهِ السُّورَةِ تَمَيِّزُهَا عَنِ السُّورِ الْآخَرَى مِنْ حَيْثُ بَيَانَ أَنَّهَا مَعْجِزَةٌ، فِي رَأْيِنَا أَنَّ هَذِهِ الْآيَةَ تَفِيدُ مَعْنَى عَامًّا غَيْرَ مَخْتَصٍ بِسُورَةٍ مَا، فِي هَذِهِ الْحَالَةِ يَجِبُ أَنْ يَكُونَ إِعْجَازُ الْقُرْآنِ فِي كُلِّ السُّورِ بِنَفْسِ الْمَسْتَوَى، لِأَنَّ الْمَبَادِيَّ الْجَوْهَرِيَّةَ كَمَفَاهِيمِ "اللَّهُ"، "الْآخِرَةَ" و"النَّبُوَّةَ" مَنْدَمِجَةٌ فِي جَمِيعِ السُّورِ فِي نَفْسِ الْمَسْتَوَى، وَلَا تُوجَدُ أَيُّ سُورَةٍ بَعِيدَةً عَنِ وَحْدَةِ الْقُرْآنِ. إِنَّ كُلَّ سُورِ الْقُرْآنِ – مِنْ نَاحِيَةٍ – تَحْتَوِي عَلَى رُوحِ وَحْدَةِ الْقُرْآنِ، وَمِنْ نَاحِيَةٍ أُخْرَى تَكْمِلُ غَيْرَهَا مِنَ السُّورِ فِي

¹ الرَّازِي، مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ، 102/17. أَنْظَرَ غَازِي، الإِتْقَانُ، 312/2.

² الْبَاقِلَانِي، الْمَرْجِعُ السَّابِقُ، 254-255.

³ الرَّازِي، مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ، 101/17.

حسين آيين

المعنى، وتجعلها أكثر وضوحًا. فالذين يدعون أن إعجاز القرآن في النظم، يرون عدم إمكانية أن يؤتى بأي سورة مثله من ناحية النظم حتى أصغر سورة. قال الزحيلي: من أفضل مميزات العرب معرفتهم بالشعر والنثر والخطابة، ومع ذلك لم يستطيعوا أن يأتوا بمثل أصغر سورة في القرآن¹.

ويرى الأمدى (المتوفى 631هـ/1233م) أن نظم القرآن فريد لا مثيل له من حيث قوة التعبيرات والمعاني في الآيات. فهناك فرق واضح بين كلام الله سبحانه وتعالى وكلام البشر²، فلو سلمنا بوجود المعجزة في النظم الذي يحتوي على هذه المعاني كما ورد في العبارة الشهيرة: "الألفاظ هي قوالب للمعاني" لسلمنا بعدم وجود معان غير معجزة، والمعاني المبتذلة تفقد قيمة اللفظ ولو كانت غاية في الفصاحة. ولا يشترط الطول في السورة حتى تكون معجزة، فسورة الكوثر على سبيل المثال ثلاث آيات، وسورة البقرة أطول سورة في القرآن وكلاهما معجزتان³.

ويرى ابن حزم (المتوفى 456هـ/1064م) أن القرآن الكريم كله قليله وكثيره - معجز، وهذا هو الحق الذي لا يجوز الخلاف فيه⁴. إن نفس تلقى الألوهية في سورة الكوثر موجود في سورة البقرة، ففي القرآن كله أو في أصغر سورة فيه نجد الأمر ذاته. وإذا تناولنا القرآن الكريم بالنهج الكلي يمكننا أن نجد مكانة لكل مصطلحات القرآن فيه، وهناك أيضاً معانٍ نسبية ناشئة من العموم (شمولية القرآن الكريم).

¹ وهبه الزحيلي، التفسير المنير، بيروت، 1991، 101/1.

² الأمدى، المرجع السابق، 351.

³ بدر الدين الزركشي، البرهان في علوم القرآن، تحقيق محمد أبو الفضل، لبنان، 264/1، ابن كثير، تفسير القرآن العظيم، بيروت، 1401، 63/1.

⁴ ابن حزم، الفصل، 19/3.

معجزة القرآن من حيث التحدّيات

فمعارضة سورة من القرآن الكريم مستحيلة كاستحالة المعارضة في كلّ سوره. وأقصر سورة هي سورة الإخلاص. وجدّ فيها الشكل الأفضل للتعبير عن تصوّر ذات المولى عزّ وجلّ.

ظهر القرآن الكريم بداية كتحدٍ، مؤكداً على تقبّل المبادئ التي جاء بها في المجتمع، ولم يتجنب ذكر الانتقادات في النصّ المقدس، بل فتح باب التساؤل عن وجوده سبحانه قائلاً¹ " أفِي اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ " ² و من ثم الإجابة عن هذا السؤال. المبادئ التي وَضَعَهَا القرآن الكريم يشارك في مناقشتها أهل الكتاب (المسيحيين واليهود)، والصابئين³ والمجوس. ولا يمكننا القول أن هذا التحدي ينحصر بهؤلاء فقط، فالظاهر أنّ الدين الذي أتى به هو دين صالح للعقل السليم، وأنه مفتوح لجميع أنواع التحليل المعرفي، ويدعو إلى التفكير والتدبّر في الموضوعات التي يعالجها، ولا يقول القرآن الكريم للناس: "اتركوا أفكاركم ومعلوماتكم ثم آمنوا". إنّه يكتسب شرعيته من أن يكون قادراً على الإجابة عن الاعتراضات وأداء الحساب في المبادئ الأساسية التي يقوم عليها نظامه، وإنّ الله يذكر في القرآن الكريم جدال الشيطان له رغم أنه قد لعنه⁴، ثم يلفت النظر إلى اتصال الأنبياء بالناس الذين أرسلوا إليهم إلى نهاية حياتهم، والغرض من هذا التحدي هو توجيه الناس إلى الهداية، الذي يمكن تحقيقه من خلال التواصل.

أ – التحدي بوقاية الله (الصرفة):

¹ <http://darwin200istanbul.org/resources/topost/Atay-Turkish.pdf> 2010 حسين آطاي، القرآن والعلم والتطور، موقع الكتروني

² إبراهيم 10/14.

³ انظر *Geniş bilgi için bkz. Gündüz, Şinasi, Sâbüler Son Gnostikler* ، أنقرة ، 1995 .

⁴ انظر سورة الأعراف ، 7 / 12-18 .

حسين آيين

يرى المدافعون عن الصِّرفَةِ أَنَّهُ كَانَ بِمَقْدُورِ الْإِنْسَانِ الْإِتْيَانُ بِمَثَلِ الْقُرْآنِ إِلَّا أَنَّ اللَّهَ مَنَعَهُمْ مِنْ هَذَا الْأَمْرِ، وَلِهَذَا السَّبَبُ مَهْمَا حَاوَلُوا مِنْ قُوَّةٍ فَلَنْ يَسْتَطِيعُوا إِلَى ذَلِكَ سَبِيلًا، (يُطْلَقُ عَلَى ذَلِكَ فِي عِلْمِ الْكَلَامِ "الصِّرفَةُ"¹).

يرى المدافعون عن الصِّرفَةِ أَنَّ وَقْتَ التَّحْدِي مَنْحَصِرٌ بِزَمَنِ الرَّسُولِ ﷺ، إِذْ لَا يَسْتَطِيعُ أَحَدُ الْقِيَامِ بِذَلِكَ، أَمَا بَعْدَ انْقِضَاءِ زَمَنِ النَّبِيِّ ﷺ وَمُضِيِّ وَقْتِ التَّحْدِي فَإِنَّهُ مِنَ الْجَائِزِ أَنْ يُؤْتَى بِمَا يَشْبَهُ الْقُرْآنَ، إِلَّا أَنَّ ذَلِكَ لَا يَخْرُجُ عَنْ كَوْنِهِ مَعْجَزًا، وَهَذَا الْقَوْلُ لَمْ يَلْقَ قَبُولًا لِأَنَّهُ لَمْ يَجْعَلِ الْقُرْآنَ مَعْجَزًا فِي نَفْسِهِ²، وَيَرْفُضُ إِبْرَاهِيمُ النَّظْمُ (الْمُتَوَفَى 854/هـ/231م) نَظْمَ إِعْجَازِ الْقُرْآنِ³، وَقَدْ ذَهَبَ الْمَعْتَزِلَةُ مَا عَدَا "النَّظْمُ" وَ"هَشَامُ الْفَوْطِي" (الْمُتَوَفَى 833/هـ/218م) وَ"عَبَادَ بَنِ سَلِيمَانَ" (الْمُتَوَفَى 864/هـ/250م) إِلَى أَنَّ تَأْلِيفَ الْقُرْآنِ وَنَظْمَهُ مَعْجَزٌ، فَقَوَّعَهُ مُحَالٌ، كَاسْتِحَالَةِ إِحْيَاءِ الْمَوْتَى⁴. وَكَانَ لِلنَّظْمِ رَأْيٌ وَهُوَ أَنَّ الْإِعْجَازَ يَمُرُّ عِبْرَ الصِّرفَةِ، إِذْ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ مَنَعَ الْعَرَبَ وَكَبَّحَ قُدْرَاتِهِمُ الْعَقْلِيَّةَ عَنِ الْمَعَارِضَةِ، فَلَوْلَا ذَلِكَ لَكَانَ مِنَ الْمُمْكِنِ، لَكِنَّ اللَّهَ مَنَعَهُمْ بِمَانِعٍ خَارِجِيٍّ كَمَا كَانَ فِي الْمَعْجَزَاتِ الْأُخْرَى⁵. وَ مِنْ الْمُسْتَعْرَبِ أَنَّ يَصْدُرَ هَذَا الرَّأْيُ عَنِ النَّظْمِ - وَهُوَ أَحَدُ كِبَارِ عُلَمَاءِ الْمَعْتَزِلَةِ. لِأَنَّهُ مِنَ الصَّعُوبَةِ بِمَكَانِ الدِّفَاعِ عَنِ حُرِّيَّةِ الْإِنْسَانِ مَعَ هَذَا الرَّأْيِ. فَعَلَى مَا يَبْدُو أَنَّ النَّظْمَ قَدْ رَكَّزَ اهْتِمَامَهُ عَلَى النَّظْمِ دُونَ الْمَعْنَى فِي مَسْأَلَةِ الْإِعْجَازِ

¹ عثمان كارا دينيز KARADENIZ، "رأي الكلاميين في مسألة إعجاز القرآن الكريم"، جامعة دوكوز أيلول Dokuz Eylül، كلية اللاهيات، رقم 3، إزمير، 1986، 139.

² عبدالقاهر الجرجاني، دليل الإعجاز، تحقيق محمود محمد شاكر، القاهرة، 2004، 625.

³ عبد القاهر البغدادي، الفرق بين الفرق، بيروت، 1977، 135.

⁴ أبو الحسن الأشعري، مقالة الإسلاميين، نشر Helmut Ritter هلموت ريتير، بيروت، غير مؤرخ، 207.

⁵ غازي، المرجع السابق، 314/2، 316.

معجزة القرآن من حيث التحدّيات

القرآني، وربما يكون ذلك تناقضاً لديه من حيث منع حرية الإرادة والعقل، ورأيه هنا لا يستقيم مع هذه الآية: " قُلْ لئن اجتمعتِ الإنسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ "1، إذ كان من العيب أن يتحدث القرآن عن اجتماعهم²، فلو كانت المعارضة ممكنة لكان الصرف عنها يعتبر معجزة³، ولو كانت المعارضة ممكنة لما كان القرآن كلاماً معجزاً، بل كان يعتبر عندها عاجزاً بصرفه عن المعارضة، و من ثم لن يبقى له فضل على كلام آخر⁴.

ومع عدم تصريح الزمخشري (المتوفى 538هـ/1144م) بالصرفة، إلا أنه لم يتجنّب الدفاع عن تلك النظرية. فهو يرى أنّ البلغاء قد عجزوا على أن يأتوا بمثله، وهو يرد على الذين يربطون إعجاز القرآن بقدمه، وإنما يكون العجز حيث تكون القدرة، فيقال: الله قادرٌ على خلق الأجسام، أما العباد فهم عاجزون عنه، وأما المحال حيث لا مجال فيه للقدرة فهو كاستحالة وجود القديم الثاني، إذا لا نستطيع أن نذهب إلى عجز الفاعل طالما أنه محال الوجود، وهذا يوصلنا إلى نتيجة وهي أن المدافعين عن فكرة ارتباط إعجاز القرآن إنما يناقضون أنفسهم في هذه المسألة، فهم يقلبون الحقائق وهم لا يشعرون⁵.

يبدو لنا أنّ حفظ الله سبحانه وتعالى للقرآن من التحدي بقوله: " إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ "6 هو أنّ الله هو الحافظ له من التغيير والتبديل.

1 الإسرائ، 88/17

2 غازي، المرجع السابق، 314/2.

3 الزركشي، المرجع السابق، 94/2.

4 السيوطي، المرجع السابق، 311/2.

5 الزمخشري، الكشاف، 3 / 550 - 551.

6 الحجر، 9/15.

حسين آيين

يمكننا التحدث عن تحدي القرآن الكريم بشكل عام أنه قسيم قسمين:
التحدي العام للقرآن، والتحدي الخاص للقرآن.
الأول: - نزل القرآن معجزاً للجميع بما فيهم الفلاسفة، والعباقرة،
والعلماء، والحكماء، حيث جاء لجميع البشر بدون استثناء عربهم
وعجمهم، أبيضهم وأسودهم، مؤمنهم وكافرهم، ويظهر ذلك جلياً في
الآية 88 من سورة الإسراء.
أما الثاني: - قد جاء للعرب خاصة، على نطاق أصغر، وهو
تحدي مشركي قريش¹.

إن العلماء المتكلمين صنفوا المعجزات المذكورة في القرآن من
حيث الموضوع والشكل، ولم ينفوا على أهدافها وغاياتها كثيراً، ومع
مثل هذا التصنيف يمكن أن يتبين لنا الغرض الذي جاءت المعجزات
من أجله من ناحية، ومن ناحية أخرى إمكانية استخدامها كدليل في
إثبات النبوة، ووفقاً لهذا التوجيه يمكن تحليل المعجزات في أربعة
أقسام: هي الهداية، والنصرة، والإكرام والهلاك².

أما الغزالي فقد قسم الخوارق إلى ثلاثة أقسام: المعجزات الحسية،
العقلية، والخيالية، ويذهب إلى أن الكائنات المخلوقة كلها دلائل، كما
يدل المبنى على بانيه والكتابة على كاتبها³.

ويمكن تصنيف المعجزات الخيرية بتصنيف مختلف عن
المعجزات العقلية⁴، وبعد الإشارة إلى هذه التصنيفات، نود أن نشير
إلى بعض التحديات في القرآن الكريم مسألة بعد أخرى، ويبدو أن
الأكثر شهرة من هذه التحديات هي قوة النظم القرآني الفريد.

¹ الصابوني، المرجع السابق، 141

² بولوت، المعجزة والنبوة، إستنبول، 2002، Bulut 62

³ الغزالي، المأثور به على غير أهله (داخل مجموع رسائل الغزالي)، بيروت، غير مؤرخ، 103.

⁴ بولوت، المرجع السابق، Bulut . 57

معجزة القرآن من حيث التحديّات

ب - تحديّ نظم القرآن:

يقولُ فخرُ الدين الرازي: إن أصل الإعجاز القرآني هو فصاحته، مورداً آراء الآخرين: فهو الأسلوب، أو عدم التناقض، أو اشتماله على العلوم الكثيرة، أو الصرّفة، أو اشتماله على الإخبار عن الغيوب، يتابع قائلاً: إن المرجح عندي وعند كثير من العلماء اقتصار الإعجاز على الفصاحة!¹

يقول الباقلاني (المتوفى 403/1013م): إن غير القرآن من الكتب الأخرى المنزلة معجزة من حيث الإخبار عن الغيب وليس من حيث النظم والتأليف²، أما النسفي: فيذهب إلى أن القرآن لا يمكن أن يؤتى بمثله من الناحية الأدبية في أسلوبه البلاغيّ وفصاحته وحسن نظمه³، ويرى القاضي عبد الجبار: أن عدم الإتيان بمثله هو الدليل إعجازه⁴. القرآن الكريم نزل باللغة العربية وهي لسان العرب، وألفاظه من أحرف العرب، وتدلُّ عباراته على أسلوب العرب، فهم أهل البيان واللسان، وأمراء الفصاحة والبلاغة، وقد دلت أشعارهم ونطقت خطبهم وحكمهم على براعتهم في ذلك، وعلى أنهم حازوا على قصب السبق في مضمار الفصاحة والبيان لاستطاعتهم على أن يبرزوا في الشعر والنثر، سيما وأن اللغة العربية هي لغتهم الأساسية " لغة القرآن " التي بها يتفاخرون ويتبارون، ويعقدون المنتديات، ويجتمعون في المحافل، ليستمعوا إلى أروع القصائد والخطب، ويصوغوا أجمل الألفاظ والعبارات⁵.

¹ الرازي، مفاتيح الغيب، 203/17.

² الباقلاني، المرجع السابق، 43.

³ أبو البركات النسفي، مدارك التنزيل، وحقائق التأويل (داخل مجموعة التفسير)، بيروت، 1901، 69/4.

⁴ القاضي عبد الجبار، المعنى، تحقيق أمين خولي، ب، أ، ج. غير مؤرخ، 226/16.

⁵ الصابوني، المرجع السابق، 144.

حسين آيين

إن إعجاز القرآن الكريم ببلاغته يُوضَحُ بتقسيم البلاغة إلى الممكن والمستحيل، يذكرُ للبلاغة ثلاثُ درجاتٍ: الدرجة الأعلى هي المعجزة، والدرجة المتوسطة والمنخفضة هما الممكنتان، فالتحدّي في الآية يظهرُ في الدرجة الأعلى، ولو كان إعجازُ القرآن بالصرْفَةِ فعلينا أنْ نقبلَ أنْ (بعضَ الآياتِ) ضعيفةٌ من حيث البلاغة، فلو أُتيَ بمتنٍ مثل القرآن الكريم لأصبحَ مشهوراً كأشعارِ امرئ القيس، وعلامةٌ وعمرو بن كلثوم.

إنَّ جمالَ القرآن اللغويّ وصلَ إلى أعلى درجاتِ الإعجاز، ولو دخلَ قولُ الإنسانِ في القرآن لفسدَ الذوقُ اللغويُّ للقارئِ وفسدَ الأنسجامُ في أذان السامعين، فالجمالُ اللغويُّ والأنسجامُ الصوتيُّ من جهة- يشيرُ إلى إعجازِ القرآن، ومن جهةٍ أخرى إلى كونه درعاً قوياً لحمايته، وهذا مما يجلبُ النظرَ والإعجاب¹.

ويرى الإمامُ أبو يسرٍ البزدويُّ (المتوفى 493/1099م) أنَّ القرآنَ معجزٌ بنظمه ومعناه، والتوراةُ ليس بمعجزةٍ من حيث النظم، لأنه ليس له نظمٌ معجزٌ، لكنّه معجزٌ من حيث المعاني، أما القرآنُ فقد كان معجزاً وسبقي معجزاً على الدوام²، يؤكِّدُ فضلُ الرحمن (1919-1988) على أهمية التركيز على المعنى دون المبنى لأن التركيز على المبنى يؤدي إلى ضياع الوقت من غير جدوى³، ويتابع: أنه ينبغي علينا -من باب الاحترام لمنهج القرآن - أن نتوجّه للتعلُّم والتعليم بمنهج قويم من أجل الفهم والقراءة بعيداً عن النظم⁴.

¹ الصابوني، المرجع السابق، 161.

² أبويسر محمد البزدوي، أصول الدين، القاهرة، 1963، 220.

³ فضل الرحمن، الإسلام والحداثة، ترجمة أ. أشيكجنش، هـ. كراباج اوغلو، أنقرة، 1990، 91.

⁴ حسين آتاي، القرآن الكريم والقدسية، A.I.F.D.، مجلد 27، أنقرة، 1985، 5.

معجزة القرآن من حيث التحديّات

يقول الطبري (المتوفى 310هـ/923م) في آية " فأتوا بسورة مثله": إن في هذه الآية مجاز يخص المعنى دون اللفظ ، ويستدل على ذلك من خلال قاعدة نحوية، فالسورة (مؤنثة)، والضمير في (مثله) مذكر¹، وعود الضمير المذكر على المؤنث مستحيل، لذلك فالضمير هنا يعود على المعنى المقدر².

إنّ عالم الاجتماع ابن خلدون (المتوفى 808هـ/1406م) أتى بتعريف للإعجاز مختلف عن المفسرين: فهو- أن إعجازه يعني عجز البشر عن أن يأتوا بمثله- انسجم مع جميع مقتضيات الحال منطوقاً ومفهومةً هي أعلى مراتب الكلام مع الكمال فيما يختص بالألفاظ في انتقائها وجودة رصفها وتركيبها³، إنّ معانيه العظمى لا تنفذ بالتعبير بالكلمات، ولا بد من الباحث الذي يبحث عن بقعة ضوء أن يجدها فيه لتتير جانباً من جوانب الحياة، "وَجَمِيعُ عَقْلَاءِ الْأُمَّمِ عَاجِزُونَ عَنِ الْإِتْيَانِ بِمِثْلِ مَعَانِيهِ كَعَجْزِ الْعَرَبِ عَنِ الْإِتْيَانِ بِمِثْلِ لَفْظِهِ"⁴.

هناك اختلاف في استمرارية إعجاز القرآن، فالذين يرون إعجاز القرآن في لفظه سيساورهم الشكك، ويرى بعض علماء الكلام (أصول الدين) أن لو أتى بما يشبه القرآن في هذا الزمان فإن ذلك لا يلغي إعجازه لأن إعجازه باقٍ ومستمر على الدوام حتى يوم القيامة، ومن المعروف أنه لم يؤت بمثل القرآن عند نزوله، وهذا دليل النبوة⁵، فإثبات إعجاز القرآن عند نزوله ثابتٌ مستمرٌ إلى أن تقوم الساعة، وإثبات النبوة ظهر بالعجز عن الإتيان بمثله من قبل المخاطبين

¹ يونس ، 10 / 38 .

² محمد بن جرير الطبري ، جمع البيان عن تأويل آي القرآن ، بيروت ، 1405 ، 117/11 .

³ ابن خلدون ، المقدمة ، ترجمة قدرى أوجان ، إستانبول ، 1989 ، 190/3 ، أنظر مرة أخرى ، 245/3-246 .

⁴ ابن تيمية ، المرجع السابق ، 435/5 .

⁵ الباقلائي ، المرجع السابق ، 8 .

حسين آيين

الأوائل، وهذا منقولٌ بالتواتر، ولا حاجةً إلى التحديّ بإتيان مثله لإثبات إعجاز القرآن بعد نزوله، فعجزُ أهل القرون الأولى من البعثة كافٍ لأن يكون القرآن معجزاً، لأنهم كانوا أول من خوطبوا بهذا التحدي¹، فالمعارضة للقرآن بعد هذا القرن لا تلغي هذا الإثبات، وهذا الرأي قد جانب الحقيقة عند الباقلاني. ففي القرآن: "الر كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ"² فحتى يكون القرآن نورَ الهداية للناس ينبغي أن يكون حجةً. وهذا لا يمكنُ غل إذا كان معجزة³، والمعارضة للقرآن بعد ذلك لا تلغي هذه الدلالة، لكن جمهور العلماء لا يرون ذلك، ويعترضون على هذه الفكرة ويتبنون فكرة عدم معارضة القرآن إلى يوم القيامة⁴. فالقرآن الكريم معجزة الرسول ﷺ، وستبقى - كرسالته - إلى أن تقوم الساعة⁵، وخلاف ذلك يعتبر أن التحدي سيصبح تاريخياً علماً أن هناك إجماعاً على أن القرآن في ديمومة إلى يوم الدين، وإن تركيزنا على المعنى لا يعني إنكارنا إعجاز القرآن من حيث النظم والتفليل من عظمتها؛ لأن الفارق المهم للقرآن أنه لم يتغير، بل يحتفظ بشكله الأصلي رغم أن التوراة والإنجيل فقدتا أصالتهما.

ج - تحدي القرآن بالأخبار:

تحدى القرآن الكريم بالأخبار الواردة فيه على وجه الخصوص، فقد قال سبحانه وتعالى: "وَيَوْمَ نُبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ

1 الباقلاني، المرجع السابق، 8 .

2 إبراهيم، 1/14 .

3 الباقلاني، المرجع السابق، 9 .

4 المرجع السابق، 139 . Karadeniz كارا دينيز

5 القرطبي، المرجع السابق، 1 / 72 .

معجزة القرآن من حيث التحدييات

وَهُدَىٰ وَرَحْمَةً وَّبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ¹. وفي آية أخرى: " وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يُعَلِّمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ². هناك آيات في القرآن تعطينا عمقاً وبعداً في فهمها، وهذا ما لم يستطع أحد أن يصل إليه بالفهم الدقيق في الفترة الأولى من نزوله . ولكن قيل: إن هذا بمثابة تحد لنا وللأجيال القادمة.

نأتي بعد ذلك إلى الأشياء المتصلة بقوانين الكون والخلق، تلك الأشياء التي لم يكن العقل البشري على استعداد لتلقيها زمن نزولها ليعيها تماماً (مثل كروية الأرض، والغلاف الجوي المحيط بالأرض، وعلم الأجنة ومراحل تكوين الجنين من أول لحظة، ودوران الأرض حول نفسها، ونسبية الزمن، وعدد من حقائق الكون الأساسية)، ونجد الآيات التي تتناول هذه الأشياء قد مرَّ الرسول صلى الله عليها وسلم مروراً وترك لكل جيلٍ يأخذ شيئاً بما يتناسب معه³.

ويمكن تقييم هذه الآيات الآتية ضمن السياق نفسه:- " وَأَرْسَلْنَا الرِّيَّاحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ⁴ " أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا (6) وَالْجِبَالَ أَوْتَادًا (7) " أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ⁵ " وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَفًّا مَحْفُوظًا وَهُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرَضُونَ⁶ " 7 " وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ

1 النحل ، 16 / 89 .

2 الأنعام ، 6 / 59 .

3 محمد متولي الشعراوي ، معجزة القرآن ، ترجمة سيد شيمشك ، فونيا ، 1993 ، 33-34 ، 175 .

4 الحجر ، 15 / 22 .

5 النبا 78/6-7 .

6 الأنبياء ، 21 / 30 .

7 الأنبياء 21 / 32 .

حسين آيين

كُلُّ فِي فَلَكٍ يَسْبُحُونَ " 1 " وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَنْقَضَ كُلَّ شَيْءٍ إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ " 2 " لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبُحُونَ " 3 " يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ إِنِ اسْتَعْظَمْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَفْطَارِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ فَأَنْفُذُوا لَا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطَانٍ " 4 " وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ رِزْقٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ آيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ " 5 " وَأَرْسَلْنَا الرِّيَّاحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ " 6 " يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلَى وُجُوهِهِمْ نُوفُوا مَسَّ سَقَرَ (48) إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ (49) " 7 " الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ " 8 " وَالسَّمَاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ " 9 " أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ وَالْفُلْكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَيُمْسِكُ السَّمَاءَ أَنْ تَقَعَ عَلَى الْأَرْضِ إِلَّا بِإِذْنِهِ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَّءُوفٌ رَحِيمٌ " 10 " ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ (13) ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ (14) " 11 " مَرَجَ

1 لأنبياء 33/21

2 النمل ، 88/27 .

3 يس ، 40/36 .

4 الرحمن ، 33/55

5 الجاثية ، 5/45 .

6 الحجر ، 22/15 .

7 القمر ، 49 / 54 .

8 الرحمن ، 5/55 .

9 الرحمن ، 7/55 .

10 الحج ، 65/22 .

11 المؤمنون ، 14-13/ 23 .

معجزة القرآن من حيث التحدييات

الْبَحْرَيْنِ يَنْفَيَانِ (19) بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ (20) " 1 " لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ (25) " 2. تشمل هذه الآيات المعلومات التي اكتشفت في فترة نزول القرآن و العلوم الجديدة التي اكتشفت فيما بعد، وهناك العديد أيضاً من الآيات التي تعبر عن ذلك، وحتى لا نطيل المقال في ذلك فإننا سنكتفي بهذا القدر.

ومن خصائص أسلوب القرآن أننا نرى من اللين والمرونة في التأويل بحيث لا يصطدم و الآراء الكثيرة المتقابلة التي تخرج بها طبائع العصور المختلفة، فهو يفسر في كل عصر بنقص من المعنى وزيادة فيه، وقد فهمه عرب الجاهلية الذين لم يكن لهم إلا الفطرة، وفهمه كذلك من جاء بعدهم من الفلاسفة وأهل العلوم، كما فهمه زعماء الفرق المختلفة على اختلاف تأويلاتهم، و قد أثبتت العلوم الحديثة كثيراً من حقائقه التي كانت مغيبية³.

يلاحظ الباحثون في الخطاب القرآني أن القرآن قد رفض بشدة معتقدات الآباء الأول التي واجهوا بها القرآن الكريم، يؤيد ذلك قوله تعالى: " وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوْلَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ إِلَىٰ عَذَابِ السَّعِيرِ " 4. " وَكَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ (23) قَالَ أَوْلُوا جِنَّتُكُمْ بِأَهْدَىٰ مِمَّا

1 الرحمن ، 19/55-20 .

2 الحديد ، 57 / 25 .

3 عفيف عبدالفتاح طباره، روح الدين الإسلامي ، ترجمة هيبب HEYET ، أنقرة ، 1965 ، 45 .

4 لقمان ، 21/31 .

حسين آيين

وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ آبَاءَكُمْ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ (24) "1. " وَإِذَا قِيلَ لَهُم اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوْلُو كَانْ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ "2.

وفقاً للآيات السابقة، فإن تحديات القرآن وقفت حائلاً ضدّ المواقف الموروثة التي ترفض النظر في مقترحات الخطاب المنزّل، وأغلق الأبواب دون الوصول إلى مضمونه، وهذه المواقف تقيّم كلّ شيء وفقاً لمحتويات التصوّرات الموروثة عن الأجداد المنغلقة³، بل إننا نرى القرآن يدعو مشركي قريش إلى تأسيس عقائدهم وتصوراتهم على أساس معين من المعرفة وعلى يقين علمي ناشئ من فكرة نقدية على النحو التالي: "وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا"⁴.

فالسبيل للتغلب على هذه الآلهة الاجتماعية التي يصفها القرآن بـ"دين الآباء والأجداد" وتحمل الطاقة التي تجعل الإنسان عبداً للمصوفاة الاجتماعية التي يعيش فيها (الإنسان): هو استماع الدعوة الموحدة للواحد الأحد، فعلى الإنسان أن يتخلّص من دوامة الآلهة الاجتماعية وأن يجعل تصوّراته مفتوحة لدعوة الواحد الأحد للتغلب على هذه الشروط التي يعيش فيها؛ ولأن يكون نقطة مهمّة في التاريخ مثل أصحاب الكهف، فالطريق الوحيد للتغلب على هذه الشروط هو تعليق (تفسير) الإنسان للعلاقة بينه وبين الكيانات الخارجية مع الأخذ بعين الاعتبار البعد الخارق للطبيعة، والذي يرشد الإنسان إلى هذا

1 الزخرف ، 23/43-24 .

2 البقرة ، 2/170 .

3 لوي صافي، الوحي والعقل بحث في إشكالية تعرض العقل والنقل ، إسلامية المعرفة ، 3، ن، 11 ، سيلانجور (ماليزيا) ، 1998 ، 55 .

4 الإسراء ، 17/36 .

معجزة القرآن من حيث التحديات

الطريق هو القرآن¹، وعقيدة التوحيد النقية الجلية لا يمكن أن تكون إلا في القرآن الكريم.

السمع البشري، وقدرة التفكير في الأدلة المتناثرة بالآفاق، والعقل والقلب اللذان توصلا إلى الآراء العلمية، إن كل هذه الأشياء تجعل من الممكن الوصول إلى الحقيقة، فالقرآن يدعو الإنسان إلى تقديم الأدلة على وحدانية الله وجلاله وقدرته على التفكير في الكون والتفكير في آيات الله، والقرآن الكريم أيضاً يدعو الإنسان إلى التصديق بأن المصدر الإلهي هو الله سبحانه وتعالى، والإيمان بأنه المصدر الإلهي باليقين بطريق التفكير من جهة انسجام آياته وعباراته وتناسق معانيه بقوله: " أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا "2.

يطلب القرآن الكريم من معارضيهِ أن يضعوا أدلةً لصحة ما يؤمنون به وأن يبينوا مصدرَ معلوماتهم: "أَمَّنْ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَمَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَعَلَهُ مَعَ اللَّهِ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ "3 " وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ "4

د – التحدي بتصوير الإله:

القرآن الكريم معجزة من حيث إثباته مفهوم الإله الواحد الذي يلغي الشرك بالله، ويتحدى القرآن الكريم بالتوحيد والوحي والإيمان بالنبوة، والأوامر والنواهي. فهو يعطي المعلومات عن أخبار الغيب اعتماداً

1 شعبان على دوزجون ، فلسفة توحيد القرآن ، مجلة بحوث قدر الكلام ، مجلد 3 ، عدد 1 ، 2005 ، 9 .

Şaban Ali Düzgün

2 النساء ، 82/4 .

3 النمل ، 64/27 .

4 البقرة ، 111/2 .

حسين آيين

على هذه المواضيع المذكورة¹، وهو أبعد مبدأ التوحيد عن النقصان والخلق والشرك، فهل يمكن وضع اعتقاد متكامل بدون الاستفادة من الوحي يتكلم بلسان إلهي عن الإيمان بالله؟ يرى ابن تيمية (المتوفى 1328/728م) أن القرآن معجز أيضاً من حيث وصف أسماء الله وصفاته². فذكر وحدانيته وصفاته معجزة تفتح القلوب³، وإن عبارة "مخلصين له الدين" تعني جعل الدين خالصاً لله وتشيير إلى ترك الآلهة الأخرى⁴، والجانب الآخر من تحدي القرآن هو إعلانه أن الله سبحانه وتعالى سلطاناً وحيداً، وهذا يتنافى مع اتخاذ بعض الناس سلاطين في الملك أو في العلم⁵.

نعتقد أنه لا يمكن وضع عقيدة أكثر كمالاً من عقيدة "الإيمان بالله" التي تم وصفها في القرآن، إن الذي يريد أن يضع مثل هذه العقيدة ينبغي عليه أن ينجح في وصف مثل هذه العقيدة دون أن يستلهم من مصدر إلهي وباستخدام مصطلحات مختلفة عن مصطلحات القرآن الكريم، فلا يفهم التحدي باللغة والأسلوب إلا من ينطق بهذه اللغة، وكل الناس يشعرون بأن المغزى من وراء قصص القرآن هو التحدي، وبأنه لا يمكن أن يتنافس أحد معها قط، نسأل سؤالاً بسيطاً: "ما هو الغرض من الحياة؟" الجواب على هذا السؤال واضح عند النظر في القرآن، إذ يجب على كل من يعارض القرآن أن يجيب إجابة تجنح إلى

1 محمد بن علي الشوكاني، فتح القدير، بيروت، غير مؤرخ، 53/1.

2 ابن تيمية، المرجع السابق، 428/5.

3 أبو السعود، ارشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم، بيروت غير مؤرخ، 20/4.

4 بورفيسور مونتجومري وات، الإيمان بالله عز وجل والقرآن، ترجمه سليمان أكوش،

Prof.Dr.W.Montgomery WAT

مجلة البحوث الإسلامية، مجلد 8، ص23، 2005، أنقرة، 302.

5 حسين أطاي، مقارنة فلسفة الغزالي وابن رشد، مجلة أبحاث الكلام، 1:2، 2003، 10.

معجزة القرآن من حيث التحديّات

المعقولة و القبول مقارنة بالقرآن الكريم، وأن يقدمها في نظام معين ومدروس.

ه - التحديّ باتيان الدين الحق:

يتحدى القرآن الكريم بادعاء إتيان الدين الحق لجميع الأديان، هذا التحديّ يقترح أصولاً تستلزم الوصول بالاستقراء لجميع الأديان واحداً تلو الآخر، ولا يوصي بأصول غير ممكنة عملياً.

1. يجب أن نتذكّر أنّ مصدر الأديان هو الله (الخالق) سبحانه

وتعالى أليس كذلك؟

2. لو كان مصدرها إلهياً هل تعرّض للتشويه، بالتحريف، أو

التبديل، أو التغيير؟

3. وهل يحمل مفهوم التوحيد (الإرادة المطلقة، والقدرة،

والعلم) ذات الصفات الكاملة؟

4. هل يبين الوجود حكمته للمؤمنين؟ وهل يستهدف

الأخلاق والفضائل؟ وهل يقدم المبادئ الغيبية والشهويّة

المتوافقة للدنيا والآخرة؟

و- التحديّ بمفهوم الآخرة:

إنّ المبدأ الثاني المهمّ للنظام الذي أتى به القرآن هو الإيمان

بالآخرة موضحاً الحياة الدنيا وما وراءها رابطاً كليهما مع الآخرة، ثم

يتحدى القرآن الكريم ذاهباً إلى عدم وجود نظام أكثر معقولة وأكثر

اتساقاً وأكثر أماناً يبين الحياة الدنيا وما وراءها من غير استعانة

بمصطلحاته، وهل يمكن تطوير نظرية أخلاقية عالية بأن يُعتبر

الإيمان بالآخرة خارج النظر في الدنيا وبدون استفادة من الإيمان

بالآخرة؟ لإذا أمكننا قبول حصول التحديّ عندما يتمّ تطوير نظام

يضمن بقاء الإنسان خاصّةً والكون عامّةً، وعندما يتمّ تنفيذه في الحياة

حسين آيين

عملياً لمعارضة نظام فكري للقرآن فيجب أن يكون له تقليد كمثل سلسلة النبوة التي تمتد من النبي آدم ﷺ إلى نبينا محمد ﷺ، ولفترض أن حصلنا على الحقيقة الآن، هذا سبقودنا إلى ادعاء مفاده: "أن تكون هناك قيمة عملية للذين يعيشون من أول الناس إلى يومنا من أجل الحصول على هذه الحقيقة " والطبع مثل هذه الأطروحة ليست بمقبولة، فهذا التحدي يشي بتفوق الأساسات التي يصفها الوحي بأنها الاعتقاد الذي يتمحور حول الإيمان بالله والآخرة.

م - التحدي بالأخبار الغيبية:

إن وجود الأخبار عن الماضي والمستقبل في القرآن الكريم يشكّل وجهاً من وجوه الإعجاز له، وإن الأخبار عن الغيب هي بمثابة المعجزة¹.

فالإمام الماتريدي كان يربط إعجاز القرآن بالأخبار عن الغيب، وإن في القرآن بياناً للحكم في الأحداث والاحتياجات التي سوف يتم الكشف عنها إلى يوم القيامة، وذلك حتى نفهم أن القرآن قد أتى من عند الله الذي يعلم الغيب وما أخفى، ثم إن في القرآن الكريم بياناً لأخبار عن فتح البلاد وانتشار الإسلام بين أفراد من ديانات أخرى في المستقبل، وهناك أيضاً أخبار الأحداث التي وقعت في التاريخ²، ومن الأخبار التي وردت في القرآن الكريم عدم تحريف القرآن، وحماية نبينا محمد ﷺ ضد أعدائه، وانتصار المسلمين في غزوة بدر، ودخول المسلمين إلى المسجد الحرام، وفتحهم مكة المكرمة، فهذه الأخبار المذكورة قد تحققت مع مرور الزمن.

1 محمد بن عبدالعظيم الزرقاني، *مناهيل العرفان في أصول القرآن*، بيروت، 1996، 2/ 267.

2 أبو منصور الماتريدي، *كتاب التوحيد*، ترجمة بكر توبال اوغلو، أنقرة، 2003، 238-239.

معجزة القرآن من حيث التحدّيات

يرى القاضي أبي بكر الباقلاني أنّ إعجاز القرآن الكريم يمكن أن يبحث من خلال ثلاثة جوانب:

1. إخبار القرآن عن الغيب الذي لا يمكن للإنسان أن يصل إلى معرفته، ومن هذه الأخبار أنّ الله قد أخبر عن انتصار الروم ورهان أبي بكر الصديق (رضي الله عنه)، و قد تحقّق وعدّ الله في ذلك¹.
2. إخباره عن أحداث الأنبياء والأمم السابقة، فقد أخبر بهذه الأمور كإخبار من يعيشها ويشاهدها، لأن النبي ﷺ كان أمياً، لا يقرأ الكتاب ولا يعلم الكتابة كم ذكر الله تعالى في القرآن الكريم².
3. إعجاز القرآن للأدباء³.

هنالك العديد من الآيات التي تعطي أخباراً عن العالم الغائب، وتجدّ آيات كثيرة تعطي أمثلة على ذلك، وهناك قسم من هذه الآيات يتعلّق بحياة الأنبياء في الماضي والمجتمعات التي عاشوا فيها: " تِلْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَلَا قَوْمُكَ مِنْ قَبْلِ هَذَا فَاصْبِرْ إِنَّ الْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّقِينَ "4، يقول المولى عز وجل في قصة يوسف عليه السلام: " ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ أَجْمَعُوا أَمْرَهُمْ وَهُمْ يَمْكُرُونَ "5. كما تحدّث القرآن عن قصة السيدة

¹ أنظر القاضي البيضاوي، *أنوار التنزيل في أسرار التأويل*، تحقيق أ. قادر عرفات، بيروت، 1996، مجلد 326/4، محمد

بن جرير الطبري، *جامع البيان*، بيروت، 1405، مجلد 21/18، أبو السعود، *إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم*، بيروت، غير مؤرخ، مجلد 49/7، حمدي الملاي، *لغة القرآن ودين الحق*، الملخص: اللجنة، إسطنبول، غير مؤرخ، المجلد 6، 236-237

² أنظر الشعراء، 53-51/42.

³ لباقلاني، المرجع السابق، 48-50، الزركشي، المرجع السابق، 96/2.

⁴ هود، 49/11.

⁵ يوسف، 102/12.

حسين آيين

مريم عليها السلام: "ذَلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهِ إِلَيْكَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يُلقُونَ أَقْلَامَهُمْ أَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ إِذْ يَخْتَصِمُونَ"¹، وعن قصة سيدنا عيسى عليه السلام، يقول: "ذَلِكَ عيسى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ (34) مَا كَانَ لِلَّهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ سُبْحَانَهُ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ"². و هناك العديد من الآيات التي تتعلق بالأخبار الغيبية لم يتم الكشف عنها بعد.

يحتوي القرآن على الأخبار التي ستحدث في المستقبل: " غَلِبَتِ الرُّومُ (2) فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ (3) فِي بَضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ (4) بِنَصْرِ اللَّهِ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ"³، وقد نبئ سيدنا محمد ﷺ بحمايته وحفظه: " يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ"⁴، فباءت محاولات المشركين للقضاء على نبينا محمد ﷺ بالفشل، وأتم الله دينه الذي ستستمر أحكامه إلى يوم الدين ، يقول الله عز وجل: "الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا"⁵.

هـ – التحدي بعدم التناقض في النظام الذي أسسه القرآن الكريم:

القرآن الكريم يتحدى بالتأكيد، فهو لا يحتوي على أي تناقض: "أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا"

¹ آل عمران ، 44/3 .

² مريم ، 35 – 34/ 19 .

³ الروم ، 5-2/ 30 .

⁴ المائدة ، 67 / 5 .

⁵ المائدة ، 3/5 .

معجزة القرآن من حيث التحديّات

كثيراً¹، فللمعرفة البشرية شخصية تتغيّر وتتجدد باستمرار، أما الوحيّ فيأتي بالمبادئ الثابتة للإيمان والأخلاق، ويعطينا معلوماتٍ كليةً عن الحياة والكون، ومعنى الماضي والمستقبل، فالقرآن الكريم لا يحتوي على التناقض في ذاته أصلاً ولا يتناقض مع المعرفة البشرية، ولو تناقضت المعرفة القطعية والعقلية والتجريبية مع القرآن الكريم فإن أعداءه لا بدّ أن يستخدموها كدليلٍ ضده.

و – العالمية:

نمّة فرق بين معجزات نبيّ الإسلام محمدٍ ﷺ ومعجزات الأنبياء الآخرين عليهم أزكى الصلاة وأتمّ التسليم، فمعجزات محمدٍ ﷺ وحده في القرآن آلاف مؤلفة، وهي متصفة بالديمومة، تخاطب كلّ الأمم في كلّ زمانٍ و مكانٍ، أمّا معجزات سائر الرسل فمحدودة العدد ومحدودة الزمان والمكان، ومن يطلبها الآن لا يجدها إلا في أخبار، فالقرآن أكبر شاهد على هذه المعجزات².

ف – التحديّ بأمية النبي ﷺ:

يشير الزمخشريّ إلى أنّ تحديّ القرآن في مسألة "على أن يأتوا بمثله" يمكن أن يفهم بطريقتين: 1- عدم الاستطاعة على أن يأتوا بمثله في أسلوبه البيانيّ وحسن نظمه. 2- عدم الاستطاعة على أن يأتوا بشخصٍ من العربٍ مثل سيدنا محمدٍ ﷺ لم يقرأ كتاباً ولم يتلقّ درساً من أيّ معلم³، ولو تمّ تحديدُ التحديّ في هاتين المسألتين فإننا لا نستطيع القول بأن هذا التحدي هو تحد تام.

ففي التحديّ الأوّل يقتصر على الذين يعرفون العربية فحسب، أما في التحدي الثاني فلا بد أن يكون ناقصاً حتى إذا ما راعينا ارتفاع

¹ النساء ، 82/4 .

² الصابوني ، المرجع السابق ، 136 .

³ الزمخشري ، الكشاف ، 220/1 .

حسين آيين

مستوى التعليم في يومنا هذا، ونعتقد جازمين أن كلا التحديين هما جانب من جوانب التحديّات في القرآن، فالنهج الذي يستحقُّ النقد هو تخصيصُ التحديّ لقضايا محدّدة. ورغم أن الزمخشريّ قد فهم من هذه الإفادة (من مثله) أنها "سورة من سور القرآن الكريم"، إلا أنه أشار إلى "أنّ الإتيانَ بمثله من رجلٍ كالنبيِّ محمدٍ ﷺ الذي كان أمياً لم يقرأ الكتب ولم يأخذها من العلماء"، فأشارته هذه تعني أنه يرى المسألة كالأذين يرون إعجاز القرآن في الصرْفَةِ، لنستنتج من ذلك احتمال استعماله هذه الإفادة مثل أهل الصرفة!

أما القرطبيّ وغالبية العلماء في تعبير "مثله" أنه راجع إلى القرآن، واقتنع بعضهم أنه يعودُ على التوراة والإنجيل، وقسم آخر ذهب إلى أنه يعودُ على أن يأتوا ببشرٍ أميٍّ مثل سيدنا محمدٍ ﷺ لا يقرأ ولا يكتب²، فلو كان أمر "الإتيانَ بمثله" له تعلُّقٌ بالتوراة والإنجيل لما اعتبر ذلك تصديقاً لدعوة نبيِّنا محمدٍ ﷺ، وهذا لا يُثبتُ للمشركين أنّ القرآن وحيُّ الله، وأمياً النبيِّ محمدٍ ﷺ دليلٌ لعدم كتابة النبيِّ محمدٍ ﷺ القرآن الكريم في نتيجة التعليم، وذلك لا يعني أنّ من يعرف القراءة والكتابة يستطيع الإتيانَ بمثل القرآن الكريم، ولو كان الأمر كذلك، لما قبلت الاستعانة بأشخاصٍ آخرين للإتيانَ بمثله .

إنّ سيدنا محمدًا ﷺ كان نبياً أمياً، لا يعرف القراءة والكتابة، ولم يدرس في مدرسة، أو يتلقّى علومه في أيّة جامعة، ولم يثبت عنه أنّه تلقّى شيئاً من العلوم والمعارف عن بعض النابغين من العلماء، ولم يتصل بأحدٍ من علماء أهل الكتاب (اليهود والنصارى) حتى يطّلع على

¹ بولات Polat، المرجع السابق ، 167 .

² أبو عبد الله القرطبيّ، الجامع لأحكام القرآن، تحقيق عبد الله التركي، محمد عرقسوسي ، بيروت ، 2006 ، 1/ 350-349.

معجزة القرآن من حيث التحدييات

أنباء الأمم السابقة وأخبار الأنبياء المتقدمين¹، إن سيدنا محمداً ﷺ كان إنساناً أمياً لم يتعلم على يد أحد ولم يطلع على كتاب قط: "وإن كنتم في ريب مما نزلنا على عبدنا فأتوا بسورة من مثله وادعوا شهداءكم من دون الله إن كنتم صادقين"² فكلمة "مثله" في هذه الآية القصد منها: ليأتي إنسان يضارع محمداً ﷺ في عدم التلمذ وعدم الاطلاع على الكتب وعدم الاشتغال بالعلوم، بسورة تساوي هذه السورة، وحيث ظهر العجز ظهر المعجز، وهذا لا يدل على أن السورة نفسها معجزة ولكنه يدل على أن ظهور مثل هذه السورة من إنسان مثل محمد ﷺ في عدم التلمذ والتعلم معجز، فإن الخلق وإن تتلمذوا وتعلموا واطلغوا وتفكروا؛ فإنه لا يمكنهم الإتيان بمعارضة سورة واحدة من هذه السور³، وقوله تعالى ﴿فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ﴾ أمرٌ معجز لإبانه إعجاز القرآن، وقد تكرر في كلامه تعالى هذا الإعجاز كقوله تعالى: ﴿قُلْ لئن اجتمعت الإنس والجن على أن يأتوا بمثل هذا القرآن لا يأتون بمثله ولو كان بعضهم لبعض ظهيراً﴾ وعلى هذا فالضمير في "مثله" عائدٌ على قوله تعالى: "مما نزلنا"، ويكون معجزاً بالقرآن نفسه وبديع أسلوبه وبيانه، ويمكن أن يكون الضمير راجعاً إلى قوله: "عبدنا"، فيكون معجزاً بالقرآن من حيث: إن الذي جاء به رجلٌ أميٌّ لم يتعلم من معلمٍ ولم ينلق شيئاً من هذه المعارف النفيسة والبيانات البديعة المتقنة من أحدٍ من الناس، فتكون الآية في سياق قوله تعالى: "قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَلَا أَدْرَاكُمْ بِهِ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمراً من قبله أَفَلَا تَعْقِلُونَ"⁴. ويرى عدم علم الرسول ﷺ القراءة والكتابة كتحدٍ،

¹ الصابوني، المرجع السابق، 139.

² البقرة، 23/2.

³ الرازي، مفاتيح الغيب، 101/17.

⁴ يونس، 16/10.

حسين آيين

وَأَنَّ هَؤُلَاءِ الْكُفَّارَ قَدْ شَاهَدُوا رَسُولَ اللَّهِ ﷺ مِنْ أَوَّلِ عَمْرِهِ إِلَى ذَلِكَ الْوَقْتِ، وَكَانُوا مَطَّلِعِينَ عَلَى أَحْوَالِهِ وَحَيَاتِهِ وَأَنَّهُ مَا طَالَعَ كِتَابًا وَلَا تَتَلَمَّذَ عَلَى أَحَدٍ وَلَا تَعَلَّمَ مِنْ أَحَدٍ، وَلَمْ يَظْهَرْ لَهُ (ﷺ) أَثَرٌ لَشَعْرٍ أَوْ نَثْرٍ خِلَالَ أَرْبَعِينَ سَنَةً.

أُمِيَّةُ النَّبِيِّ ﷺ الْمَبْلَغُ الْوَحْيِيُّ الْقُرْآنِيُّ، وَانْخِفَاضُ الْمَسْتَوَى الثَّقَافِيِّ وَالتَّعْلِيمِيِّ فِي الْبِيئَةِ الَّتِي نَشَأَ فِيهَا الرَّسُولُ ﷺ، حَقِيقَةٌ تَارِيخِيَّةٌ وَاجْتِمَاعِيَّةٌ، وَدَلِيلٌ قُرْآنِيٌّ أَيْضًا، فَعَلَى الرَّغْمِ مِنْ عَدَمِ اسْتِغَالِهِ ﷺ بِعُلُومِ الْإِلَهِيَّاتِ وَالنَّبُوَّةِ مِنْ قَبْلُ إِلَّا أَنَّهُ قَدْ بَلَغَ النَّاسَ الْقُرْآنَ الْكَرِيمَ الَّذِي يَذْخِرُ بِالْمَعْلُومَاتِ الدَّقِيقَةِ حَوْلَ هَذِهِ الْأُمُورِ¹. وَعِلَاوَةً عَلَى ذَلِكَ فَإِنَّ الَّذِي دَرَسَ الْعَهْدَ الْقَدِيمَ وَالْعَهْدَ الْجَدِيدَ (التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ) مَعَ قِصَصِ الْأَنْبِيَاءِ وَتَارِيخِ الْمَجْتَمَعَاتِ السَّابِقَةِ الْمَذْكُورَةِ فِي الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ سَيَّرَى أَنَّهَا مُخْتَلَفَةٌ جَدًّا فِيمَا بَيْنَهَا، فَهَنَّاكَ مِغَالِطَاتٌ وَتَحْرِيفَاتٌ فِي الْعَهْدَيْنِ الْقَدِيمِ وَالْجَدِيدِ، وَهَذِهِ الْمِغَالِطَاتُ وَالتَّحْرِيفَاتُ تَحْتَوِي عَلَى افْتِرَاءَاتٍ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ ضِدِّ أَنْبِيَاءِ اللَّهِ تَعَالَى، وَالْقُرْآنَ الْكَرِيمُ تَصْدَى لِهَذِهِ الْافْتِرَاءَاتِ وَفَنَدَهَا.

وَقَدْ ذَهَبَ بَعْضُ الْعُلَمَاءِ إِلَى أَنَّ الْمَقْصُودَ بِتَعْبِيرِ (مِثْلِهِ) إِنَّمَا يَرْجِعُ إِلَى سُورَةِ الْبَقْرَةِ أَوْ سُورَةِ يُونُسَ فِي ذَلِكَ التَّحْدِي لِهَذِهِ السُّورِ، فَقَدْ دَافَعُوا عَنْ هَذِهِ الْفِكْرَةِ، وَادَّعَوْا أَنَّهَا قَدْ جَانَبَتِ الصَّوَابَ، إِذْ مِنْ يَرْمِي الْقُرْآنَ بِالْإِفْتِرَاءِ عَلَى اللَّهِ تَعَالَى فَهُوَ يَرْمِيهِ جَمَلَةً، وَيَعْنِي ذَلِكَ أَنَّهُ لَا يَفْرُقُ بَيْنَ سُورَةٍ وَأُخْرَى، فَلَا مَعْنَى لِلتَّحْدِي بِسُورَةِ الْبَقْرَةِ أَوْ بِسُورَةِ يُونُسَ لِلرَّجُوعِ إِلَى الْمَعْنَى حِينَئِذٍ فِي قَوْلِنَا، "وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِنْ

¹ س ، الكلام ، قونيا ، 2001 ، 376 ، Ş.Toprak Gölçük .Ş. جولجوك ، ش. توبراك

معجزة القرآن من حيث التحديّات

سورة الكوثر أو الإخلاص مثلاً فأتوا بسورةٍ مثلِ سورةِ يونسَ " هكذا يظهر المعنى، ومن الواضح أنّ هذا الاستدلال ليس بصواب¹. ولا ريب أنّ القرآن يتحدّى بالإعجاز في آياتٍ كثيرةٍ مختلفةٍ، فجميع التحديّات الواقعة في القرآن نحو الاستدلال على كون القرآن معجزةً خارقةً من عند الله، والآيات المشتملة على التحديّ مختلفة في العموم والخصوص، ومن أمّها تحديّاً قوله تعالى: "قُلْ لئن اجتمعتِ الإنسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَن يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا"². فلو كان التحديّ ببلاغة بيان القرآن أو قدر أمية سيدنا محمدٍ فقط، لما تعدّى التحديّ قوماً يعينهم، وهم أهلُ الخطابة أي العربُ في حين أنّ تحديّ القرآن لم يكن لفئةٍ معينة بل كان تحديّاً عاماً للجَمِيع³.

ق - تحديّ المباهلة:

وُجِدَ في الكتب السماوية أنه قد ذُكِرَتْ سيرةُ رسولِ الله محمدٍ ﷺ وأنه قد حاجَّ أهلَ الكتابِ فكرياً، ولم يجرؤوا على إنكاره عاناً خشيةً على أنفسهم من الهلاك، فقد باهلهم مباهلة اليهود بقوله: " فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ " 4 ، والنصارى بقوله: " تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَةَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ " 5 ومن معجزته ﷺ إلهانه عن ثقته القوية بالله، وعدم

¹ محمد حسين الطبطبائي، الميزان في تفسير القرآن، انجى وحي الدين استنبول، غير مؤرخ، 1 / 116 .

² الإسراء، 17 / 88 .

³ محمد حسين الطبطبائي، الميزان في تفسير القرآن، قم، 1973، 1 / 59-60 .

⁴ البقرة، 2 / 94 .

⁵ آل عمران، 3 / 61 .

حسين آيين

خشيتته من ممن يعارضه¹: " قُلْ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ كِيدُونِ فَلَا تُنظِرُونِ " ² " وَاللَّهُ يَعَصِمُكَ مِنَ النَّاسِ " ³.

ي - التحدي بالأصالة:

على الرغم من أن وحي القرآن قد ظهرَ في زمن **ومكان** محددين عزّت فيهما القراءة والكتابة، إلا أنه احتفظَ بشكليه الأصلي ولم يتعرّضَ للتحريفِ على خلافِ الكتبِ السماوية، وهذه الأمر قد دَلّل عليه من خلال سورة مكية، أظهرت الحقيقةَ الباقيةَ عبر العصور: " إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ " ⁴، إنَّ التدخّلَ البشريّ في رسالةِ إلهيةٍ وتحريفها هو مسألةٌ خطيرةٌ، وها هو القرآنُ الكريمُ يعيّرُ عن هذه المسألةِ بقوله تعالى: " فَبِمَا نَقُضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَنَسُوا حَظًّا " ⁵.

بعضُ النَّصارى يعترفون بأن كتبهم قد فقدتْ خصوصيتها الإلهية، وهناك رأيٌ يقبله أكثرُ الناسِ هو أنّ كُتَابَ الكتابِ المقدسِ هم شهودٌ عيانٌ للمسائلِ التي نقلوها فيه، ولا يمكنهم الدفاعُ عن هذا الرأي، إلا أن هناك بعضُ المسيحيينَ ما زالوا يتبنون هذا الرأي، فالدراساتُ -التي قامتُ بها مَدْرَسَةُ الكِتَابِ المقدسِ في القدس تُثبِتُ أنه تمتُ كِتَابَةُ الأناجيلِ وتنقيحُها وتصحيحُها من الصِّفْرِ مرارًا وتكرارًا، لذلك يحذِّرون قارئَ الكتابِ المقدسِ بأنَّ آمالهم قد تخيب إذا ما رجوا سماع صوتِ يسوعَ عيسى عليه السلام⁶، وحسبَ الكتابِ المقدسِ والترجمة

¹ الماتريدي، كتاب التوحيد، 238-239.

² الأعراف، 7/195.

³ المائدة، 5/67.

⁴ الحجر، 15/9.

⁵ المائدة، 5/13.

⁶ موريس بوكيلي، التوراة والإنجيل والقرآن، ترجمة م. علي سونماز، أنقرة، 1991، 176.

معجزة القرآن من حيث التحدّيات

الباباوية، فإن الوقت الذي مُنح فيه للأناجيل الأربعة الصفة الرسمية كان حوالي مئة وسبعين سنة، وقد ذهب كولمان في كتابه "العهد الجديد (1976)" إلى أن الإنجيل قد رُوي مشافهة خلال ثلاثين أو أربعين سنة، وعليه فإن الرواية الشفوية اقتصرَت على كلمات وأخبار مفردة، وقد حاكى الأنجلييون الصلات بين الأخبار والكلمات التي تلقوها عن التقليد المحيط بهم، كلُّ بطريقته وأسلوبه الذي فهمه هو¹، فإن كان الأمر ذلك فلا يقال أنه وحي إلهي، وإنجيل مجرد أخبار لرواة مجهولي السيرة، فكاتب إنجيل مرقس على سبيل المثال غير معروف تماماً لنا، وكذلك كاتب إنجيل لوقا يشوب سيرته بعض الغموض، ولقد اختلف علماء النصارى في تاريخ تدوين إنجيل يوحنا²، علاوة على ذلك ورغم أن عيسى عليه السلام والحواريين كانوا يهوداً ويتكلمون اللغة العبرية لكن لا أثر للغة العبرية في الكتاب المقدس اليوم³. إن غياب الأناجيل العبرية الأصلية يجعل مقارنة ترجمة الأناجيل التي في أيدينا أمراً مستحيلاً⁴. لذا فإن مشكلة أخرى تواجهنا في عدم فهم ترجمة الكتاب المقدس للنص الأصلي، وعلى الرغم من أن جوهر الأديان هو التوحيد فوجود اعتقاد الثالوث في الكتاب المقدس هو دليل على أنه محرّف⁵.

وإن مما يدعم رأينا قول للعالم المشهور -العضو في الكنيسة الإنجليزية- ف. و. بارنز (F. W. Barnes): "إن ماركوس (ميرك) الذي ألف إنجيل ماركوس (ميرك) كان رجلاً ساذجاً جداً، إذا قيّمنا الأشياء التي تُذكر في إنجيله في ضوء علومنا الحديثة فلا يمكن أن

¹ بوكيلي، المرجع السابق، 101.

² محمد أبو زهرة، المحاضرات في النصرانية، القاهرة، 1966، 52، 57.

³ أحمد مدحت، مدافعه به مقابله مقابلة به مدافعه، استنبول، 1300، 484.

⁴ أبو زهرة، المرجع السابق، 48.

⁵ عبدالكريم الخطيب، المسيح في القرآن، بيروت، 1976، 16.

حسين آيين

نراها حقائق تاريخية". وبناء على ذلك يمكن رفض الأفكار الواردة في الكتاب المقدس بالقول: "إنها خاصةً بهذه الفترة"، وعلى سبيل المثال: إذا ورد أن إنشاء الكون سنة 4004 ق.م لا يجب أن نعتبر هذه المعلومات أنها من "الوحي"، وأيضاً ليست هناك حاجةً للتحوّل إلى الصراع بين الدين والعلم، لأنّ هذه المعلومات نتيجة التقديرات لهذه الفترة!

الخاتمة:

ليس صحيحاً اعتبار النظم أو ما شابهه إنه السبيل الوحيد لتحدي القرآن، فأتناء مراجعتنا للقرآن نرى كثيراً من التحديات ليس لها حدود ولا تخضع للحصر، وأثناء تشخيص الحياة والوجود نرى أيضاً أن القرآن قد أعطى منظوراً واسعاً يقدّم خطة مستقبلية للبشرية كلّها، وإنما تعتمد التحديات فيه على وصف الذات الإلهية وأنّ الله لا شريك له، ومفهوم الدار الآخرة، وفي اعتقادنا لا يمكن تصوّر وجود إله كامل ومفاهيم للآخرة أكثر إبداعاً من المنصوص عليها في القرآن، فمن أراد أن يأتي بنظير للقرآن لا بد له من أن يبتعد عن كل ما ورد من مصطلحات في القرآن الكريم وأن لا يستلهم شيئاً من مصدر إلهي، وإعجاز القرآن الكريم من حيث اللغة والأسلوب يمكن أن يفهمه الذين يعرفون اللغة العربية، لذا فهذا التحدي تحدّي محدود، ومع ذلك فإن وراء النصّ القرآنيّ تحديات لم تقاوم على مرّ التاريخ.

والقرآن الكريم يقدم لنا مبادئ الإيمان والأخلاق لا تتغير مع مرور الزمن، و يوفّر أيضاً للإنسان إطاراً محكماً للاستقرار، كما يحفظنا من الانزلاق عبر معلومات متطورة، علاوة على ذلك فإنه يحتوي على تطورات تكسر الجمود من خلال الرسائل التي يخاطب بها كلّ عصر

¹ محمد آيين، فلسفة الدين، ازمير، 1987، 216.

معجزة القرآن من حيث التحديّات

جديدٍ ولو تغيرت معرفة الإنسان وتطوّرت، وعلى الرّغم من أنّ هناك العديد من الجوانب الإيجابية للتغيّر والتطوّر المستمرّ للمعلومات البشرية فإن إمكانية وجود فرضية قابلة للتفنيد للمعلومات التي نواجهها وفقدان الأرضية يؤديان إلى عدم الاستقرار، وفي الحقيقة يكون من السهل ملاحظة خطأ تسليم الناس بهذه المعلومات المتغيرة حينما ننظر إلى تاريخ مرحلة طويلة في الماضي، فالقرآن يغص بالتحديات التي لا يستطيع أحدٌ مواجهتها، وليست محددةً بزمانٍ ومكان محددين، ومن ثم لا يستطيع العقل رفضها، وكلّما فهمت ماهية القرآن وما أتى به يدرك استمرار تحديات القرآن بشكلٍ أكثر وضوحًا.

المصادر والمراجع

- ابن منظور، *لسان العرب*، بيروت، 1997.
- محمد أبو بكر الرازي، *مختار الصحاح*، تحقيق محمود خاطر، بيروت 1995.
- أحمد ابن فارس، *معجم مقاييس اللغة*، تحقيق عبد السلام محمد هارون، بيروت 1979.
- جار الله بن عمر الزمخشري، *أساس البلاغة*، تحقيق محمد باسل، بيروت، 1998.
- القاضي عبدالجبار، *المعنى*، تحقيق محمد الخضري، محمد قاسم، مصر، غير مؤرخ
- 5 القاضي عبد الجبار، *المعنى*، التنبؤات والمعجزات، تحقيق محمد قاسم، طه حسين، تاريخ النشر غير معروف، 168. شرح الأصول الخمسة، عثمان عبدالكريم. القاهرة غير مؤرخ 568.
- أبو محمد البغوي، *تفسير البلاغة*، تحقيق أ. خالد، س. مروان، بيروت، 1987.
- عبد القادر بن طاهر البغدادي، *أصول الدين*، غير مؤرخ، 1981.

حسين آيدين

- أبو المعالي الجويني، **كتاب الإرشاد** ، تحقيق س التميم، تاريخ النشر غير معروف.
- أبو الفتح محمد عبد الكريم الشهرستاني ، **الملل والنحل** . م . س كيلاني ، بيروت ، 1982.
- سيف الدين الأمدي ، **غاية المرام**، تحقيق حسن محمود عبداللطيف ، القاهرة ، 1971.
- ابن حزم ، **الفصل في الملل والأهواء والنحل** ، بيروت 1975.
- فخر الدين الرازي ، **محصل الفكر المتقدم والمتأخرين** ، تحقيق سامح دوغيم ، بيروت ، 1992.
- اللجنة ، **طريق القرآن** ، أنقرة ، 2003.
- فخر الدين الرازي ، **مفاتيح الغيب** ، بيروت ، 1981.
- جلال الدين السيوطي ، **الإتقان في علوم القرآن** (موسوعة علوم القرآن) ، ترجمة س. يلدره ، أ شاليك، استنبول ، 1983.
- أبو الحسن الأشعري ، **مقالة الإسلاميين** ، (مذاهب الإسلام في العصور الأولى) ترجمة م . داليكليتش . عمر آيدن ، استنبول 2005.
- فتحي أحمد بولات ، **إنتقاد تفسير المعتزله** ، مثال الزمخشري وابن المنير ، قونيا ، 2005.
- شوقي يافوز . عبدالرحمن شاتين " آية " د . أ . إستنبول 1991.
- أبو حامد الغزالي، **فضائح الباطنية** / المستظهري ، أنقرة ، 1993.
- محمد علي الصابوني ، **التبيين في علوم القرآن** ، بيروت ه . 1408.
- محمد الطبري بن جرير ، **جامع البيان عن تأويل القرآن** ، عبدالله التركي ، القاهرة ، 2001.
- محمد بن محمد غازي ، **الإتقان** ، تحقيق ه . العربي ، الفاروق الحادثة ، القاهرة ، 1415 .
- سيف الدين الأمدي ، **الإحكام في أصول الأحكام** ، تحقيق س . جميلي ، بيروت ، 1404.
- أبو بكر الباقلاني ، **إعجاز القرآن** ، تحقيق أحمد صقر ، القاهرة ، غير مؤرخ.
- تقي الدين ابن تيمية ، **الجواب الصحيح** ، الرياض ، 1414.

معجزة القرآن من حيث التحدّيات

أبو حيان الأندلسي ، *بحر المحيط* ، تحقيق علي محمد معوض ، عادل أحمد عبدالموجود ، بيروت ، 1993.

القاضي البيضاوي ، *أنوار التنزيل وأسرار التأويل (داخل مجموعه من التفسير)* ، بيروت ، 1901.

أبو عبدالله القرطبي ، *الجامع لأحكام القرآن* ، القاهرة ، 1372 هـ .

جار الله محمود بن عمر الزمخشري ، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل* ، تحقيق علي محمد معوض ، عادل أحمد عبدالموجود ، الرياض ، 1998.

وهبه الزحيلي ، *التفسير المنير* ، بيروت ، 1991.

بدر الدين الزركشي ، *البرهان في علوم القرآن* ، تحقيق محمد أبو الفضل ، لبنان ، 264/1 ، ابن كثير ، *تفسير القرآن العظيم* ، بيروت ، 1401.

حسين آطاي ، *القرآن والعلم والتطور* ، موقع الكتروني // <http://darwin200istanbul.org/resources/topost/Atay-Turkish.pdf> 2010

انظر *Geniş bilgi için bkz. Gündüz, Şinasi, Sâbüler Son Gnostikler* ، أنقرة ، 1995 .

عثمان كارا دينيز KARADENIZ ، " رأي الكلاسيين في مسألة إعجاز القرآن الكريم " ، جامعة دو كوز أيلول Dokuz Eylül ، كلية الآلهيات ، رقم 3 ، إزمير ، 139، 1986.

عبدالقاهر الجرجاني ، *دليل الإعجاز* ، تحقيق محمود محمد شاكر ، القاهرة ، 2004.

عبد القاهر البغدادي ، *الفرق بين الفرق* ، بيروت ، 1977.

أبو الحسن الأشعري ، *مقالة الإسلاميين* ، نشر Helmut Ritter هلموت ريتز ، بيروت ، غير مؤرخ.

بولوت ، *المعجزة والنبوة* ، إستنبول ، 2002.

الغزالي ، *المأذون به على غير أهله (داخل مجموع رسائل الغزالي)* ، بيروت ، غير مؤرخ.

أبو البركات النسفي ، *مدارك التنزيل* ، وحقائق التأويل (داخل مجموعة التفسير) ، بيروت ، 1901.

حسين آيـدين

- القاضي عبدالجبار ، *المغني* ، تحقيق أمين خولي ، ب ، أ ، ج . غير مؤرخ.
أويسر محمد البزدوي ، *أصول الدين* ، القاهرة ، 1963 .
فضل الرحمن ، *الإسلام والحداثة* ، ترجمة أ . أشيكنش ، هـ . كرباج اوغلو ،
أنقرة ، 1990 .
حسين آتاي ، *القرآن الكريم والقدسية* ، A.I.F.D. ، مجلد 27 ، أنقرة ،
1985 .
محمد بن جرير الطبري ، *جمع البيان عن تأويل آي القرآن* ، بيروت ، 1405 .
ابن خلدون ، *المقدمة* ، ترجمة قدرى أوجان ، إستنبول ، 1989 ، 190/3 ،
أنظر مرة أخرى ، 246-245/3 .
محمد متولي الشعراوي ، *معجزة القرآن* ، ترجمة سيد شيمشك ، قونيا ،
1993 .
عفيف عبدالفتاح طباره ، *روح الدين الإسلامي* ، ترجمة هييت HEYET ،
أنقرة ، 1965 .
لؤي صافي ، *الوحي والعقل بحث في إشكالية تعرض العقل والنقل* ، إسلامية
المعرفه ، 3، ن، 11 ، سيلانجور (ماليزيا) ، 1998 .
شعبان على دوزجون Şaban Ali Düzgün ، *فلسفة توحيد القرآن* ، مجلة
بحوث قدر الكلام ، مجلد 3 ، عدد 1 ، 2005 .
محمد بن على الشوكاني ، *فتح القدير* ، بيروت ، غير مؤرخ .
أبوالسعود ، *ارشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم* ، بيروت غير مؤرخ .
Prof.Dr.W.Montgomery WATT بورفيسور ونتاجومري وات ، *الإيمان
بالله عز وجل والقرآن* ، ترجمه سليمان أكوش ، مجلة البحوث
الإسلامية ، مجلد 8 ، ص 23 ، 2005 ، أنقرة .
حسين آتاي ، *مقارنة فلسفة الغزالي وابن رشد* ، مجلة أبحاث الكلام ، 1:2 ،
2003 .
محمد بن عبدالعظيم الزرقاني ، *مناهيل العرفان في أصول القرآن* ، بيروت ،
1996 .
أبو منصور الماتريدي ، *كتاب التوحيد* ، ترجمة بكر توبال اوغلو ، أنقرة ،
2003 .

معجزة القرآن من حيث التحدّيات

أنظر القاضي البيضاوي ، *أنوار التنزيل في أسرار التأويل* ، تحقيق أ.قادر عرفات ، بيروت ، 1996.

محمد بن جرير الطبري ، *جامع البيان* ، بيروت ، 1405.

أبو السعود ، *ارشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم* ، بيروت ، غير مؤرخ.
حمدي الملاي ، *لغة القرآن ودين الحق* ، المُلخَص : اللجنة ، إسطنبول ، غير مؤرخ.

أبو عبدالله القرطبي، *الجامع لأحكام القرآن*، تحقيق عبدالله التركي، محمد عرقسوسي ، بيروت 2006.

جولجوك ، ش. توبراك Ş.Toprak Gölcük ، س ، الكلام ، قونيا ، 2001 ، 376 .

محمد حسين الطبطبائي ، *الميزان في تفسير القرآن* ، انجى وحي الدين Vahettin İnce ، استنبول ، غير مؤرخ.

محمد حسين الطبطبائي ، *الميزان في تفسير القرآن* ، قم ، 1973.

موريس بوكيلي ، *التوراة والأنجيل والقرآن* ، ترجمة م . علي سونماز Ali Sönmez ، أنقرة ، 1991.

محمد أبو زهرة ، *المحاضرات في النصرانية* ، القاهرة ، 1966.

أحمد مدحت ، *مدافعه به مقابله مقابلة به مدافعه* ، استنبول ، 1300.

عبدالكريم الخطيب ، *المسيح في القرآن* ، بيروت ، 1976 .

محمد آيدن ، *فلسفة الدين* ، ازمير ، 1987 .

Amaçsal Açıdan Dua Türleri: Din Psikolojisi Bağlamında Tümevarımsal Bir Yaklaşım Denemesi

Abdullah DAĞCI*

Amaçsal Açıdan Dua Türleri: Din Psikolojisi Bağlamında Tümevarımsal Bir Yaklaşım Denemesi

Özet ▶ Bu çalışmanın amacı dua etmenin amaçlarının neler olduğunu incelemektir. Bu araştırma Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesindeki öğrenciler üzerinde Mayıs 2015'te uygulanmıştır. Doldurulan “Dua ... gibidir/benzer, çünkü.....” ibaresinden elde edilen veriler, nitel yöntem kullanılarak analiz edilmiştir. 113 katılımcı tarafından dua etmeye ilişkin gerekçeler, ortak özellikleri bakımından irdelenmiş ve 4 farklı kavramsal kategori olarak sınıflandırılmıştır. Bu kategoriler ve frekansları şöyledir: Yalıtım ve yalnızlık (n: 31); Anlamsızlık, hayatın anlamı ve hayatın amacı (n: 34); Özgürlük, sorumluluk ve isteme (n: 23); Ölüm, umut ve var olmaya devam etme (n: 25). Ayrıca, daha ayrıntılı tahliller yapmak için, bu dört kategori altında sunulan gerekçeler, 12 kavramsal alt kategori olarak gruplandırılmıştır. Örneklerin 6'sı acizliğini belirtme, 14'ü yalnızlığını giderme, 11'i iletişim kurma, 17'si rahatlama, 17'si manevî açıdan güçlenme, 9'u istekte bulunma, 7'si yardım isteme, 7'si güvende hissetme, 14'ü ihtiyaç duyma, 3'ü teselli bulma, 3'ü şükretme ve 5'i günahlardan başışlanma alt kategorilerinde gerekçe ileri sürmüşlerdir. Sonuç olarak; dua etmeye ilişkin sunulan gerekçeler, ilgili araştırmalar ve dinî referanslar tarafından desteklenmiştir. Diğer yandan, rahatlamak ve manevî açıdan güçlenmek için dua etmenin en çok tercih edildiğine; teselli bulmak ve şükretmek için dua etmenin ise en az tercih edildiğine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Dua Etme, Tümevarımsal Araştırma, Varoluşsal Yaklaşım, Nihai Kaygılar.

Prayer Types in Terms of Purpose: An Inductive Approach in the Context of Psychology of Religion

Abstract: The purpose of this study is to investigate on what the aims of prayer. This research was pun into practice on students at the Theology Faculty of Gümüşhane University in May 2015. Data from the fulfilled phrase “Prayer is like/similar..., because...” were analyzed through qualitative methods. In terms of common features, the reasons relating prayer were examined, which is given by 113 participants, and were classified as 4 conceptual categories. The categories and

---

* Ankara Üniversitesi Din Psikolojisi Doktora Öğrencisi, adagci@ankara.edu.tr

frequencies are such that: Isolation and loneliness (n:31); Meaninglessness, meaning in life and purpose in life (n:34); Freedom, responsibility and demand (n:23); Death, hope and survival (n:25). Besides, in order to do elaborate analyses, the reasons, given under the 4 categories, were classified as 12 conceptual sub-categories. The participants gave reasons for the sub-categories that 6 for expressing weakness, 14 for coping with loneliness, 11 for making contact, 17 for feeling relieved, 17 for refreshing spiritually, 9 for making request, 7 for asking for help, 7 for feeling safe, 14 for needing, 3 for finding consolation, 3 for being thankful and 5 for wishing to be forgiven. As a result, the reasons, gave relating prayer, were acknowledged by the related studies and religious references. In addition to this, it is concluded that praying to feel relieved and refresh spiritually are the most preferred, while praying to find consolation and be thankful are the least preferred.

Keywords: Psychology of Religion, Prayer, Inductive Research, Existential Approach, Ultimate Concerns.

GİRİŞ

En kadim dinî ritüellerden olan dua, insanın hayatında önemli bir rol oynar. Dinî inanç türlerindeki değişimlere göre, duanın şekilsel biçimlerinde çeşitlilik olmasına rağmen, insanların dua etmedeki amaçlarında ise benzerlikler dikkat çeker. Geçmiş toplumlardaki dua etme pratikleri incelendiğinde, bazılarının yaşamda karşılaştığı olumsuz durumlar ile baş edebilmek, bazılarının da mevcut durumunu devam ettirebilmek ve daha iyi hale getirebilmek için duaya başvurdukları söylenebilir. Bir yönüyle psikolojik diğer yönüyle dinî bir niteliğe sahip olan dua etme pratiğine çeşitli bakış açılarından yaklaşılmaktadır. İçsel yaşantıda yadsınamayacak bir fonksiyona sahip olan dua etme tutum ve davranışı, özellikle din psikolojisi ile ilgilenen araştırmacılar tarafından incelemeye tabi tutulmaktadır. Genellikle şekil ve içerik açısından ele alınan dua, şekil bakımından kültürden kültüre bazı farklılıklar gösterirken, içerik bakımından genelde benzer niteliklere sahiptir. Dolayısıyla konuyla ilgili araştırma yaparken genellemelere gitmek, bazı sakıncaları olmakla birlikte, kıyaslama yapmaya, daha tutarlı sonuçlar elde etmeye ve derinlemesine analizler yapmaya imkân sağlar.

Tanrı ile insan arasındaki ilişkinin, insandan Tanrı'ya doğru yönünü oluşturan dua, dinî yaşantının en önemli pratiklerinden biridir.

Kuldan Allah'a doğru yapılan sözlü, yazılı veya fiili çağrı¹ olan dua; inanan insanın Allah'a yönelişini ve bağlanışını yansıtan her türlü duygu, dilek, talep, tutum, yakarış ve tapınmanın bir yansıması ve ifadesidir.² İnsanın maddî veya manevî dileğini Allah'a sunması, insanın kalbinin Allah'a yönelmesi, O'nunla konuşması ve O'nun yardımını istemesi³ olan duaya yönelen birey, Tanrı'ya ilişkin duygularını dua aracılığıyla içselleştirir⁴ William James ise dua etmeyi kutsal kabul edilen güç ile konuşma veya spiritüel bir paylaşım biçimi olarak tanımlar.⁵ İnanan bireyin inandığı varlık ile yakın ilişkiler geliştirmesi için bir araç olan duada, mümin ve Allah olmak üzere iki ana öge ön plana çıkar.⁶ Yapılan tanımlar gözden geçirildiğinde, duanın içeriğinde Tanrı, Ruh, öz, konuşma, iletişim, diyalog, dinleme, dikkat etme, düşünme, sevme, birlik, ilişki, paylaşım, karşılaşma, görüşme vb. kavramlarının sıklıkla yer aldığı görülür (Horozcu, 2010: 20). Sonuç olarak dua kısaca, kutsal ya da aşkın bir varlık ile kurulan manevî bir irtibat olarak tanımlanabilir.

Aşkın bir varlığa inanan bütün insanlarda, dua etme eğilimi bulunur. Dinlerde dua, hem dinî açıdan arınmak ve bağışlanma dilemek için bir ön şart olarak öne sürülmüş, hem de sahip oldukları için aşkın varlığa bir teşekkür göstergesi olarak telakki edilmiştir. İnsanlar ise çoğu zaman kendileri için dua etme davranışı sergilerken, bazen de diğer insanlar için dua etmeye yönelmiştir. Bunun yanında dua, bazen korunma ve sığınma kapısı olarak algılanmış bazen de aşkın varlığı övme şeklinde tezahür etmiştir. Toplumlardaki dua uygulamalarına bakıldığında, bazen bireysel olarak bazen de topluca dua etme uygulamaları olduğu görülür. Diğer yandan dua, genelde bir şey talep etmek için yapılabilirken, bazen de tasavvuf ve Hint geleneğinde olduğu gibi

¹ Fevzi Zülaloğlu, *Kur'an'da Dua ve Rasullerin Dua Örnekleri*, Ekin Yayınları, İstanbul 2011, s.35.

² Hayati Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2012, s. 65.

³ Vecdi Akyüz, *Kur'an ve Sünnet'ten Dua ve Yakarışlar*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2011, s. 19.

⁴ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2011, s.147.

⁵ Ahmet Albayrak, Yusuf Acuner ve B. Yaşar Seyhan, "Dua Tutum Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik çalışması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2014, c.VII, sayı:34, , s.366.

⁶ Hasan Kayıklık, *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine*, Karahan Kitabevi, Adana 2011, s. 129.

manevî açıdan iç huzura erişmek için de yapılabilir. Sonuç olarak, şekil ve içeriği her ne olursa olsun duanın terapötik işlev gibi faktörlerle ruh sağlığına pozitif yönde etki ettiği söylenebilir.

Dua Etmenin Kuramsal Çerçevesi

Dua, bütün yaşam evrelerinde psikolojik açıdan önemli bir fonksiyona sahiptir. Temel eğitim çağında dua eğitimi bir gerekliliktir ve çocukların bu dönemde gelişim özelliklerine uygun bir dua bilincine ulaşmaları önemlidir.⁷ Çocukların hayatında önemli bir yere sahip olan dua, hem onların gelişim özelliklerini psikolojik açıdan destekler, hem de güven duygusunu güçlendirerek onların bireyleşme ve sosyalleşmesine katkı sağlar.⁸ Bunalımlı bir gelişim dönemi olarak bilinen ergenlik döneminde ise dua, ergenlerin kimlik bunalımlarıyla baş etmesine yardımcı olur, sağlıklı bir kişilik gelişimini destekler ve kimlik gelişiminde düzenleyici ve dengeleyici bir rol oynar.⁹ Diğer yandan, insan şahsiyetinin gelişmesinde önemli bir yere sahip olan dua, intihar, depresyon, bencillik gibi sorunlar ile baş etmeye katkı sağladığı için, dua ritüelinden faydalanılması eğitim kurumları aracılığıyla topluma sağlam bireylerin kazandırılmasına olumlu bir destek sağlar.¹⁰

Hayat memnuniyetine pozitif yönde etkisi olan dua, olumlu duygular üzerinde artırıcı olumsuz duygular üzerinde ise azaltıcı etkisi olması nedeniyle, bireylerin hayatında var olan ve var olmaya devam edecek olan çok önemli bir yer işgal eder.¹¹ Çünkü dualarıyla Yüce var-

---

⁷ Esra Türk, "Din Eğitimi Açısından Çocukluk Döneminde Dua Kavramının Önemi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2015, c.I, sayı:1, s.466.

⁸ M. Doğan Karacoşkun, "Okul Öncesi Dönem Çocuklarında Dua", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, c.IX, sayı:1, s.124.

⁹ Mustafa Koç, "Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Psikolojisinin Gelişimi", *Ekev Akademi Dergisi*, 2005, c.IX, sayı:25, s.88.

¹⁰ Mehmet Ayas, "Dua Öğretiminin Birey Üzerindeki Etkileri ve Değerler Eğitimi Katkıları", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, c.I, sayı:2, s.93-94.

¹¹ Feim Gashi, "Dua ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, c.XXXV, sayı:2, s.26.

lığa ulaşarak, güçsüzlüğünü aşma ve çaresizliğini ortadan kaldırma çabası içindeki inanan birey¹² için dua, hayatın her dönemecinde gerekli ve ondan ayrılmaz bir husustur.¹³ Diğer yandan dua, inananların iç dünyalarını ve hayatlarını inşa ederek, şuurlu, basiretli, kararlı ve dirençli bireyler haline gelmelerini sağlar.¹⁴

Dinî referanslarda da duaya ayrı bir önem verilmiştir. Kur'an'da, Allah'a yalvararak ve takva ile dua edilmesi (A'raf, 7/205), dua edenin Allah katındaki değerinin artacağı (Furkan, 25/77), yapılan dualara Allah'ın cevap vereceği (Mu'min, 40/60; Neml, 27/62) belirtilir ve sadece sıkıntı anında değil, hayatın her anında dua edilmesi öğütlenir (Yunus, 10/12). Hz Peygamber ise ibadetin özünün dua olduğunu bildirmiş (Tirmizi, Deavat, 1) ve Allah'ın fazlından istemeye (Tirmizi, Daavat, 126) teşvik etmiştir.

Diğer yandan, Allah insanların dualarındaki samimiyeti görmeyi ister. Duaya önemli bir yer veren Kur'an'da ise hem sözlü dua hem de talep edilen isteğin oluşması için gerekliliklerin yerine getirilmesini ifade eden fiili dua iç içedir.¹⁵ Yapılan duanın, dua edene hem maddî hem de manevî birçok faydasının olduğu da Kur'an'dan anlaşılır.¹⁶ Dolayısıyla insan, dualarıyla zaman ve mekan sınırlarını aşmakta, yaratıcısına arzu, istek, ihtiyaç ve ümitle ulaşarak onunla bütünleşme, ondan kopmama ve kendisini güçsüzlük ve çaresizlikleriyle tanırken yaratıcısıyla bir olunca neler yapabileceğinin bilincine varmaktadır.¹⁷ Hz Peygamber de barışta ve savaşta her yerde dua etmiş, insanların karanlıktan aydınlığa çıkması ve hidayete ulaşmaları için Allah'a yalvarmıştır.¹⁸

¹² Hasan Kayıklık, "Kur'an'daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, c.I, sayı:1, s.158.

¹³ Mesut Erdal, "Kur'an'daki Bazı Dualar Üzerine Mülâhazalar", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, c.I, s.243.

¹⁴ Resul Ertuğrul, "Kur'ân'da Fiilî Dua", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2015, c.IV, sayı:4, s.918.

¹⁵ Ertuğrul, "Kur'ân'da Fiilî Dua", s.912.

¹⁶ Sıtkı Güllü, "Kur'ân-ı Kerîm'de Duâ Kavramı", *EKEV Akademi Dergisi*, 2004, c.VIII, sayı:18, s.130.

¹⁷ Kayıklık, "Kur'an'daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme", s.158.

¹⁸ Ali Aksu, "Hz Peygamber'in Tarihi Olaylarla İlgili Dualarından Örnekler", *Diyanet İlmî Dergi*, 2009, c.XLV, sayı:4, s.126.

Literatüre bakıldığında, duaya ilişkin hem teorik hem de uygulamalı birçok araştırmaya ulaşılmıştır. Koç¹⁹ tarafından ergenlerin duaya ilişkin tutum ve davranışlarının incelendiği araştırmada, dua tutum ve davranışının ergenler tarafından ibadetten daha fazla tercih edildiğine ulaşılmıştır. Karacoşkun'un²⁰ çalışmasında ise duanın hem okul öncesi çocuklarının gelişimlerine uygun olarak psikolojik olarak destekleyici olduğuna ulaşılmış hem de çocuğun bireyleşme ve sosyalleşme süreçlerine, güven duygusunu güçlendirerek katkı sağladığı belirtilmiştir. Ayas'ın²¹ araştırmasında, örnekleme yer alan öğrencilerin genel anlamda İslamî inançlara uygun olarak doğru bir dua anlayışına sahip olduğuna ulaşılmıştır. Yine Ayas'ın²² çalışmasında, duanın hem kişilik gelişimine ve değerlerin bireyin hayatına yerleşmesine, hem de birçok bireysel ve toplumsal sorunun üstesinden gelinmesine katkı sağladığına ulaşılmıştır. Türk²³, çocukların Allah ile iletişim kurarken dua etmeyi tercih ettiklerini ve duanın din eğitimine zemin hazırladığını belirtmişken, Gashi'nin²⁴ çalışmasında, duanın hayat memnuniyetine pozitif etkisi olduğuna ve olumlu durumları artırırken olumsuz durumları azaltıcı bir fonksiyonunun olduğuna ulaşılmıştır. Ertuğrul'un²⁵ çalışmasında ise Kur'an'da sözlü dua ve fiili duanın iç içe olduğu tespit edilmiştir. Kayıklık'ın²⁶ Kur'an'daki duaların psikolojik yönünü ele alan araştırmasında; 1) *zorunlu ve belli kurallara bağlı* ve 2) *zorunluluğu ve belli kuralları olmayan* olmak üzere, Kur'an dualarının iki şekilde tezahür ettiği tespit edilmiştir.

¹⁹ Koç, "Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Psikolojisinin Gelişimi", s.88.

²⁰ Karacoşkun, "Okul Öncesi Dönem Çocuklarında Dua", s.124.

²¹ Mehmet Ayas, "İlköğretim Öğrencilerinin Dua Anlayışları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2011, c.IV, sayı:19, s.418.

²² Ayas, "Dua Öğretiminin Birey Üzerindeki Etkileri ve Değerler Eğitimine Katkıları", s.93.

²³ Türk, "Din Eğitimi Açısından Çocukluk Döneminde Dua Kavramının Önemi", s.447.

²⁴ Gashi, "Dua ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", s.26.

²⁵ Ertuğrul, "Kur'ân'da Fîlî Dua", s.912.

²⁶ Hasan Kayıklık, "Kur'an'ın Işığında İnanan İnsanın Duasına Psikolojik Yaklaşımlar" (Yüksek Lisans Tezi), *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Adana 1994, s.94.

Diğer yandan dua, birçok açıdan ele alınabilir. Çünkü dua, insanlar için hayatın her anında gerekli olan bir husustur.²⁷ İlahi bir emir ve insanın fitratından gelen manevî bir ihtiyaç olan dua,²⁸ hem Allah'a yakınlaştıran bir ibadettir hem de bireylerin psiko-sosyal motivasyonunu ve huzuru temin eden bir psikoterapi yöntemidir.²⁹ İnanan birey ise dua aracılığıyla inancını daha gerçekçi ve samimi bir hal ile ifade eder.³⁰

Dua, dinî modeller olan peygamberlerin hayatında da önemli bir yere sahiptir. Çünkü peygamberlerin ortak özelliklerinden biri de karşılaştıkları zorluklar karşısında duaya yönelmeleri ve dualarında hem dünyaya hem de ahirete yönelik istekte bulunmalarındır.³¹ Hz Peygamber de hem savaşta hem de barışta duayı yerine getirmiş ve insanların hakikati bulmaları için Allah'a yalvarmıştır.³² Aynı zamanda Hz Peygamber dualarında, Allah tarafından sevilme başta olmak üzere iman sevgisi, ölüm sevgisi gibi konularda Allah'tan taleplerde bulunduğu görülür.³³

Varoluşçu yaklaşım, insanoğlunun dünyadaki varlığının önemli bir parçası olan ve yaratılıştan getirilen *ölüm*, *özgürlük*, *yalıtım* ve *anlamsızlık* olmak üzere dört temel nihai kaygı ile yüzleşmesinden kaynaklanan çatışmalar üzerinde durur. İnsanoğlu hem ölümün kaçınılmazlığının farkındadır hem de yaşamaya devam etme arzusuna sahiptir ki bu ölüm kaygısıdır. Bir yandan özgür olmayı isteyen insanoğlu, diğer yandan da kendi dünyasından, hayat tarzından, seçimlerinden ve hareketlerinden tamamen sorumlu olduğunun bilincindedir ki bu özgürlük

---

²⁷ Erdal, "Kur'an'daki Bazı Dualar Üzerine Mülâhazalar", s.243.

²⁸ Gülle, "Kur'ân-ı Kerîm'de Duâ Kavramı", s.130.

²⁹ Bedri Katipoğlu & Muhammet Katipoğlu, "Duanın Psikanalizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2017, c.X, sayı:49, s.759.

³⁰ Kayıklık, "Kur'an'daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme", s.158.

³¹ Ali Yılmaz, "Kur'an'daki Peygamber Dualarının Psiko-Sosyal Analizi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, sayı:35, s.77.

³² Aksu, "Hz Peygamber'in Tarihi Olaylarla İlgili Dualarından Örnekler", s.126.

³³ Mehmet Dilek, "Sevgi İnsanı Hz. Muhammed'in Dualarında Sevgi Talepleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, c.XII, sayı:17, s.268.

kaygısıdır. Mutlak yalıtımın farkında olan insan, bağlantı kurma, koruma ve daha büyük bir bütünün parçası olmayı da arzular ki bu yalıtım kaygısıdır. Dünyaya gönderilmiş olan insanoğlu için hâlihazırda bir anlamın olmadığı bilinir ama diğer yandan hayatın anlamının ve amacının arayışı içinde olunur ki bu anlamsızlık kaygısıdır. Bu nihai kaygılar, varoluşçu yaklaşımın inceleme alanına giren bilinçli ve bilinçdışı korku ve güdülere neden olur. Varoluşçu yaklaşımda bu yapı, *temel kaygıların farkına varma*→*anksiyete*→*savunma mekanizması* şeklinde formüle edilir. Varoluşçu psiko-dinamiklerin esasını oluşturan bu kaygılar, bireyin manevî ve psikolojik düzenlemeleri üzerinde önemli rol oynar. Ölüm kaygısı, umut ve var olmaya devam etme ile yakından ilişkili iken, özgürlük ise sorumlu olma ve isteme ile doğrudan ilişki içindedir. Diğer yandan yalıtım kaygısı, yalnızlık duygularıyla iç içe iken, anlamsızlık kaygısı hayatın anlam ve amacını keşfetmede önemli bir faktördür.³⁴ Bu noktada, bireylerin psikolojik iyi oluşlarına olumlu yönde katkı sağlayan ve nihai kaygıları ile başa çıkmada başvuru olan dayanaklardan biri olan dua etme tutum ve davranışı, varoluşçu psikodinamikler bağlamında incelenebilir.

Araştırmanın Konusu ve Amacı

Bu çalışma, üniversite öğrencilerinin günlük yaşamda “niçin” dua ettiklerinin araştırılmasından ibarettir. Onların hem Allah’a niçin dua ettiklerini anlamak ve açıklamak, hem de dua etme amaçlarını tahlil ederek sınıflandırmalara ulaşmak çalışmanın amacını oluşturur. Çünkü dua aracılığıyla Kutsal ile kurulan iletişim, hem şu andaki sıkıntıları hem de geleceğe yönelik umutları dile getirmenin gerçekleştiği bir süreçtir. Bu nedenle insanların dua etmelerindeki gayelerinin incelenmesi, bu durumların daha iyi anlaşılmasına katkı sağlar. Aynı zamanda bu çalışma, günlük yaşamda dua aracılığıyla Kutsal ile kurulan irtibatı, bu çerçevede insanların Kutsal ile ne tür bir ilişki içinde olduğu ve bu ilişkinin bireye nasıl etki ettiğinin ipuçlarını araştırmayı da hedeflemektedir. Bu amaçla araştırmada, şu sorulara yanıt aranmıştır: 1) Katılımcılar tarafından dua etmeye yönelik sunulan gerekçeler, varoluşsal yaklaşım temaları bakımından nasıl kategorilerendirilebilir? 2) Katılımcılar tarafından dua etmeye yönelik sunulan gerekçeler, ortak özellikleri bakımından hangi alt kategorilere yerleştirilebilir?

³⁴ Irvin Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi* (Çev: Zeliha İ. Babayiğit), Kabalcı Yay., İstanbul 2011. s.20.

AMAÇSAL AÇIDAN DUA TÜRLERİ: DİN PSİKOLOJİSİ BAĞLAMINDA TÜMEVARIMSAL BİR
YAKLAŞIM DENEMESİ

Araştırmaya dâhil edilme ve araştırmadan dışlanma kriterlerine yönelik olarak, araştırmamız bir takım sınırlara sahiptir:

- Araştırma, sadece Gümüşhane Üniversitesi'ne bağlı İlahiyat Fakültesi'nde öğrenim gören öğrencilerle sınırlıdır.

- Örneklemin sunduğu gerekçeler, belli bir zamanda yapılan tek bir taramadan elde edilen veriler ile sınırlıdır.

- Örnekleme yer alanlardan anket sorularını yanıtlamak istemeyenler, araştırma dışında tutulmuştur.

- Veriler, belli sayıda örneklemden sonra tekrar etmeye başladığı için, araştırmadaki örneklem sayısı ile yetinilmiştir.

Araştırmanın imkanları bağlamında, bu çalışmamız bir takım sınırlılıklara da sahiptir:

- Araştırma bulguları sadece söz konusu örneklem grubu için geçerlidir ve genellemeler yapılırken ihtiyatlı olunmalıdır.

- Araştırma aşamasında örneklem tarafından doldurulan anket formundaki veriler, adı geçen fakülte'deki öğrenciler tarafından beyan edildiği şekli ile sınırlı tutulmuştur.

- Araştırma, duanın "niçin" yapıldığına odaklandığı için, duanın "ne" olduğu ve "nasıl" yapıldığı araştırma dışında tutulmuştur.

- Araştırmadaki ham veriler, ilgili araştırmalardan ve dinî referanslardaki bilgilerden yola çıkılarak yorumlanmıştır. Bu süreçte oluşturulan kategoriler, kesinlik taşımayıp bir analiz, değerlendirme ve öneriden ibarettir.

- Araştırmadaki dört üst kategoriyi oluştururken, varoluşsal yaklaşımdan yararlanılmıştır. Ama araştırmamızın odak noktasında varoluşsal yaklaşım yer almadığı için, bu konuda ayrıntılı bilgiler sunulmamıştır.

- Demografik değişkenlerle oluşturulan kategoriler arasındaki ilişkilerin analizleri, bu araştırmanın hacimsel sınırlarını aşacağı için araştırma dışında tutulmuştur.

- Araştırmadaki on iki alt kategoriye oluştururken, sadece literatürde dua ile ilgili yapılan belli başlı araştırmalara ve dinî referanslara başvurulmuştur.

Araştırmanın Yöntemi

Nitel paradigmayı benimseyen ve tarama modelinde yapılan bu araştırmada, tümevarımsal araştırma³⁵ anlayışı benimsenmiş ve örneklemden elde edilen parça parça verilerden yola çıkılarak kategoriler oluşturulmuştur. Araştırmanın çalışma evreni, 2014-2015 eğitim-öğretim döneminde Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde öğrenim gören öğrencilerdir. Araştırmadaki veri toplama cümlesinin daha anlaşılır şekilde doldurulması amacıyla, bilişsel seviye olarak daha dinamik bir yapıya sahip olduğunu düşündüğümüz üniversitedeki öğrenciler, örneklem olarak seçilmiştir. Araştırmanın Gümüşhane Üniversitesinde gerçekleştirilmesinde ise, araştırmanın imkanları dahilinde örnekleme kolay ulaşılabilmesi etkili olmuştur. Ayrıca, Albayrak³⁶ tarafından üniversite öğrencileri üzerinde yapılan araştırmada, farklı fakültelerde öğrenim gören öğrencilerin dua etme sıklıkları arasında küçük bir farkın ortaya çıkması göz önünde bulundurularak örnekleminiz, ağırlıklı olarak dinî içerikli dersler alan ilahiyat fakültesindeki öğrencilerden oluşturulmuştur. 113 öğrenciden oluşan bu örneklemin genel özellikleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

---

³⁵ Tümevarım araştırması; temel verilere ulaşılması sonucunda, bunların kendi aralarında örgün olarak yapılandırılması ve küçük kısımların belirli kurallara göre örgün bir sıra dahilinde birleştirilmesi ile daha genel yargılara ulaşılmasıdır (Zekai Şen, *Bilimsel Araştırma Yaptırma İlkeleri*, İstanbul, Su vakfı Yayınları, 2011, s.46).

³⁶ Ahmet Albayrak, *Üniversite Gençlerinin Dua Tutum ve Davranışları*, Karadeniz Basın Yayın, Rize 2009, s.137-138.

Tablo 1: Katılımcıların Sosyo-Demografik Özelliklerine Göre Dağılımı

Değişken			<i>f</i>	%
1	Cinsiyet	Kız	74	65.5
		Erkek	39	34.5
		Toplam	113	100
2	Yerleşim yeri	Köy/Kasaba	29	25.7
		İlçe	31	27.4
		İl Merkezi	53	46.9
		Toplam	113	100
3	Sosyo-ekonomik durum algısı	Alt	22	19.5
		Orta	82	72.6
		Üst	9	7.9
		Toplam	113	100

Tablo 1'e göre, örnekleme kızların oranının %65.5 (n:74), erkeklerin oranının ise %34.5 (n:39) olduğu görülür. Dolayısıyla örnekleme-
deki kızlar, erkeklerin iki katından biraz fazladır. Yerleşim yeri açısından incelendiğinde, köy/kasabada ikamet edenler %25.7 (n:29), ilçe merkezinde ikamet edenler %27.4 (n:31) ve il merkezinde ikamet edenler %46.9 (n:53) oranına sahip olduğu görülür. Dolayısıyla, en çok katılımcı il merkezinde ve en az katılımcı ise köy/kasabada ikamet etmektedir. Sosyo-ekonomik durum algısı bakımından incelendiğinde, kendisini *alt* grupta algılayanlar % 19.5 (n:22), *orta* grupta algılayanlar

%72.6 (n:82) ve *üst* grupta algılayanlar %7.9 (n:9) orana sahiptir. Dolayısıyla, katılımcıların yaklaşık dördte üçü kendisini *orta* düzeyde bir sosyo-ekonomik düzeyde algılıyorlar.³⁷

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada *nitel veri toplama* yöntemine dayalı *yarı-açık uçlu cümle doldurma* tekniği kullanılmıştır. Daha önce bu teknikle yapılan din psikolojisi alanındaki benzer çalışmalar³⁸ gözden geçirildikten sonra, veri toplama aşamasında, bu çalışmalardakine benzer bir cümle olarak “*Dua... gibidir/benzer, çünkü...*” cümlesi kullanılmıştır. Dua etmenin “niçin”ini araştırdığımız için, gerekçe sunmaya yarayan “çünkü” bağlacını içeren bu yarı-açık uçlu cümle seçilmiştir. Çalışmada sadece, bu veri toplama cümlesinde yer alan *çünkü* bağlacından sonraki ifadeler dikkate alınmıştır. Örneklem hakkında daha ayrıntılı bilgilere ulaşmak amacıyla, sosyo-demografik değişkenler (cinsiyet, yerleşim yeri, sosyo-ekonomik durum algısı) ile ilgili sorular da sorulmuştur. Dolayısıyla bahsedilen yarı-açık uçlu cümleyi ve sosyo-demografik değişkenleri içeren bir anket formu ile veriler toplanmıştır. Araştırmanın geçerliği ve güvenilirliği ise alan uzmanları³⁹nın görüşlerinden faydalanılarak yapılmıştır. Toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmak için *veri analizi* yapılmış ve verilerin yorumlanmasında ise *içerik analizi* tercih edilmiştir.⁴⁰ Dolayısıyla benzer veriler ortak özellikler bakımından bir araya getirilerek kategoriler oluşturulmuştur.

³⁷Çalışmamızın ana çerçevesi ile doğrudan ilişkili olmaması nedeniyle, sosyo-demografik değişkenler ve oluşturulan kategoriler arasındaki istatistiksel analizlere bu çalışmamızda yer verilmemekle birlikte, bu değişkenler ile kategoriler arasındaki ilişkilerin başka bir çalışmada ele alınmasının daha uygun olacağına karar verilmiştir.

³⁸ Abdullah Dağcı & Saffet Kartopu “University Students’ Perceptions Regarding The Holy Qur’an: A Metaphorical Study On Muslim Turk Sample”, *Turkish Studies*, 2016. c.XI, sayı:7, s.101-120; Saffet Kartopu & Abdullah Dağcı, “Üniversite Öğrencilerinin Hz Muhammed’e Yönelik Algıları: Metaforik Bir Araştırma”, *The Journal of Academic Social Science Studies*. 2015. c.34, sayı:2, s.217-235.

³⁹ Alan uzmanları, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin Din Psikolojisi, Türk-İslam Edebiyatı, Tefsir, Kelam Anabilim dallarında görev yapan öğretim üyelerinden oluşmaktadır.

⁴⁰ Krş. Paul D. Leedy & Jeanne E. Ormrod, *Practical Research Planning and Design*, Pearson/Merril, New Jersey 2010, ss.144-146.

Uygulamaya başlamadan önce, anket formunda yer alan yarı-açık uçlu cümlelerin nasıl doldurulması gerektiğiyle ilgili olarak katılımcılara bilgi verilmiştir. Bu yarı açık uçlu cümle doldurulurken, cümledeki *çünkü* kelimesinden sonraki boşluğa sadece bir cümle yazabilme imkanı olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla, her katılımcı yarı açık uçlu cümledeki *çünkü* bağlacından sonra sadece bir gerekçe sunmuştur. Çalışmanın uygulama aşamasında 137 anket formu dağıtılmış ama eksik doldurulan 24 form çalışma dışında tutulmuştur. Dolayısıyla çalışma, 113 katılımcıdan elde edilen veriler üzerinde yapılmıştır. Bu formlardan elde edilen veriler, ilk olarak Excel programına aktarılmış ve burada ortak özelliklerine göre oluşturulan kategorilere manuel olarak yerleştirilmiştir. Analizlerin daha anlaşılabilir olmasını sağlamak amacıyla, elde edilen veriler, frekans (f) ve yüzde (%) olarak tablolara yerleştirilmiştir.

BULGULAR VE YORUM

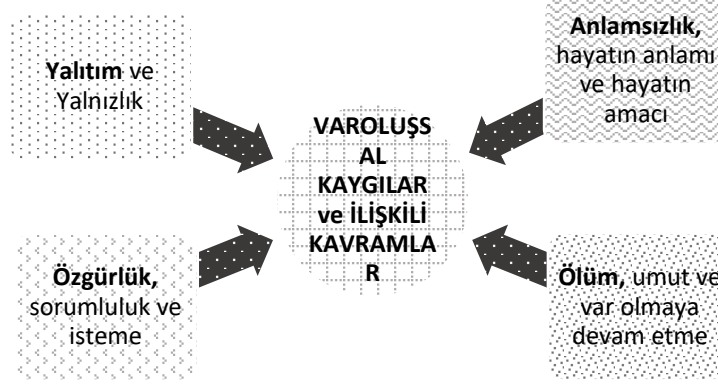
Üst Kategorilerin Dua Etme ile İlişisine Dair Bulgular

Nihai kaygılarla ilişkili sorunlarla başa çıkmak için bireyler tarafından başvuru alan argümanlardan biri olan dua etme, varoluşsal sorunlarla başa çıkmaya katkı sağlayabilir. Çünkü varoluşçu yaklaşım, var olmanın getirileriyle yüzleşmekten kaynaklanan çatışma üzerinde durur ve dört nihai kaygı (ölüm, özgürlük, yalıtım ve anlamsızlık) ve bunların ilişkili olduğu konular (umut, sorumluluk, isteme, yalnızlık, hayatın anlam ve amacı) üzerinde yoğunlaşır.⁴¹ Dolayısıyla çalışmamızdaki üst sınıflandırma, varoluşçu psiko-dinamiklere dayanarak yapılmış ve örneklemin dua etmesindeki amaçlar, varoluşsal yaklaşım açısından ele alınırken, dört kategori oluşturulmuştur: 1) Yalıtım kaygısı, ve yalnızlık 2) Anlamsızlık, hayatın anlamı ve hayatın amacı 3) Özgürlük, sorumluluk ve isteme 4) Ölüm kaygısı, umut ve var olmaya devam etme. Bu kategoriler Tablo 2'de verilmiştir.

---

⁴¹ Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, ss.18-20.

Tablo 2: Varoluşsal Nihai Kaygılar ve İlişkili olduğu Kavramlar

Tablo 2’de görüldüğü üzere, varoluşsal dört nihai kaygı ve ilişkili olduğu kavramlar bağlamında kategoriler oluşturulmuş ve katılımcılar tarafından sunulan gerekçeler bu dört kategoriye Tablo 3’teki gibi yerleştirilmiştir.

Tablo 3: Katılımcıların sunduğu gerekçelerin varoluşsal yaklaşım bağlamında oluşturulan üst kategorilere dağılımı

		f	%
Üst Kategori 1	Yalıtım ve yalnızlık	31	27.4
Üst Kategori 2	Anlamsızlık, hayatın anlamı ve hayatın amacı	34	30.1
Üst Kategori 3	Özgürlük, sorumluluk ve isteme	23	20.4
Üst Kategori 4	Ölüm, umut ve var olmaya devam etme	25	22.1
	Toplam	113	100.0

Tablo 3, katılımcılar tarafından sunulan gerekçelerin ortak özelliklerine göre varoluşsal yaklaşım düzleminde oluşturulan kategorilere dağılımını, yüzde (%) ve frekans (f) olarak göstermektedir. Buna göre örneklemin %30.1’i (f:34) ‘anlamsızlık, hayatın anlamı ve hayatın amacı’, %27.4’ü (f:31) ‘yalıtım ve yalnızlık’, %22.1’i (f:25) ‘ölüm, umut, var olmaya devam etme’ ve %20.4’ü (f:23) ‘özgürlük, sorumluluk ve isteme’ kategorilerinde temsil edilmiştir. Dolayısıyla örneklem tarafından anlamsızlık, hayatın anlamı ve hayatın amacı kategorisinde en

fazla gerekçe sunulmuşken; özgürlük, sorumluluk ve isteme kategorisinde ise en az gerekçe belirtilmiştir. Bunun yanında, katılımcıların sundukları dua etmeye ilişkin gerekçeler, daha derinlemesine verilere ulaşmak amacıyla, alt kategorilere ayrılmıştır. Bu alt kategoriler ise varoluşsal yaklaşım bağlamında oluşturulan kategorilerin bir alt basamağı olabileceği düşünülmüştür.

Alt kategorilerin dua etme ile ilişkisine dair bulgular

Kahir ekseriyeti Müslüman olan Türk toplumunun bireyleri, İslamî bir anlayışa göre dua eder. Duanın şekil ve içerik açısından İslam'daki uygulamaları, gerek Kur'an gerekse Hz Peygamberin söz ve davranışlarında mevcut olmasına rağmen; hem şekil bakımından hem de içerik bakımından esnek bir yapının olduğu ifade edilebilir. O halde Müslüman bir toplumdaki bireyler arasında dua etme uygulamaları çeşitlilik gösterebileceği için, Türkiye'deki Müslüman bireylerin dua etme davranışlarının araştırmaya tabi tutulması, hem duanın pratikteki yerini analiz etmede hem de benzerlikleri ve farklılıkları açıklamada zengin veriler sağlayabilir.

Çalışmamızla yakından ilgili olan ve dua etmeyi sınıflandırmayı amaçlayan birkaç çalışmaya rastlanmıştır. Hökelekli⁴² duaları konularına göre sekiz kategoriye ayırırken, Kesler⁴³ ise on başlıkta ele almıştır. Albayrak⁴⁴ duayı iç güdümlü-dış güdümlü dindarlık tipleri açısından

---

⁴² Hayati Hökelekli, *İslam Psikolojisi Yazıları*, Değerler Eğitimi Merkezi Yay. İstanbul 2012, s.103-130. Bu kategoriler: 1) hamd ve şükür duası, 2) tapınma ve Allah'ı ululama duası, 3) korunma ve sığınma duası, 4) tevekkül ve inâbe duası, 5) istirca duası, 6) tevbe, af ve bağışlanma duası, 7) yardım, imdat ve kurtuluş duası, 8) talep ve istek duası,

⁴³ Amanda-Udis Kesler, "Heartwork: A Loving Meditation on Various Forms of Prayer", Whosoever, 1998, url: <http://www.whosoever.org/v3i3/index.html>, Erişim Tarihi: 04.05.2018. Bu kategoriler: 1) talep duası, 2) övgü duası, 3) şükür duası, 4) kutsal kitap ile dua, 5) şefaet edici dua, 6) teslim olma duası, 7) itiraf ve tövbe duası, 8) ayinsel dualar, 9) derin düşünme duası/meditasyon ve 10) kutsama duası.

⁴⁴ Ahmet Albayrak, "Dindarlık Tipleri Açısından Dua Formları", *Marife*, 2007, c.VII, sayı:2, ss. 191-199. Dış güdümlü dua formları: 1) Talep etme duası, 2) alışkanlık biçimi duası, 3) başa çıkma duası. İç güdümlü dua formları: 1) itiraf etme ve bağışlanma duası, 2) şükür duası, 3) şefaet duası, 4) ibadet ve yaratıcıya tapınma duası, 5) tefekkür ve ruhi gelişme duası,

bir sınıflandırmaya tabi tutmuş, Horozcu⁴⁵ ise içerik ve şekil açısından gruplandırmıştır. Yapıcı⁴⁶ ise duanın niçin yapıldığına yönelik yaptığı araştırma sonucuna dayanarak, duayı sekiz kategoride ele almıştır. Şeriatî⁴⁷ ise Allah'a hitap eden dualar ile istemeyi içeren dualar olmak üzere, İslamî duaları iki gruba ayırmış ve İslami duaları oluşturan etkenleri tespit etmiştir. Zülaloğlu⁴⁸ de duanın amaçlarını dört başlık olarak tasnif etmiştir. Altuntaş⁴⁹ ise duaya konu edilebilecek şeyleri, dünya hayatına yönelik dualar ve ölüm ötesine yönelik dualar olmak üzere iki başlıkta ele almıştır. Meadow ve Kahoe⁵⁰ tarafından dua etmenin biçimleri, altı başlıkta ele alınmıştır. Diğer yandan, yaşam olaylarıyla baş etmede, bireylerin başvurduğu en önemli yöntemlerden birisi de dua etme olduğu için din psikolojisi alanında, dua etme ile psikolojik iyi hal arasındaki ilişkiler üzerinde araştırmalar yapılmaktadır. Konuyla ilgili literatür de inceledikten sonra, çalışmamız duayı “amaçsal” açıdan ele alması nedeniyle, duaya ilişkin olarak elde edilen veriler, varoluşsal yaklaşıma bağlı oluşturulan üst kategoriler ile ilişkilendirilebilecek şekilde, 12 alt kategoride incelenmesinin uygun olacağı düşünülmüştür. Varoluşsal yaklaşıma dayalı dört kategori ve alt kategoriler arasındaki ilişki Tablo 4’te verilmiştir.

⁴⁵Ümit Horozcu, “Din Psikolojisi Açısından Dünyevi İstek Duaları” (Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2010. s.31-64. İçerik bakımından dua türleri: 1) İstek duası, 2) şükür duası, 3) övgü ve yüceltme duası, 4) Tövbe, af ve günah çıkarma duası. Yapılış üslubuna göre dua türleri: 1) Özgün dua ve formel dua, 2) Törenselleşmiş dua ve bireysel dua, 3) Düşünsel dualar, 4) Takdiri dua ve tevcihi dua, 5) Samimi hitap duası.

⁴⁶Asım Yapıcı, “Güdü ve İçerik Açısından Çocuk Duaları ve Dualara Yansıyan Sorunlar”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı:2, ss.71-73.

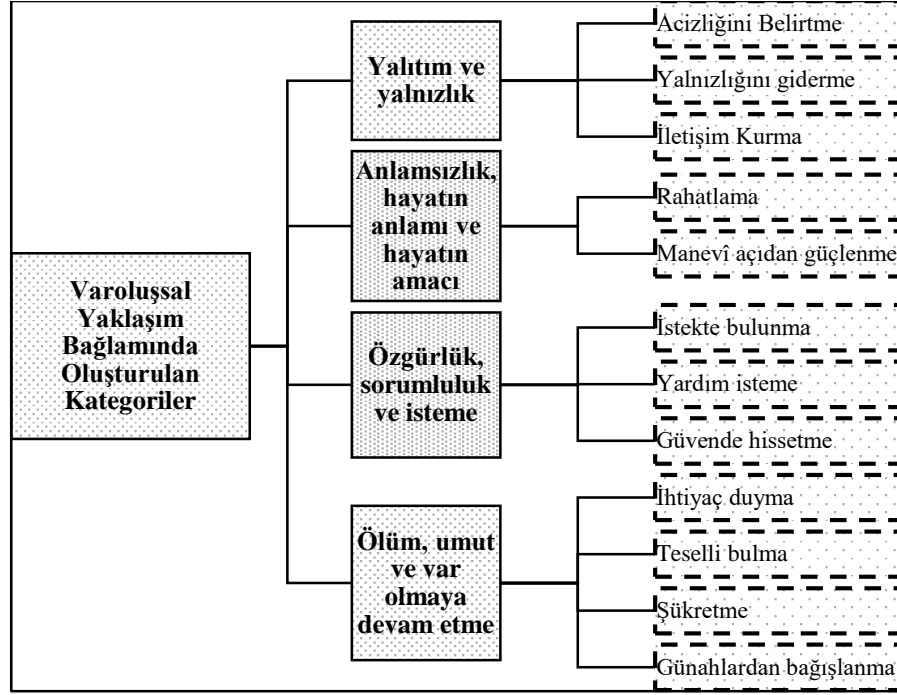
⁴⁷Ali Şeriatî, *Dua*, (Çev. Derya Örs), Fecr Yayınları, 2012, s.69-71. İslami duaları oluşturan etkenler: 1) Dilde fesahat ve beağat, 2) kelime ve cümlelerin musikisi, 3) düşünce ögesi, 4) siyasal ve toplumsal öge.

⁴⁸Zülaloğlu, *Kur'an'da Dua ve Rasullerin Dua Örnekleri*, s.85-130. Duanın amaçları: 1) Zikir ve Tesbih, 2) Hamd ve Şükür, 3) İstiane ve İstiaze, 4) İstifrar.

⁴⁹Halil Altuntaş, *Duayı Anlamak*, Ankara, DİB yayınları, 2010, s.23-35.

⁵⁰Akt: Albayrak vd., “Dua Tutum Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”, s.367.

Tablo 4: Oluşturulan alt kategorilerin üst kategoriler içindeki dağılımı

Tablo 4, örneklemin sunduğu gerekçelerin, varoluşsal yaklaşım bağlamında oluşturulan kategorilerin alt basamaklarına yerleşimini göstermektedir. Bu gerekçelerin 12 alt kategoriye dağılımı ise Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Katılımcılar tarafından sunulan gerekçelerin alt kategorilere dağılımı

		<i>f</i>	%
Kategori 1	Acizliğini belirtme	6	5.3
Kategori 2	Yalnızlığını giderme	14	12.4
Kategori 3	İletişim kurma	11	9.7
Kategori 4	Rahatlama	17	15.0

ABDULLAH DAĞCI

Kategori 5	Manevî açıdan güçlenme	17	15.0
Kategori 6	İstekte bulunma	9	8.0
Kategori 7	Yardım isteme	7	6.2
Kategori 8	Güvende hissetme	7	6.2
Kategori 9	İhtiyaç duyma	14	12.4
Kategori 10	Teselli bulma	3	2.7
Kategori 11	Şükretme	3	2.7
Kategori 12	Günahlardan bağışlanma	5	4.4
Toplam		113	100.0

Tablo 5, katılımcılar tarafından sunulan 113 gerekçenin, oluşturulan 12 alt kategoriye dağılımını göstermektedir. Buna göre örneklemden 17'şer kişi (%15.0) 'rahatlama' ve 'manevî açıdan güçlenme', 14'er kişi (%12.4) 'yalnızlığını giderme' ve 'ihtiyaç duyma', 11'i (%9.7) 'iletişim kurma', 9'u (%8.0) 'istekte bulunma', 7'şer kişi (%6.2) 'yardım isteme' ve 'güvende hissetme', 6'sı (%5.3)'ü 'acizliğini belirtme', 5'i (%4.4) 'günahlardan bağışlanma', 3'er kişi (%2.7) 'teselli bulma' ve 'şükretme' kategorilerinde gerekçe sunmuşlardır. Dolayısıyla katılımcılar en çok rahatlamak ve manevî açıdan güçlenmek için duaya başvururken, en az ise teselli bulmak ve şükretmek için dua ettiklerini belirtmişlerdir. Örneklemin sunduğu gerekçelerin 12 alt kategoriye yerleştirilmesi ve bunlarla ilgili verilerin değerlendirilmesi aşağıdadır.

1. Yalıtım ve yalnızlık ile ilişkili olarak dua

Tablo 6: Gerekçelerin acizliğini belirtme, yalnızlığını giderme ve iletişim kurma alt kategorilerine göre dağılımı

	Katılımcıların sundukları gerekçeler	Kategoriler
K1	İnsan dua edince acizliğini bilir ve Allah'tan yardım ister	Kategori 1: Acizliğini belirtme
K13	Dua ederken acizliğimizi anlarız	
K29	Dua ederek acizyetimizin farkına varırız ve Allah'a yakınlaşırız	
K38	Dua edince kendimizi aciz hissederiz	
K46	O'na karşı en aciz hissettiğim an, dua anıdır	
K59	Dua ederken acizyetimi hissederim	
K12	Herkesten ve her şeyden daha çok yakın olan her şeyi anlatabildiğim ve dertlere tek derman Allah'tır	Kategori 2: Yalnızlığını giderme
K20	Kendimi Rabbime en yakın hissettiğim an dua etme anıdır	
K37	Duygularımızı Allah'a en iyi dua yoluyla ifade ederiz	
K42	Dua ederken Allah'ın her zaman benimle olduğunu hissederim	
K49	Dua ederken yalnız olmak ve yalnız yaratıcımla konuşmak isterim	
K51	Dua anı Allah'la kulun en yakın olduğu andır	
K52	Dua anı, Allaha en yakın hissettiğim andır	
K54	Zor ve iyi anlarımda bana tek destek olan ve beni tek anlayan Allah'tır	
K58	Dua eden kişi, kendisini işiten ve sıkıntıdan kurtaracak birisi olduğunu bilir	
K76	Beni en iyi bilen O'dur	
K79	Kimsenin bilmediği sıkıntılarımı dahi dua ile Allah'a anlatırım	
K80	Yalnız kaldığımda dertlerimi ve her şeyi açıkça korkmadan söylediğim tek yer dua anıdır	
K99	Dua, Allah'a en yakın olduğumuz zamanlardan birisidir	
K109	Dua ile her halimi Allaha açarım	
K2	Allah ile dua ederek konuşurum	Kategori 3:

K7	Allah ile iletişimi dua ile kurarız	İletişim kurma
K11	Allah dua edenlerle irtibat kurar	
K14	Allah ile aramda bağlantıyı dua ile kurarım	
K18	Dua ederken hemen yargılanmadan her şeyimi söyleyebilirim	
K25	Her insan, sahibi olan rabbiyle dua aracılığıyla konuşmak ister	
K56	Dua, kendimi en özgür şekilde ifade edebileceğim tek makamdır	
K82	Dua ederken Allah ile irtibata geçeriz	
K94	Dua ederken insanla Allah arasında bir bağ oluşur	
K105	Dua aracılığıyla Allah ile kul arasında daha güçlü bir bağ oluşur	
K106	Dua ederek, içinde olanları Allaha söylersin	

Kategori 1: Acizliğini Belirtme

Kur'an'da, inananları dua için güdüleyen etkenlerin başında, onun güçsüzlüğü ve çaresizliği geldiği belirtilir.⁵¹ Temeli, insanın Allah'a halini arz etmesi ve O'na niyazda bulunması olduğundan dua, Allah ile kul arasında olan bir irtibattır ve duada daima tâzim vardır.⁵² Kur'an'da duanın acizliği belirten bir fonksiyonunun olduğu iki peygamber üzerinden örnek verilir: Eyüp Peygamberin düştüğü dertlerden kurtulmakta aciz kaldığında Allah'a yalvarması (Enbiya, 21/83-84) ve Yunus Peygamberin halkına öfkelenerek onları terk etmesinden sonra acizliğini Allah'a sunarak af dilemesi (Enbiya, 21/87-88). Bu argümanlar, Tablo 6'da katılımcılar tarafından gerekçeleri sunulan 'acizliğini belirtme' kategorisini destekler niteliktedir.

Kategori 2: Yalnızlığını giderme

Her bir dua ayeti, Allah'ın her an insanla beraber olduğunu hatırlatır ve insanın sevgiyle Allah'a yaklaşmasını sağlar.⁵³ Hz Peygamber

⁵¹ Kayıklık, "Kur'an'daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme", s.138.

⁵² Katipoğlu & Katipoğlu, "Duanın Psikanalizi", s.758..

⁵³ Ertuğrul, "Kur'ân'da Fiilî Dua", s.918.

de Allah'a yaklaştıracak amel sevgisi için dua etmiştir.⁵⁴ Kişiyi Allah'a yaklaştıracı bir ibadet olan dua, insanlardaki psikososyal motivasyonu sağlar ve huzuru temin eden muhteşem bir psikoterapi yöntemi işlevi görür.⁵⁵ Kur'an'da bir yandan Allah'ın insanlara çok yakın olduğu belirtilirken (Bakara, 2/186) diğer yandan "Rabbim! Beni tek başıma bırakma" diye dua eden Zekeriya Peygamberin duasının kabul edildiği belirtilir (Enbiya, 21/89-90). "...Kulum bana yürüyerek gelirse, ben ona doğru koşarım..." hadisinde de Allah'ın kullarının dualarına hızlı bir şekilde icabet edecek kadar yakın olduğu belirtilir (Buhari, Tevhid: 50). Bu argümanlar, Tablo 6'da örneklem tarafından gerekçeleri sunulan 'yalnızlığını giderme' kategorisini destekler niteliktedir.

Kategori 3: İletişim kurma

Her bir dua ayeti, insanın sevgiyle Allah'a yaklaşmasını sağlar.⁵⁶ Kendi halimizi Allah'a dua aracılığıyla belirttiğimiz için dua, Allah ile kul arasında olan bir irtibattır ve insanların Allah ile iletişim kurmalarının en önemli göstergelerinden birisidir.⁵⁷ Bunun yanında dua, bireyin içinde bulunduğu durumu Allah'a iletme için birey ve yaratıcı arasındaki bir diyalogdur.⁵⁸ Yapılan araştırmaların sonuçları da çocukların dua ederek Allah'la iletişim kurmak istediklerini ve bundan hoşlandıklarını göstermektedir.⁵⁹ Yine ergenlerin dua etmelerindeki sebeplerinin başında, Allah'a yakınlaşma amacı gelir.⁶⁰ Ali Şeriatî⁶¹ de duanın tıpkı bir çocuğun babasıyla konuştuğu gibi olması gerektiğini ve herkesin Allah ile konuşabileceğini belirtir. Kur'an'da dua aracılığıyla Allah ile kurulan iletişimde, dualardaki taleplere cevap verileceği ifade edilmiş (Mü'min, 40/60) ve Hz Peygamber de Allah'tan sevgi taleplerinde

---

⁵⁴ Dilek, "Sevgi İnsanı Hz. Muhammed'in Dualarında Sevgi Talepleri". s.263.

⁵⁵ Katipoğlu & Katipoğlu, "Duanın Psikanalizi", s.759.

⁵⁶ Ertuğrul, "Kur'an'da Fiilî Dua", s.918..

⁵⁷ Katipoğlu & Katipoğlu, "Duanın Psikanalizi", s.753.

⁵⁸ Erkan Yaman, Y. Emre Temiz, "Dua ölçeğinin geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması", Değerler Eğitimi Dergisi, 2014, c: XII, sayı: 28, s.195.

⁵⁹ Türk, "Din Eğitimi Açısından Çocukluk Döneminde Dua Kavramının Önemi", s.464.

⁶⁰ Mehmet Ayas, "İlköğretim II. Kademe Öğrencilerinin Dua Anlayışlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi". (Doktora Tezi), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. 2007. s.157.

⁶¹ Ali Şeriatî, *Dua*, s.95.

bulunurken dua ile iletişime geçmiştir.⁶² Bu argümanlar, Tablo 6'da katılımcılar tarafından gerekçeleri sunulan 'iletişim kurma' kategorisini destekler niteliktedir.

2. Anlamsızlık, hayatın anlamı ve hayatın amacı ile ilişkili olarak dua

Tablo 7: Gerekçelerin rahatlatma ve manevî açıdan güçlenme alt kategorilerine göre dağılımı

K3	Dua insanı rahatlatır ve içini ferahlatır	Kategori 4: Rahatlatma
K8	Şikayetlerimi ve isteklerimi Allaha arz ederek huzura ulaşıyorum	
K26	Dua ederek Allah'ı anmadıkça felaha eremeyiz	
K41	Bizi bizden daha iyi bilen Yaraticımıza derdimizi dua ile bildirmek, rahatlamamın en iyi yoludur	
K68	Dua beni aydınlatıyor ve ferahlatıyor	
K72	Huzur bulmak için duaya tutunuruz	
K73	Işığın yakılınca etrafı aydınlattığı gibi, dua da beni rahatlatır ve huzura kavuşturur	
K75	Her türlü sıkıntıya rağmen, mutlu olmak için, dua ederek Allah'a yönelirim	
K77	Her ne derdimiz olursa olsun, huzur bulmak için, dua ederek Allah'a yönelirim	
K78	Rabbime acizliğimi dua ile dile getirmek beni rahatlatır	
K81	Dua, rahatlamayı sağlar	
K86	Dua, huzurlu olmayı sağlar	
K95	Dua etmek, insanı ruhen ve bedenen dinlendiriyor ve huzur veriyor	
K96	Dua ettiğim her an, içim ferahlar ve içime bir ışık doğar	
K100	Dua, insanı rahatlatıyor	
K102	Dua, bir anda içimi ferahlatır	
K103	Dua ettikçe ferahlıyor ve daha çok mutlu oluyorum	
K10	Manevî durumumuzu Allah'a dua ile gösteririz	Kategori 5:
K27	Dua müminin miracıdır	
K30	Manevî olarak ulaşmak istediğimiz yere götürür	
K31	Müslüman dua ettiği ölçüde kuldur	

⁶² Dilek, "Sevgi İnsanı Hz. Muhammed'in Dualarında Sevgi Talepleri", s.259.

AMAÇSAL AÇIDAN DUA TÜRLERİ: DİN PSİKOLOJİSİ BAĞLAMINDA TÜMEVARIMSAL BİR
YAKLAŞIM DENEMESİ

K39	Maneviyat basamaklarına dua ile tırmanırız	Manevî açıdan güçlenme
K50	Dua, bizi manevî açıdan tedavi eder	
K61	Dua ettiğim her an Allah'ı, ahireti ve alemi düşünürüm	
K62	Dua ettikçe manen rahatlıyorum	
K69	Dua ettiğim zaman kendimi manevî olarak huzurlu hissedirim.	
K71	Dua ederek yüksek mertebelere çıkarız	
K84	Yemek nasıl bedensel ihtiyaçlarımızı karşılarsa dua da manevî ihtiyaçlarımızı karşılar	
K88	Manevî ihtiyaçlarımız için duaya sığınırız	
K91	Dünya ve ahiret için manevî yardımlar dua ile sağlanır	
K92	Dua, sıkıntılarla baş edip ebedi hayatı kazanmaya yardımcı olur	
K98	Dua, manevî hastalığımıza ve dertlerimize derman olur	
K111	Manevî olarak korunmak için, dua ile Allah'a sığınırım	
K113	Dua, manevî açıdan daha güçlü olmamızı sağlar	

Kategori 4: Rahatlama

İnsanlara egemen olan korku ve hüznün duygularını gidermenin en güzel pratiği, duadır.⁶³ Çünkü bütün işlerde sadece Allah'a güvenerek sadece O'na kul olmak en büyük mutluluk kaynağıdır.⁶⁴ Dua ayetlerinde de Allah'ın her an insanın yanında olduğu hatırlatılarak, insanlara ümit telkin edilir.⁶⁵ Kur'an'da buna Nuh Peygamberin dua etmesinden sonra sıkıntılarından kurtularak rahatlama örneği sunulur (Enbiya, 21/76). Bu argümanlar, Tablo 7'de örneklem tarafından gerekçeleri sunulan 'rahatlama' kategorisini destekler niteliktedir.

⁶³ Katipoğlu & Katipoğlu, "Duanın Psikanalizi", s.754.

⁶⁴ Akyüz, *Kur'an ve Sünnet'te Dua ve Yakarışlar*, s.22.

⁶⁵ Ertuğrul, "Kur'an'da Fiilî Dua", s.918.

Kategori 5: Manevî açıdan güçlenme

Gözle görülen dünya, en önemli anlamını aldığı daha manevî bir evrenin bir parçasıdır.⁶⁶ Duayla ilgili ayetlerdeki ifadelerle göre dua, insanın fitratından kaynaklanan manevî bir ihtiyaçtır ve hem dünya hem de ahiret mutluluğu gibi istekleri içerir.⁶⁷ Ashab-ı Kehf olayının anlatıldığı ayetlerde, Allah'tan manevî ve dinî açıdan destek olması için dua edildiği görülür (Kehf, 18/10). Hz Peygamber de manevî ve dinî açıdan daha iyi hale gelmek için "benim kalbimi dinin üzere sabit kıl" şeklinde dua etmiş (Tirmizi, Deavat 89) ve Allah'tan "hidayet ve istikamet" talebinde bulunmuştur (Müslim 4/2090). Bu argümanlar, Tablo 7'de katılımcılar tarafından gerekçeleri sunulan 'manevî açıdan güçlenme' kategorisini destekler niteliktedir.

---

⁶⁶ William James, *The Varieties of Religious Experience*, Routledge Pub., New York 2002, s.375.

⁶⁷ Ertuğrul, "Kur'ân'da Fiilî Dua", s.900.

3. Özgürlük, sorumluluk ve isteme ile ilişkili olarak dua

Tablo 8: Gerekçelerin istekte bulunma, yardım isteme ve güvende hissetme alt kategorilerine göre dağılımı

K4	İsteklerimizi, Allah'a dua ile bildiririz	Kate- gori 6: İstekte bulunma
K33	Dua ile kendimiz için istekte bulunuruz	
K43	Allah duadaki bütün isteklerime karşılık verir	
K45	İstediklerimiz Rabbimden dua ile talep ederim	
K55	Niyazımızı ve sıkıntımızı dua ile aktarıp her şeyi Allah'tan isteriz	
K64	Dua ederken Allah'tan bir şeyler istiyoruz	
K65	İstediklerimi Allah'a arz ederim	
K74	Karşılık beklemeden veren sadece Allah'tır	
K107	Allah'a olan isteklerimizi dua ile söyleriz	
K15	Dua her derde devadır	Kate- gori 7: Yardım isteme
K28	Hasta olduğumuzda hastaneye gittiğimiz gibi başımız sıkıştığında da dua ederiz	
K44	Müslüman, Allah'ın yardımını dua ile ister	
K66	Dua ederken, Allah'tan yardım ister ve Allah'la konuşurum	
K85	Dua etmek, zor zamanlarımızda çaresiz olduğumuz durumlarda aklımıza gelir	
K93	Dertlere tek derman olan Allah'tan yardımı, dua ile isterim	
K108	Sıkıntılara girdiğimizde duaya başvururuz	
K17	Duada Allah'ı andıkça, Allah bizi koruyor	Kate- gori 8: Güvende hissetme
K32	Dua birçok musibetten korur	
K34	Duada, güvende olmak için tüm benliğimle, en güvenilir olan Allah'a sarılırım	
K40	Dua tehlikelerden korur	
K48	Dua, şerlerden kurtulmanın tek çaresidir	
K57	Dua, kötülüklerin kapısını kapatır	
K70	Dua ettiğimde kendimi rahatlamış ve güvende hissederim	

Kategori 6: İstekte bulunma

Hendry'ye göre istek duası, duanın kalbidir.⁶⁸ Kur'an'a göre, insanı dua için güdüleyen etkenlerin başında, onun ihtiyaç, istek, güçsüzlük ve çaresizliği gelmektedir.⁶⁹ Usulüne uygun dualar, yardım dileme, ilmin artırılmasını isteme ve iyi bir nesil talebi gibi istekleri içerebilir.⁷⁰ Dua etmek istemektir ve herkes isteklerini ve ihtiyaçlarını Allah'a arz edebilir.⁷¹ Dua ayetleri ise Allah'tan nasıl talepte bulunulacağını öğretir.⁷² Duada daima tâzim ve tâzimle birlikte istekte bulunma anlamı vardır.⁷³ Diğer yandan, dünyaya ait olan isteklerde sosyal yaşantı ve şartlar etkili olurken, bu dualarda beşerî duygular ve hisler öne çıkar ve ahiret hayatıyla ilgili taleplerde ise bir sükunet ve duygusallık yoğun olur.⁷⁴ Hz Peygamber ise dualarında, bazı mekanları ve kişileri sevme ve onların sevilmesini isteme gibi taleplerde bulunmuştur.⁷⁵ Peygamberler ise hem bu dünyaya ait beklenti ve istekler, hem de ahirete yönelik taleplerle ilgili dualar yapmıştır.⁷⁶ Kur'an'da, Allah'a dua ederek sunulan isteklerin Allah tarafından karşılanacağı belirtilir (Bakara 2/186). Zekeriya Peygamber tarafından, iyi bir nesil yetişmesi için yapılan duanın Allah tarafından kabul görmesi de örnek olarak sunulur (Al-i İmran, 3/38). Bu argümanlar, Tablo 8'de örneklem tarafından gerçekleştirilen sunulan 'istekte bulunma' kategorisini destekler niteliktedir.

Kategori 7: Yardım isteme

İnsanlar, duaya sıkıntılı zamanlarda daha fazla müracaat eder. Özellikle hastalık durumlarında bireylerin duaya yönelme sıklıklarında bir artış olduğu, hastalıkla baş etmede dua etme ve daha sonra tövbe

⁶⁸ Donald Capps, "İstek Duası (Petitionary Prayer) Psikolojisi" (Çev. Ü. Horozcu), *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı:12, s.159.

⁶⁹ Kayıklık, "Kur'an'daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme", s.254.

⁷⁰ Gülle, "Kur'ân-ı Kerîm'de Duâ Kavramı", s.130.

⁷¹ Şeriati, *Dua*, ss. 68, 95.

⁷² Ertuğrul, "Kur'ân'da Fiilî Dua", s.910.

⁷³ Katipoğlu & Katipoğlu, "Duanın Psikanalizi", s.758.

⁷⁴ Yılmaz, "Kur'an'daki Peygamber Dualarının Psiko-Sosyal Analizi", s.77.

⁷⁵ Dilek, "Sevgi İnsanı Hz. Muhammed'in Dualarında Sevgi Talepleri", ss.267-268.

⁷⁶ Yılmaz, "Kur'an'daki Peygamber Dualarının Psiko-Sosyal Analizi", s.77.

ile insanın hastalıklardan kurtulacağı inancına yönelik bir eğilim vardır.⁷⁷ Bu noktada usulüne uygun olarak yapılacak bir dua, yardım dileme gibi istekleri içerebilir⁷⁸ ve tevekkül ederek samimiyetle Allah'tan yardım istendiği takdirde dualar kabul görebilir.⁷⁹ Ergenlerin ise stresli, kaygılı, doğal afet ve kaza durumlarında yardım istemek için daha çok dua ettiklerine ulaşılmıştır.⁸⁰ Kur'an'da ise zorda kalındığında yapılan duaya da Allah'ın cevap verdiği ifade edilir (Neml, 27/62). Musa Peygamberin "işimi bana kolaylaştır" şeklindeki duasından sonra, Allah'ın yardımını gördüğü vurgulanır (Tâ-hâ, 20/25-28). Bu argümanlar, Tablo 8'de katılımcılar tarafından gerekçeleri sunulan 'yardım isteme' kategorisini destekler niteliktedir.

Kategori 8: Güvende hissetme

Yapılan dua, şeytanın fitnelerinden Allah'a sığınma ve cehennem ateşinden korunma taleplerini içerebilir.⁸¹ Kur'an'da, tevekkül sahibi insanların Allah tarafından sevildiği (Al-i İmran, 3/159), Allah'ın güven veren olduğu (Haşr, 59/23), mü'minlerin öncelikle Allah'a güvendiği (Maide, 5/11), tevekkül sahiplerinin ahiret mükâfatının büyük olacağı (Nahl, 16/41-42), şeytanın tevekkül sahibi insanlardan uzak olduğu (Nahl, 16/99) belirtilir. Bu argümanlar, Tablo 8'de örneklem tarafından gerekçeleri sunulan 'güvende hissetme' kategorisini destekler niteliktedir.

---

⁷⁷ Halil Apaydın, Süleyman Özer, Ali Rıza Aydın, "Hastalık Sürecinde Bireylerin Dinî Eğilimlerine Psikolojik Bir Yaklaşım", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, sayı:3, s.47.

⁷⁸ Gülle, "Kur'ân-ı Kerîm'de Duâ Kavramı", s.130.

⁷⁹ Ertuğrul, "Kur'ân'da Fiilî Dua", s.918.

⁸⁰ Ayas, "İlköğretim II. Kademe Öğrencilerinin Dua Anlayışlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", s.158.

⁸¹ Gülle, "Kur'ân-ı Kerîm'de Duâ Kavramı", s.130.

4. Ölüm, umut ve var olmaya devam etme ile ilişkili olarak dua

Tablo 9: Gerekçelerin ihtiyaç duyma, teselli bulma, şükretme ve günahlardan bağışlanma alt kategorilerine göre dağılımı

K5	Nefessiz ayakta duramadığımız gibi duasız da duramayız	Kategori 9: İhtiyaç duyma
K6	İnançlarımızı dua ile besleriz	
K9	İnsanoğlu duaya muhtaçtır	
K24	Dua etmezsem yaşayamam	
K35	Dua, bedenimizin ve ruhumuzun temel ihtiyacı	
K47	Duasız bir yaşam olmaz	
K53	İnsan dua etmediği sürece eksik kalır	
K60	Sıkıntılarımı kimse anlamaz ama Allah anlar	
K63	Yemek yemekten vazgeçemediğimiz gibi duaya da her zaman ihtiyaç duyarız	
K89	Çocuğun annesine muhtaç olduğu gibi insanlar da Allah'ın yardımına ihtiyaç duyar	
K97	Suyun toprağa can verdiği gibi dua da hayatımıza can verir	
K101	Dua anında, Rabbinin gücünün her an yanında olduğunun farkındasındır	
K104	Yemeğe ihtiyaç duyduğumuz gibi duaya da ihtiyaç duyarız	
K110	İnsan her zaman duaya ihtiyaç duyar	
K16	Bir darlığa düştüğümde, teselli bulmak için Allah'a yönelirim	Kategori 10: Teselli bulma
K21	Duama Allah'ın cevap vereceğini bilerek teselli bulurum	
K90	Dua, gönlümüzü iyileştirir	
K19	Dua hayatımdaki olumlu-olumsuz her anı değerli kılıyor ve bunların benim için bir nimet olduğunun farkına vardiıyor	Kategori 11: Şükretme

AMAÇSAL AÇIDAN DUA TÜRLERİ: DİN PSİKOLOJİSİ BAĞLAMINDA TÜMEVARIMSAL BİR YAKLAŞIM DENEMESİ

K22	Yapmış olduğum her şeyin şükrünü eda etmek için dua ederim	
K83	İnanan insan, dua aracılığıyla, her halini ve şükrünü Yaradan'ına arz eder	
K23	Dua hem günahları temizler hem de insanın içini temizler	Kategori 12: Günahlardan bağışlanma
K36	Dua ile içimdekileri anlatmak ve tövbe etmek rahatlık veriyor	
K67	Dua edince bağışlanmamız daha da samimi olur	
K87	Dua, günahlardan arındırır	
K112	Dua, günahlarımızdan temizlenmemizi sağlar	

Kategori 9: İhtiyaç duyma

Hayatımızın rahat ve huzurlu olması için maddî ve manevî birçok şeye ihtiyaç duyarız. Bu ihtiyaçları karşılama sürecinde karşılaşılabilecek zorlukların aşılması ve işlerin kolaylaşması için Allah'ın yardımına ihtiyaç duyarız.⁸² Ergenlik dualarının içeriği, gelişim dönemindeki ihtiyaçlarla ilişkilidir.⁸³ Ayas'ın çalışmasında, ergenlerin çoğunluğu tarafından yapılan duaların, onların sıkıntı ve ihtiyaçlarını karşıladığı belirtilmiştir.⁸⁴ Kur'an'da insanı duaya yönelten etkenlerin en önemlilerinden birinin onun ihtiyaçları olduğu⁸⁵ belirtilirken, insanların başına gelen kötülüğün Allah tarafından kaldırılacağı da ifade edilir (Neml, 27/62). Bu argümanlar, Tablo 9'da katılımcılar tarafından gerekçeleri sunulan 'ihtiyaç duyma' kategorisini destekler niteliktedir.

Kategori 10: Teselli Bulma

İnsanın Allah ile kurduğu iletişim yöntemlerinden birisi olan dua, insanın psikosomatik bir huzur içinde yaşamasını temin eden ve insana en sıkıntılı dönemlerinde bile yüksek bir sinerji veren bir davranıştır.⁸⁶

⁸² Altuntaş, *Duayı Anlamak*, s.28.

⁸³ Koç, "Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Psikolojisinin Gelişimi", s.88.

⁸⁴ Ayas, "İlköğretim II. Kademe Öğrencilerinin Dua Anlayışlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", s.158.

⁸⁵ Kayıklık, "Kur'an'daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme", ss.157-158.

⁸⁶ Katipoğlu & Katipoğlu, "Duanın Psikanalizi", s.753.

Kur'an'da Allah'ın peygambere ve inananlarına huzur verdiği (Fetih, 48/26) ve Müslümanların böylece teselli bulduğu belirtilir. Bu argümanlar, Tablo 9'da örneklem tarafından gerekçeleri sunulan 'teselli bulma' kategorisini destekler niteliktedir.

Kategori 11: Şükretme

Kur'an'da, insanları temiz şeylerden rızıklandığı için Allah'a şükredilmesinin istendiği (Enfal, 8/26), Allah'ın şükredelim diye kulluklar, gözler ve kalpler verdiği (Nahl, 16/78), şükredenlere verilen nimetlerin Allah tarafından artırılacağı (İbrahim, 14/7), şükredenlerin Allah tarafından mükâfatlandırılacağı (Al-i İmran, 3/144; Nisa, 4/147), şükürün karşılığının Allah tarafından verileceği (Fâtır, 35/34) belirtilir. Süleyman Peygamberin, Allah'ın verdiği nimetlere şükür için dua etmesi de model olarak sunulur (Neml, 27/19). Bu argümanlar, Tablo 9'da katılımcılar tarafından gerekçeleri sunulan 'şükretme' kategorisini destekler niteliktedir.

Kategori 12: Günahlardan bağışlanma

Dua, inanan insanın ahiret hayatını da içerir.⁸⁷ Dua, işlenen günahlardan dolayı Allah'tan af dilemek, dünyalık bir şey istemek veya sonsuz nimetlere şükretmek maksadıyla yapılır.⁸⁸ Usulüne uygun bir dua, Allah'tan bağışlanmayı dileme ve cehennem ateşinden korunmayı içerebilir.⁸⁹ Pişmanlık duyup affedilmeyi isteyen ve sonra da o günaha tekrar dönmemeyi amaçlayan biri, günahlarından bağışlanma diler.⁹⁰ Ergenlerin hata ve günahlarından dolayı duaya başvurmaları yaygındır.⁹¹ Peygamber dualarının önemli özelliklerinin başında ise ahirete yönelik talepler vardır.⁹² Kur'an'da da insanların daha hayırlı olanların, günahlardan bağışlanmayı dileyenler olduğu (Al-i İmran, 3/15-17), takva ile dua edenlere Allah'ın rahmet edeceği (A'raf, 7/56) ve bağışlanma için dua etmeyenlerin ziyan edenlerden olacağı (A'raf, 7/23) belirtilir. Bu

⁸⁷ Kayıklık, "Kur'an'daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme", s.158.

⁸⁸ Akyüz, Kur'an ve Sünnet'te Dua ve Yakarışlar, s.21.

⁸⁹ Gülle, "Kur'ân-ı Kerîm'de Duâ Kavramı", s.130.

⁹⁰ Altuntaş, *Duayı Anlamak*, s.31.

⁹¹ Ayas. "İlköğretim II. Kademe Öğrencilerinin Dua Anlayışlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", s.159.

⁹² Yılmaz, "Kur'an'daki Peygamber Dualarının Psiko-Sosyal Analizi", s.77.

argümanlar, Tablo 9'da örneklem tarafından gerekçeleri sunulan 'günahlardan bağışlanma' kategorisini destekler niteliktedir.

SONUÇ

Bu çalışma, günlük yaşamda yapılan duaların "niçin"inin araştırılmasından ibarettir. Dua edenin hem Allah'a niçin dua ettiğini anlamak ve açıklamak, hem de dua etme amacını sınıflandırarak genellemelere ulaşmak, çalışmanın amacını oluşturur. Bu bağlamda, ilk olarak, 'niçin' dua ettiklerine dair 113 katılımcı tarafından sunulan gerekçeler, varoluşsal yaklaşımın odak noktasında yer alan dört nihai kaygı bağlamında, "amaçsal" açıdan incelenmiştir. Bu gerekçelerin analiz edilmesi ve değerlendirilmesinden sonra, varoluşsal yaklaşıma dayalı dört kategori oluşturulmuş ve ifade edilen gerekçeler bu kategorilere yerleştirilmiştir.

Araştırmanın sonuçlarına göre, katılımcılardan 31'i yalnızlık ve yalnızlık kategorisinde; 34'ü anlamsızlık, hayatın anlamı ve hayatın amacı kategorisinde; 23'ü özgürlük, sorumluluk ve isteme kategorisinde; 25'i ölüm, umut ve var olmaya devam etme kategorisinde gerekçe sunmuşlardır. Diğer yandan, katılımcıların sundukları gerekçeler, varoluşsal yaklaşım bağlamında oluşturulan bu dört kategoriye yerleştirildikten sonra, daha ayrıntılı analizler yapmak amacıyla, bu dört kategori altında 12 alt kategori oluşturulmuş ve sunulan gerekçeler bu kategorilere yerleştirilmiştir. Buna göre, katılımcılardan 6'sı acizliğini belirtme, 14'ü yalnızlığını giderme ve 11'i iletişim kurma kategorisinde gerekçeler sunmuştur. 17'si rahatlama ve 17'si manevî açıdan güçlenme kategorilerinde gerekçeler ifade etmiştir. 9'u istekte bulunma, 7'si yardım isteme ve 7'si güvende hissetme kategorilerinde gerekçeler sunmuştur. 14'ü ihtiyaç duyma, 3'ü teselli bulma, 3'ü şükretme ve 5'i günahlardan bağışlanmaya ilişkin gerekçeler göstermiştir.

Sonuç olarak, örneklemin dua etme amaçlarına yönelik sunduğu gerekçelerden yola çıkarak, varoluşsal yaklaşım bağlamında dört üst kategorinin oluşturulabileceğine ulaşılmıştır. Bu üst kategoriler: 1) Yalnızlık ve yalnızlık 2) Anlamsızlık hayatın anlamı ve hayatın amacı 3) Özgürlük, sorumluluk ve isteme 4) Ölüm, umut ve var olmaya devam etme. Bu üst kategorilerin ise on iki alt kategori oluşturularak incelenilebileceği ve insanların dua etmelerindeki amaçlarının on iki farklı nedene dayanabileceği ileri sürülmüştür. Bu alt kategoriler ise şunlardır:

1) acizliğini belirtme, 2) yalnızlığını giderme, 3) iletişim kurma, 4) rahatlama, 5) manevî açıdan güçlenme, 6) istekte bulunma, 7) yardım isteme, 8) güvende hissetme, 9) ihtiyaç duyma, 10) teselli bulma, 11) şükretme ve 12) günahlardan bağışlanma. Ayrıca yaptığımız bu “amaçsal açıdan duayı sınıflandırma” denemesinin, hem literatürdeki duayla ilişkili olarak yapılan çalışmalar hem de dinî referanslarda dua ile ilgili sunulan ifadeler tarafından desteklendiğine ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Aksu, Ali (2009). “Hz Peygamber’in Tarihi Olaylarla İlgili Dualarından Örnekler”. *Diyanet İlmî Dergi*. c.XLV, sayı: 4, s.109-126.
- Akyüz, Vecdi (2011). *Kur’an ve Sünnet’te Dua ve Yakarışlar*. Rağbet Yay. İstanbul.
- Albayrak, Ahmet (2007). “Dindarlık Tipleri Açısından Dua Formları”. *Marife*. c.VII, sayı:2, s.189-201.
- Albayrak, Ahmet (2009). *Üniversite Gençlerinin Dua Tutum ve Davranışları*. Karadeniz Basın Yayın. Rize.
- Albayrak, Ahmet, Acuner, Y., & Seyhan, B. Y. (2014). “Dua Tutum Ölçeği Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. c.VI, sayı:34, s.365-372.
- Altuntaş, Halil (2010). *Duayı Anlamak*. DİB yayınları. Ankara.
- Apaydın, Halil; Özer Süleyman & Aydın Ali Rıza (2014). “Hastalık Sürecinde Bireylerin Dinî Eğilimlerine Psikolojik Bir Yaklaşım”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. sayı:3, s.5-51.
- Ayas, Mehmet (2007). “İlköğretim II. Kademe Öğrencilerinin Dua Anlayışlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi” (Doktora Tezi). *On-dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. Samsun.
- Ayas, Mehmet (2011). “İlköğretim Öğrencilerinin Dua Anlayışları”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. c.IV, sayı:19, s. 407-419.
- Ayas, Mehmet (2013). “Dua Öğretiminin Birey Üzerindeki Etkileri ve Değerler Eğitimine Katkıları”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. c.I, sayı:2, s. 73-96.
- Capps, Donald (2005). “İstek Duası (Petitionary Prayer) Psikolojisi”. (Çev.: Ümit Horozcu). *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. sayı: 12, s.157-169.

AMAÇSAL AÇIDAN DUA TÜRLERİ: DİN PSİKOLOJİSİ BAĞLAMINDA TÜMEVARIMSAL BİR
YAKLAŞIM DENEMESİ

- Dağcı, Abdullah & Kartopu, Saffet (2016). "University Students' Perceptions Regarding The Holy Qur'an: A Metaphorical Study On Muslim Turk Sample". *Turkish Studies*. c.XI, sayı:7, s.101-120.
- Dilek, Mehmet (2007). "Sevgi İnsanı Hz. Muhammed'in Dualarında Sevgi Talepleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. c.XII, sayı:17, s. 259-269.
- Erdal, Mesut (1999). "Kur'an'daki Bazı Dualar Üzerine Mülahazalar". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. c.I, s. 231-246.
- Ertuğrul, Resul (2015). "Kur'an'da Fiilî Dua". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. c.IV, sayı:4, s. 896-921.
- Gashi, Feim (2016). "Dua ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. c.XXV, sayı:2, s.1-29.
- Gülle, Sıtkı (2004). "Kur'an-ı Kerim'de Duâ Kavramı". *EKEV Akademi Dergisi*. c.VIII, sayı:18, s.115-130.
- Horozcu, Ümit (2010). "Din Psikolojisi Açısından Dünyevi İstek Duaları" (Doktora Tezi). *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. İstanbul.
- Hökeleki, Hayati (2012). *İslam Psikolojisi Yazıları*. Değerler Eğitimi Merkezi Yay. İstanbul.
- James, William (2002). *The Varieties of Religious Experience*. Routledge Pub. New York 2002.
- Karaca, Faruk (2011). *Din Psikolojisi*. Eser Ofset Matbaacılık. Trabzon.
- Karacoşkun, M. Doğan (2005). "Okul Öncesi Dönem Çocuklarında Dua". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. c.IX, sayı:1, s.101-124.
- Kartopu Saffet, Dağcı Abdullah (2015). Üniversite Öğrencilerinin Hz Muhammed'e Yönelik Algıları: Metaforik Bir Araştırma. *The Journal of Academic Social Science Studies*. c.34, sayı:2, s.217-235.
- Katipoğlu, Bedri & Katipoğlu, Muhammet (2017). "Duanın Psikanalizi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. c.X, sayı:49, s.753-759.
- Kayıklık, Hasan (1994). "Kur'an'ın Işığında İnanan İnsanın Duasına Psikolojik Yaklaşımlar" (Yüksek Lisans Tezi). *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. Adana.
- Kayıklık, Hasan (2001). "Kur'an'daki Dualar Üzerine Psikolojik Bir Değerlendirme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. c.I, sayı:1, s. 135-160.

- Kayıklık, Hasan (2011). *Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine*. Karahan Kitabevi. Adana.
- Kesler, Amanda-Udis (1998). "Heartwork: A Loving Meditation on Various Forms of Prayer". *Whosoever*. url: <http://www.whosoever.org/v3i3/index.html>, Erişim Tarihi: 04.05.2018.
- Koç, Mustafa (2005). "Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Psikolojisinin Gelişimi". *Ekev Akademi Dergisi*. c.IX, sayı:25, s.76-77.
- Leedy, Paul D. & Ormrod, Jeanne E. (2010). *Practical Research Planning and Design*. Pearson/Merril. New Jersey.
- Şen, Zekai (2011). *Bilimsel Araştırma Yaptırma İlkeleri*. Su vakfı Yayınları. İstanbul
- Şeriatı, Ali (2012). *Dua*. (Çev.: Derya Örs). Fecr Yayınları. Ankara.
- Türk, Esra (2015). "Din Eğitimi Açısından Çocukluk Döneminde Dua Kavramının Önemi". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*. c.I, sayı:3, s.445-471.
- Yalom, Irvin (2011). *Varoluşçu Psikoterapi*. (Çev.: Zeliha İ. Babayiğit). Kabalıcı Yay. İstanbul.
- Yaman, Erkan & Temiz, Yunus Emre (2014). "Dua Ölçeği'nin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *Değerler Eğitimi Dergisi*. cilt:XII, sayı:28, s.193-219.
- Yapıcı, Asım (2005). "Güdü ve İçerik Açısından Çocuk Duaları ve Dualara Yansıyan Sorunlar". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. c.V, sayı:2, s. 57-93.
- Yılmaz, Ali (2011). "Kur'an'daki Peygamber Dualarının Psiko-Sosyal Analizi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. sayı:35, s.51-80.
- Zülaloğlu, Fevzi (2011). *Kur'an'da Dua ve Rasullerin Dua Örnekleri*. Ekin Yayınları. İstanbul.

ملاحح الرومانسية في القصيدة " فكرة الفنان " لأبي القاسم الشابي

Yusuf AKYÜZ*

Ebu'l-Kasım eş-Şâbî'nin 'Fikretü'l-Fennan' Kasidesinde Romantizm

Özet ▶ Batıda başlayıp tek bir ülkeyi dahi hariç bırakmayarak tüm dünyayı kuşatarak etkileyen edebi tenkit, şu anda edebiyatın en göze çarpan belirtilerindedir. Modern Arap edebiyatı da bu hareketten nasibini almıştır. Edebi tenkit, içinde doğup geliştiği toplumun şartlarına göre çeşitli ekollere ve farklı yöntemlere ayrılmıştır. Her bir yöntemin kendini diğer yöntemlerden ayıran usulleri ve kuralları vardır. Zira her yöntem kendisinden önce hâkim olan yönteme tepki olarak çıkmıştır. Bu yöntemlerden romantizm yöntemi, 18. yy'da Fransa'da Klasisizm yöntemin dayattığı tabulara karşı bir darbe niteliğinde başlamıştır. Romantizm ortaya çıkışıyla, duygu düşünce ve ifadede bir yenilik yapıldığı kabul edilmiştir.

Arap romantizmi, Arap dünyasını saran ve bu harekete hazırlık mahiyetinde olan düşünsel, sosyal ve siyasal şartlardan etkilenerek 20. yy'ın üçte birinden sonra Arap dünyasında zuhur etti. Arap dünyasına vardığında batı edebiyatındaki parlak devri sona ermişti. Bu yöntem, Arap edebiyatına uzun zaman egemen olmuş, batı edebiyatından ve bu edebiyattan yapılan çevirilerden elde edilen romantizm ilkelerini benimseyen Arap nesli romantizmin hallerinden etkilenmişlerdir.

Ebu'l-Kasım eş-Şâbî, bu yöntemden derinden etkilenmiş ve onun öncülerinden olmuştur. Kısa süren ömrüne rağmen Tunus'ta o zamanlar etkin bir şekilde bu yöntemi temsil edebilmiş ve eserlerinde de yansıtabilmiştir. 'Fikret'ül-Fennan' kasidesi, insanlığın saadet kaynağı olması hasebiyle güzellik, sanat ve yenilikle dolu levhaları; tabiat hayal ve duygu gibi romantizmin belirtkelerini resmetmiştir. Şair bu kasidesinde akıl ve düşünce karşısında duygu problemini ele almış; duygulara tabi olmaya davet, aklın duygu ve hayal karşısındaki çaresizliği ve duygunun insan hayatındaki etkisi gibi çeşitli başlıklara önem vermiştir.

Araştırmacı bu makalede romantizm kavramını, onun özelliklerini ve klasisizme karşı romantizm akımının ortaya çıkış sebeplerini; Arap romantizmini, Ebu'l-

---

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı Arş. Gör.; Yusufakyuz25@hotmail.com

Kasım eş-Şâbî'nin hayatını ve 'Fikretu'l-Fennan' adlı Kasidesinin Romantizm bakış açısıyla tenkidini ele almıştır.

Anahtar Kelimeler: Ebu'l-Kasım eş-Şâbî, Fikretu'l-Fennan, Arap Edebiyatı, Arap Romantizmi.

ملاحح الرومانسية في القصيدة " فكرة الفنان " لأبي القاسم الشابي

ملخصُ البحثُ ◀ النقد الأدبي الذي بدأ في الغرب وأحاط بالعالم ولم يترك بلدا حتى دخله وأثر فيه يعد من أبرز مظاهر الأدب في العصر الراهن. والأدبُ العربي الحديث بدوره نال حظه من هذه الحركة الأدبية. والنقد الأدبي الحديث قد انقسم إلى مناهج مختلفة ومدارس متعددة حسب الظروف المحيطة بالبيئة التي نشأ فيه. ولكل منهج أصوله وقوانينه تميزه عن غيره. وكل منهج قد ظهر معارضاً للمنهج السائد قبله وثورة عليه. فإن منهج النقد الرومانسي من هذه المناهج قد بدأ في فرنسا ثورة ضد القيود التي فرضتها الكلاسيكية في القرن الثامن عشر؛ واعتبر في بداية ظهوره تجديداً في طريق الإحساس والتفكير والتعبير.

أما الرومانسي العربي قد ظهر في العالم العربي بعد الثلث القرن العشرين متأثراً بالظروف السياسية والاجتماعية والفكرية المحدقة به التي كانت مهينة لهذه الحركة. وعندما وصل إلى العالم العربي كان قد انقضى عهد ازدهاره في الأدب الغربي. فظل هذا المنهج مسيطراً على الأدب العربي مدة طويلة وتأثر الجيل العربي بالظروف الرومانسية ممثلاً مبادئها التي تستنبط من الآداب الغربية و المترجمات عن هذه الآداب.

أبو القاسم الشابي كان من رواد هذا المنهج وقد تأثر به تأثراً عميقاً. وعلى الرغم من قصر عمره إلا أنه استطاع أن يمثل هذا المنهج بشكل متميز في تونس آنذاك وأن يعكسه في مؤلفاته.

وقصيدته "فكرة الفنان" قد رسمت لوحات مفعمة بالجمال والفن والإبداع بوصفها ملاذاً للبشرية ومظاهر الرومانسية كالشعور والخيال والطبيعة. وقد تناول الشاعر فيها قضية الشعور والعاطفة تجاه العقل والتفكير. واهتم بعناوين متعددة منها: الدعوة إلى اتباع الشعور، عجز العقل تجاه الشعور والخيال، أثر الشعور في حياة الإنسان.

يتناول الباحث في هذه المقالة الكشف عن مفهوم الرومانسية وخصائصه، وأسباب ظهور النزعة الرومانسية ضد الكلاسيكية والتطرق إلى الرومانسي العربي وإلقاء نظرة على سيرة أبي القاسم الشابي ونقد القصيدة لأبي القاسم الشابي المعنونة بـ "فكرة الفنان" من منظور الرومانسي.

الكلمات المفتاحية: أبي القاسم الشابي، فكرة الفنان، الأدب الغربي، الرومانسي العربي.

لمحة عامة عن الرومانسية

الرومانسية كلمة مشتقة من كلمة "رومانوس" التي كانت تطلق على اللغات والآداب التي كانت فرعا من اللغة اللاتينية القديمة والتي كانت تعد في القرون الوسطى كلهجات عامية للغة روما القديمة. وبعد عصر النهضة صارت تعد لغات وآدابا فصيحة، حيث بدأت تستعمل كلغات ثقافة، وأدب، وعلم عوضا عن اللغة اللاتينية. وهذه اللغات هي الفرنسية والإيطالية والإسبانية، والرومانسية من لهجات سويسرا. أما سبب اختيار الرومانسيين هذه الكلمة عنوانا لمذهبهم فهو المعارضة بين تاريخهم وأدبهم وثقافتهم القومية أي الرومانسية وبين التاريخ والأدب والثقافة الإغريقية واللاتينية القديمة المسيطرة على الكلاسيكية والمقيّدة أدبها بما استنبط منها من أصول وقواعد¹.

الرومانتية والإبداعية من مرادفات الرومانسية. رواد هذا المنهج لم يتفقوا على تعريف محدد لهذا المنهج. ولكن بعد إمعان النظر في مضمونها يتبين أنه رد فعل موجه ضد المذهب العقلي السائد في أوروبا في القرن الثامن عشر، وضد الأرستقراطية التي تولد عنها ذلك المذهب.

¹ انظر. محمد مندور، الأدب ومذاهبه، نهضة مصر، ١٩٩٨م: ٥٩

الرومانسية اكتست لها في كل بلد حلت به طابعا خاصا شكلته الأوضاع الاقتصادية والسياسية والاجتماعية¹.

هناك نقطة مهمة أيضا ينبغي تناولها في الحديث عن الرومانسية وهي التفريق بين الرومانسية كنزعة وبين الرومانسية كمذهب. أما الأول فهو قديم في تاريخ الآداب والفنون بكونها جزءا أصيلا من النفس البشرية وهو يتجلى منذ القدم في بعض الأغاني، والأشعار، والقصص، والحكايات؛ وهو نزعة تغلب على كثير من أفراد البشر في مرحلة من مراحل حياتهم؛ فنجدهم ينطوون على أنفسهم ويهربون من الحياة الاجتماعية التي ينقصها السكون والاطمئنان، ويلجأون إلى عالم صنعه خيالهم².

والروح العربية في العصور السابقة كانت مفعمة بالنزعة الرومانسية ولكن تقيدهم بالموروث الأدبي والذوق العام والنظرية النقدية يحول بينهم وبين التعبير عما يشعرون في أغوار صدورهم من الآلام والأمال والكراه والحب³.

وأما الرومانسية كمذهب أدبي يتصف بسمات خاصة، ويتأسس على أسس فلسفية ونقدية بارزة، ويظهر فيه التطور الفكري بوضوح تام فظهرت في نهاية القرن الثامن عشر وهجمت على المذهب

¹ انظر: قنبي، حامد صادق، الأدب والنقد الحديث – اتجاهات ونصوص -، ط1، دار كنوز المعرفة العلمية للنشر والتوزيع 2015، عمان، الأردن ص. 84-85

² انظر. النويهي، محمد، قضية الشعر الجديد، دار صادر، ٢٠٠٠، بيروت لبنان، ص. ٢١٠

³ انظر. المرجع السابق، ص. ٢٥٢

ملاح الرومانسية في القصيدة " فكرة الفنان " لأبي القاسم الشابي

الكلاسيكي داعيا إلى تحرير العاطفة من سيطرة العقل، هذه الدعوة قد أدت إلى بروز أدب ذاتي متخلص من الأنظمة والقواعد والقوانين التي أنتجت تدهور أوضاع المجتمع ماديا وأدبيا¹.

نشأتها

إن النقد الأدبي قد خاض معركة عنيفة من التطور في أواخر القرن السابع عشر وخلال القرن الثامن عشر للتخلص من القيود الكلاسيكية وإرساء مبادئ جديدة لدعم مذهب جديد يراجع القيم القديمة للشعر ولإحلال قيم جديدة في محلها. وبدأت منذ ذلك الحين الحركة الاكتشافية لأسرار الإبداع الفني والأدبي. والرومانسية التي انجلت في القرن الثامن عشر كانت بمثابة الثورة العاتية على الكلاسيكية. وكانت تمتاز بميزات عديدة منها التحرر، والفردية، وتوقد العاطفة، والعودة إلى الطبيعة، ومحاولة سبر أغوار النفس الإنسانية، واكتشاف آفاق جديدة لأسرار الابتكار، والإبداع في الأعمال الفنية². فالرومانسية منهج أوروبي حل محل الكلاسيكية في تلك القرون بعد عناء شديد. بل يمكن القول إن الرومانسية ليست مذهبا أدبيا، بقدر ما هي تعبير عن حالة نفسية أنتجتها ثورة الإنسان على القيود كلها³.

¹ أحمد، عبد الحميد، مظاهر رومانسية في شعر أبي القاسم الشابي، فصلية إضاءات نقدية، العدد الرابع - شتاء - ٢٠١١، ص. 10

² أنظر. العشاوي، محمد زكي، دراسات في النقد الأدبي المعاصر، ط1، دار الشروق، بيروت لبنان، 1994، ص: 250-251

³ أنظر. الحمداني، سالم، مظاهر الرومانسية في شعر محمود درويش، آداب الرفادين، مج: 2، ص: 133-144، 1971، العراق، ص: 133.

إن من أهم أسباب انتشار الرومانسية في العالم الأوروبي هي الحروب المدمرة التي أهدقت بأوروبا في أواخر القرن الثامن عشر وأوائل القرن الذي يليه. وقد تسببت هذه الحروب الطاحنة في انكسار الخيال والإحساس بالخيبة والإحباط والآنزواء في العزلة والشكوى من الإجحاف عند الجيل الذي كان مشبعاً بالروح الوطنية والمغامرة ومطلعاً إلى انتصارات عظيمة ومُقدِّماً إلى استقبال زاهر للبشرية عامة¹.

الرومانسية تقف هادمة العصر الإقطاعي من ناحية الاجتماعية و تقف متحدية تجريبية القرن الثامن عشر أو ماديته وأدبيا تقف في مواجهة الكلاسيكية من ناحية الفكرية. وبالنسبة لجوته (Goethe): إن فكرة التفريق بين الشعر الكلاسيكي والشعر الرومانسي التي انتشرت في المعمورة كلها وسببت كثيرا من الخصومة والانقسام قد صدرت عن شلر (Schiller). وأن الأخوين شليجل (Schlegel) كانا سببين رئيسين في نقل هذه الفكرة وبنها في سائر بقاع الأرض؛ فصار كل امرئ يتكلم عن الكلاسيكية والرومانسية التي لم تكن معروفة من قبل².

ويمكننا أن نلخص أبرز سمات الشعر الرومانسي في ما يلي:

١. الاعتناء الفائق بالتجربة الشخصية

¹ انظر. الأصغر، عبد الرزاق، المذاهب الأدبية لدى الغرب " الرومانسية" مجلة دراسات أدبية العدد ٣٨٠، دمشق، منشورات اتحاد الكتاب العرب، ص. 11
² انظر. عبد الرحمن، نصرت، في النقد الحديث - دراسة في مذاهب نقدية حديثة وأصولها الفكرية -، ط1، مكتبة الأقصى، 1979، عمان، الأردن. 122، 123

ملاحم الرومانسية في القصيدة " فكرة الفنان " لأبي القاسم الشابي

٢. الثقة بالعاطفة والخيال
٣. التفكير في الكون والتعمق في أسرار الوجود والتأمل في ما يتعلق بالنفس الإنسانية من التأملات الفكرية والنظرات الفلسفية.
٤. اللجوء إلى الطبيعة العذراء لترتاح إليها تجاه المشاكل والمفاسد الموجودة في المجتمع.
٥. صدق التجربة وحب الجمال والمثل العليا.
٦. العناية بالوحدة العضوية للقصيدة مقابل وحدة البيت المألوفة في عمود الشعر العربي مما منح القصيدة كيانا مترابطا.
٧. الحنين إلى الماضي والمجهول.
٨. الشعور بالغربة والاعتراب المكاني والزماني من خلال الخيال.
٩. اهتمام بلغة العصر واختيار الألفاظ الحية والعبارات الموحية وترك الألفاظ المكررة المعادة.
١٠. الاحتراز بوضع عنوان للقصيدة ناهيك عن وضع عنوان للديوان كله.
١١. ابتكار الموضوعات الجديدة التي لم تكن معهودة من قبل.
١٢. استعمال أسلوبَي الرواية والقصة في القصيدة.
١٣. التحرر من الصور الكلاسيكية وغير ذلك من ألوان التجديد في المضمون والشكل¹.

¹ انظر. ملازاده، ربحانة، الرومانسية في شعر سيد قطب، التراث الأدبي السنة الثانية العدد السابع، ص. ١١٩-١٣٤، ص. ١٢٢، ١٢١

خصائصها

التيار الرومانسي ما كان ثورة على الكلاسيكية فقط بل كان ثورة على المحاكاة الكلاسيكية وعلى أصولها وقواعدها. وقد اتخذت الرومانسية لها أصولاً وقواعد جعلتها تختلف عن الكلاسيكية وتتميز بها¹. منها:

العاطفة والقلب

إن الرومانسية منهج يعتمد على القلب والعاطفة، ويرى أن الاهتداء بالقلب، والعاطفة لا بالعقل والتفكير؛ ويعد الجمال مرآة للحقيقة. وهي بوصفها ضد الكلاسيكية التي تتخذ العقل قائداً في سلوكها الأدبي. العاطفة هي التي تجعل من الفرد شاعراً حقيقياً فالشاعر لا يستطيع أن يعبر عن الحقيقة المكنونة في داخله إلا من خلال عواطفها العميقة.

الخيال

الخيال عند الرومانسيين أمر لا بد منه ولا يعتقدون أن الشعر يمكن أن يكون خالياً منه. فالخيال يتميز به الرومانسيون ويقدرّون بفضلته على أن يخلقوا عوالم من صنع الخيال². الخيال عند الرومانسيين لا يعني الخيال الجامح المفكك الذي هو عبارة عن

¹ انظر. هلال، محمد غنيمي، الرومانتيكية دار العودة، بيروت لبنان
² انظر. باورا، السيرموريس، الخيال الرومانسي، الموقف الأدبي، مج: ١، ع: ١٢، ١٩٧٢، ص:
١١-٢٢، سوريا، ترجمة: الصيرفي، إبراهيم، ص. 12

ملاح الرومانسية في القصيدة " فكرة الفنان " لأبي القاسم الشابي

التجول بين الأفكار غير المتصلة وإنما هو جمع الأفكار وإفرازها وطبخها وتحويلها إلى شيء مستقل له قيمة وجودة وعمق ناهيك عن معرفة؛ ثم ضمها إلى عمل فني. لذا يجب أن يكون صاحب الخيال متحل بالفكر المتمتع بملكة الإبداع¹.

الشيء الوحيد الذي يحتكم إليه هو الخيال الذي قد أحلوه محل العقل السائد في الأدب الكلاسيكي. والخيال وسيلة أساسية لوعي الحقائق والرؤية المقدسة والقوة الفريدة التي تجعل الفرد شاعرا. ولأن منهج الرومانسي قد أطلق العنان للعاطفة ووثق بها ثقة تامة ورأى أن الجمال في الفن لا يتحقق إلا عن طريق التجربة الشخصية المستجيبة لما تدعو إليه العاطفة فعليه أن يعتني بالخيال². إذ لا يمكن لصورة خيالية أن تخلو من العاطفة التي يهبها تمسكها ووحدها، وقيمة الخيال يتوقف على أنه يمثل العاطفة³. وكبح جماح الخيال عندهم يعني إنكار أمر حيوي ضروري لكيانهم، بل يرون أنهم يستطيعون بممارسة الخيال أن ينشدوا ما هو خير مما أنشده الشعراء. وقد علموا أن الشعر لا يمكن أن يبلغ ذروة قوته إلا بانطلاقه دافع الإبداع دونما عائق⁴.

1 انظر: ب. كروتشة، المجمل في فلسفة الفن، ترجمة: سامي الدروبي، المركز الثقافي العربي،

2009، المغرب، ص. 47

2 انظر. ب. كروتشة، ص: 251

3 انظر. العشماوي، ص. 291

4 انظر. باورا، ص. 13

وبعد اعتناء الرومانطيين بالخيال صارت تستعمل كلمة " الخيال الخلاق أو الخيال المنتج"¹. إذ الخيال يقوم بجمع عدة صور وأحاسيس غير المرتبطة -على الرغم من إمكانية وجود لكل صورة أو حس منها مثالا في الواقع- ويصهرها ويخلق شيئا جديدا ذا قيمة ومعرفة ليس له ما يماثلها في الواقع. والأعمال الأدبية نثرا وشعرا بمعناه العام تعبير عن الخيال

الطبيعة

الطبيعة والهروب إلى أحضانها من أبرز مزايا الرومانسية إذ الرومانسيون يعدون الطبيعة وسيلة يعبرون بها عن هواجسهم وأحلامهم ويجسدون في مظاهرها عواطفهم المشبوبة وأحاسيسهم الدافقة ومواجدهم في الحب والعشق²؛ إذ إن الشاعر يقف تجاه المنظر الطبيعي يتفكر فيه ويستوعبه لا كما هو في الواقع، ولكن كما تريد مشاعرُه، فتصبح الطبيعة مرآة لخواطره ومشاعره³؛ فالطبيعة المصنوعة ليست مصدر إلهامه وإنما مصدر إلهامه الطبيعة العذراء الخريذة التي لم تفسدها يد البشر⁴. فإن لجوء الإنسان إلى الطبيعة وإلقاء نفسه بين أحضانها خيرٌ ملجأ يوضع فيه الإنسان همومه ويبث

¹ انظر. العشماوي، ص. 252

² انظر: الحمداني، سالم أحمد، مذاهب الأدب الغربي ومظاهرها في الأدب العربي الحديث، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، جامعة الموصل، 1989، ص. 91

³ انظر. العقاد، عباس محمود، مطالعات في الكتب والحياة، ط2، دار الكتاب العربي، 1386هـ، بيروت، لبنان، ص. 205

⁴ عبد الرحمن، نصرت، ص. 132

ملاح الرومانسية في القصيدة " فكرة الفنان " لأبي القاسم الشابي

إليه أحزانه، وينسى بفضل ما يرغب في نسيانه وهي التي تستطيع أن تخلصه من ضجيج المدينة وصخبها وقلقها، في حين أن تمنحه راحة النفس والسرور¹.

الوحدة العضوية

الوحدة العضوية هي من أهم سمات الرومانسية وقد دعى الرومانسيون إليها بوصفها النقطة المركزية التي توحد العلائق الحية القائمة بين الأجزاء المبعثرة في الطبيعة ومن ثم تكون مصدرا للحقيقة المرجوة². فالوحدة العضوية أن تهيمن الصورة الواحدة أو الإحساس الواحد على عدة صور أو أحاسيس في الأعمال الأدبية وتكون تلك الصور أو الأحاسيس تدعم صورة واحدة أو إحساسا واحدا³.

الاتجاه الرومانسي في العالم العربي

لا ريب أن اطلاع الشعراء العرب على الحركة الرومانسية التي ظهرت في أوروبا وتأثرت بالثورة الفرنسية وبروسو وبالأدب الإنجليزي والألماني كان من العناصر المهمة في ظهور الرومانسي العرب في الربع الأول من القرن العشرين⁴. إضافة إلى أن العوامل السياسية والاجتماعية والفكرية جددت على العالم العربي ومن ثم دعت بعض

1 انظر: الحمداني، ص. 135

2 انظر: عيد الرحمن، نصرت، ص. 137

3 انظر. العشاوي، ص. 301

4 انظر. خليل حجا ميشال، ١٩٩٩، الشعر العربي الحديث من أحمد شوقي إلى محمود درويش ط١، دار الثقافة، بيروت لبنان، ص. 320.

الناس إلى الثورة على كل ما هو راسخ في مجتمعهم والشعر كان واحدا منهم. والعوامل التي أدت إلى إقبال العرب على الرومانسية هي إكثار شعراء مدرسة الإحياء من الالتفاتات إلى القديم، ومحاكاته، ومعارضته؛ وعنايتهم بشعر المناسبات، وانشغالهم عن تجاربهم الشخصية، واحترازهم بالصياغة، والشكل، والقالب على حسب المعنى، والفكر، والوجدان ووقوفهم على حد اعتبار البيت الشعري وحدة مستقلة وعدم اهتمامهم بالوحدة العضوية في القصيدة¹.

الملاح الرومانسية في قصيدة " فكرة الفنان " أو " قال قلبي

للإله " لأبي القاسم الشابي

من الشعراء الذين مثلوا نقلة نوعية في الرومانسية الشعرية أبو القاسم الشابي الذي استطاع -رغم قصر عمره- أن يظهر مثالا رائعا لدعم فكرة المنهج الرومانسي ودعا في قصائده إلى ما اهتمت به الرومانسية.

نظرة عابرة إلى حياة أبي القاسم الشابي

ولد أبو القاسم الشابي في الرابع والعشرين من شباط عام ١٩٠٩م. في بلدة "توزر" التونسية. ولم ينشأ في مسقط رأسه بسبب وظيفة أبيه التي جعل الأسرة تنتقل من مكان إلى آخر خلال تسعة عشر عاما. لم تمض سنة بعد مولد الشابي حتى بدأ الترحال. ومن ثم

¹ انظر. خورشاه، صادق، ١٣٨١ ش. مجاني الشعر العربي الحديث ومدارسه، ط١، طهران سمت، ١٠٥

ملاحم الرومانسية في القصيدة " فكرة الفنان " لأبي القاسم الشابي

لقد تعرض الشابي لجميع أنواع المناخ في البلاد التونسية كما تعرض للاحتكاك بمختلف العادات واللهجات بين أهل الشمال وأهل الجنوب . وعدم استقراره في مكان واحد قد أكسبه خيالا متوثبا وغدّي ذاكرته بصور البيئة التونسية المتنافرة، وعمق تجربته الشعرية فحصل على تجربة إنسانية شاملة¹.

كان والده أول معلميه حتى الخامسة من عمره، بعد الخامسة أرسله أبوه إلى الكتاب وحين بلغ الثانية عشرة من عمره أرسله إلى جامع الزيتونة حيث تلقى فيها من علوم الأدب واللغة والفقه والشريعة وكانت الزيتونة تفتقر إلى دراسة الآداب، والعلوم العصرية إذ إن الشيوخ فيها لم يرغبوا في ذلك. وهذا لم يرق للشابي فلم يشغله عن تكوين ثقافة واسعة عربية بحتة جمعت بين التراث العربي القديم في أزهى حلله وبين روائع الأدب الحديث في البلاد العربية وفي المهجر، فضلا عن ترجمات الآداب الأوروبية. وكانت رغبة الشاعر تتركز على الأدب العربي الذي نشأ في أميركا على أيدي المهاجرين العرب وتأثر به تأثرا عميقا. ١٠

ومن الأسباب التي جعلته رومانسيا هو كان حبه لفتاة قد لقيت حتفها ولم يستطع أن يتزوجها. وترك هذا الفراق في قلبه أثرا عميقا بالإضافة إلى الصدمة التي تلقاها في حبه الأول فقد تعرض إلى كارثة كبرى تمثلت بوفاة أبيه. وهذه الكوارث هزت أركان الشاعر وبدلت نظام

¹ انظر. طراد، مجيد، ديوان أبي القاسم الشابي ورسائله، دار الكتاب العربي، ط٢، ١٩٩٤، بيروت، لبنان، ص. 9.

حياته وزادت مرض قلبه سوءاً¹. وفي مرحلة من مراحل نوبته الشديدة طلب ممن حوله قلماً وورقاً، وكتب في الورق هذه القصيدة "يا إله الوجود، هذي جراح في فؤادي تشكو إليك الدواهي". ولم يحسن الشابي مداراة مرضه بل استمر يرهق نفسه بما كان الأطباء قد نهوه عنه. حتى اشتدت عليه الآلام فاضطر إلى ملازمة الفراش وبعد نهاية شتاء تلك السنة حرم عليه الأطباء التأليف والقراءة وفي سنة ١٩٣٤ دُعي الشابي فأجاب. رحمه الله².

ديوانه

في صيف ١٩٣٤ طفق الشاعر يجمع ديوانه الذي أسماه "أغني الحياة" لكن المنية سبقته وحالت دون ما نوى فعله³.

شعره

يقول الشابي: "الشعر ما تسمعه وتبصره في ضجة الريح وهدير البحار وفي نسمة الورد الحائرة يدمدم فوقها النحل ويرفرف حولها الفراش وفي النغمة المرددة يرسلها الفضاء الفسيح....." هذا التحديد يُشعر أنه ينطبق على الشعر الرومانسي إذ يعتمد الأديب على نفسيته، وعلى انفعالاته.

والشابي شاعر وجداني يدخل شعره في ثنايا المذهب الرومانطيسي. حيث إن الشاعر كان يحاول تأكيد ذاته الشخصية في

1 انظر. المرجع نفسه، ص. 12.

2 انظر. المرجع نفسه، ص. 14.

3 انظر. المرجع نفسه، ص. 15.

ملاحم الرومانسية في القصيدة " فكرة الفنان " لأبي القاسم الشابي

وقت كانت البيئة السياسية والاجتماعية تسعى إلى سلب حرية الفرد وخصوصيته وكان الاستعمار يحاول أن يكف تلك الذات عن المطالبة بحقوق بلدانها وورقي شعوبها.

كان الشابي يعتقد أن الشاعر ليس مؤرخا لعصره وعاداته وأخلاقه فحسب، وإنما الشاعرية الحقة تفيد عنده أن يرتقي الشاعر بروحه إلى آفاق واسعة ذات الرحب والسعى من سماء البيئة المحدودة، وإلى العالم المصنوع في الخيال والأحلام الذي يعبر عن عواطفه وأحاسيسه المشبوبة وبهذا يسلك منهج الرومانسيين الذين انكمشوا في ذواتهم واستنبطوا منها أسرار بواطنهم¹.

أما شعر الشابي يمتاز في خصائصه الشعرية بما أذاعته المدرسة الرمزية آنذاك².

أغراض شعره

تدور أغراض شعره في الوجدانيات وما يتبعها من تأمل في الذات والوجود. وكان عازفا عن الشعر التقليدي منذ البدء. وموقفه كان يقترب من موقف أدباء المهجر وطائفة من أدباء المشرق الذين سعوا إلى سبيل الحياة الغربية والابتعاد عن الحياة الشرقية. وكان يردد أن شعره هو تعبير عن شعوره.

" شعري نفاثة صدري إن جاش فيه شعوري "

1 انظر: أحمددي، ص. 13

2 انظر. المرجع نفسه، ص. 16.

اقتصرت أغراضه في ديوانه على التدبر في الوجود ووصف
والغابة والزنبقة والطيور والخريف والمساء والكآبة والطفولة والله
والموت والأمومة والغزل والحب.

أما الناحية الوطنية في شعره لم تنل حظها كما نالت الوجدانية إذ لم
يهتم بها إلا بطريقة ثانوية.

أما معانيه فإنها تتدفق حتى تفيض أحيانا عن اللفظ ذلك إن
الشاعر قد اكتفى بعدد معين من الموضوعات الوجدانية ومن ثم
كررها مرارا حتى أصبح التريد مملا إلى درجة تجعل القارئ يخلط بين
قصائد الديوان¹.

الطبيعة في شعره:

الطبيعة عند الشابي لها حيز بارز في ديوانه رغم أن وصف
الطبيعة لم يكن مقصودا لذاته وإنما رغبة الشاعر في الربط بينه وبين
أحواله الشخصية. ذلك بفضل تنقله في أماكن مختلفة بسبب وظيفة
أبيه وأمراضه الذاتية وكونه متجها نحو الشعر الرومانطقي وانصرافه
عن فنون الشعر التقليدية صار الشابي يهتم بالطبيعة، وتجلى حبه
للطبيعة في قصائده. فتظل فكرة الطبيعة مهيمنة عليه حتى في آخر
سنوات عمره. وبدأ حب العيش في الغابات والجبال بعيدا عن الناس
متفردا بنفسه وتاركا هموم شعبه الذي حمل قضيته في مطلع شبابه².

¹ انظر. المرجع نفسه، ص. 17.

² انظر. المرجع نفسه، ص. 21.

ملاح الرومانسية في القصيدة " فكرة الفنان " لأبي القاسم الشابي

أما من ناحية عبقريته فإنها تتجلى بوضوح في شعره الوجداني الذي يجري على السليقة. وإن عنصر التعبير لديه أهم من عنصر التفكير¹.

ملاح الرومانسية في قصيدة " فكرة الفنان "

وقصيدته "فكرة الفنان" قد رسمت لوحات مفعمة بالجمال والفن والإبداع بوصفها ملاذا للبشرية ومظاهر الرومانسية كالشعور والخيال والطبيعة. قد تناول الشاعر فيها عناوين متعددة منها: الدعوة إلى اتباع الشعور، عجز العقل تجاه الشعور والخيال، أثر الشعور في حياة الإنسان².

أولا نقدم القصيدة مع شرح الكلمات الغريبة.

فكرة الفنان

عِشْ بِالشُّعُورِ، ولِلشُّعُورِ، فَإِنَّمَا ***دنياكُ كَوْنُ عواطفٍ وشعورٍ
شِيدَتْ عَلَى العَطْفِ العميقِ، وإِنَّهَا ***لتجفُّ لو شِيدَتْ عَلَى التفكيرِ
وَتَظَلُّ جَامِدَةً الجمالِ، كئيبَةٌ ***كالهيكَلِ، المتهدِّمِ، المهجورِ
وَتَظَلُّ قاسيةَ الملامحِ، جَهْمَةٌ³ ***كالموتِ... مُقْفِرَةٌ، بغيرِ سرورِ
لا الحبُّ يرقُّصُ فوقها متغنياً ***للناسِ، بينِ جَدَاوِلِ وزهورِ

¹ انظر. المرجع نفسه، ص. 22.

² <https://www.3lom4all.com/vb/showthread.php?t=13729>

³ عابسة الوجه، ظلمة آخر الليل

مُتَوَرِّدَ الْوَجَنَاتِ¹ سَكَرَانَ الْخَطَى *** يَهْتَرُ مِنْ مَرَحٍ، وَفَرُطَ حَبُورِ²
 مَتَكَلِّلاً³ بِالْوَرْدِ، يَنْثُرُ لِلوَرَى *** أَوْرَاقَ وَرِدِ "اللَّذَّةِ" الْمَنْضُورِ⁴
 كَلَالاً! وَلَا الْفَنُّ الْجَمِيلُ بظَاهِرٍ *** فِي الْكُونِ تَحْتَ غَمَامَةٍ مِنْ نَوْرِ
 مَتَوَشَّحاً⁵ بِالسَّحْرِ، يَنْفُخُ نَائِيَهُ الْمَشْبُوبَ⁶ بَيْنَ خَمَائِلِ⁷ وَغَدِيرِ
 أَوْ يَلْمَسُ الْعُودَ الْمُقَدَّسَ، وَاصْفَاءً *** لِلْمَوْتِ، لِلْأَيَّامِ، لِلدِّيَجُورِ⁸
 مَا فِي الْحَيَاةِ مِنَ الْمَسْرَةِ، وَالْأَسَى *** وَالسَّحْرِ، وَاللَّذَاتِ، وَالتَّغْيِيرِ⁹
 أَبَدًا وَلَا الْأَمْلُ الْمُجَنِّحُ مُنْشِدًا *** فِيهَا بِصَوْتِ الْحَالِمِ¹⁰، الْمَحْبُورِ¹¹
 تَلِكَ الْأَنَاشِيدِ الَّتِي تَهَبُ¹² الْوَرَى *** عَزَمَ الشَّبَابِ، وَغَيْبَةِ¹³ الْعُصْفُورِ
 وَاجْعَلْ شُعُورَكَ، فِي الطَّبِيعَةِ قَائِدًا *** فَهُوَ الْخَبِيرُ بِتَمِيمِهَا¹⁴ الْمَسْحُورِ
 صَحَبَ الْحَيَاةِ صَغِيرَةً، وَمَشَى بِهَا *** بَيْنَ الْجَمَاجِمِ، وَالْدَّمِ الْمَهْدُورِ
 وَعَدَا بِهَا فَوْقَ الشَّوَاهِقِ، بِاسْمًا¹⁵ *** مَتَغَيِّيًا، مِنْ أَعْصُرِ وَدُهورِ
 وَالْعَقْلِ، رَغَمَ مَشِيبِهِ وَوَقَارِهِ، *** مَا زَالَ فِي الْأَيَّامِ جِدًّا صَغِيرِ

1 الخد

2 سرور

3 تكلل بالشيء: لبسه

4 في الشجر ما كان نضيرا حسنا جميلا؛ مشرق، ناعم، ذو بهجة

5 توشح بالسيف: تقلده، اتشح به؛ توشح بالوشاح: لبسه

6 المشبوب: حسن الوجه، متوهج اللون

7 الأرض السهلة الطيبة يشبه نبتها حمل القطيفة

8 الظلمة

9 التغيير: التعرض للهلاك

10 من أو ما يغلب عليه الخيال هو دائما في حال حاملة

11 ناعم

12 أعطاه بلا بدل

13 الغيبة: حُسن الحال، مسرة، رضا تام دائم

14 التيه: الأرض الواسعة يضيع فيها المرء

15 ضاحك خفيفا من غير صوت

ملاح الرومانسية في القصيدة " فكرة الفنان " لأبي القاسم الشابي

يمشي... فتصرعه الرياحُ... ***فَيْنَثْنِي مُتَوَجِّعاً، كَالطَّائِرِ الْمَكْسُورِ
ويظُلُّ يَسْأَلُ نَفْسَهُ، مِتْفَلْسِفاً ***مِتَنَطِّساً¹، فِي خَفَّةِ وَغُرُورِ:
عَمَّا تُحَجِّبُهُ الْكَوَاكِبُ خَلْفَهَا ***مِنْ سِرِّ هَذَا الْعَالَمِ الْمَسْتُورِ
وهو المَهْشَمُ² بِالْعَوَاصِفِ.. يَا لَهُ ***مِنْ سَاذِجِ مِتْفَلْسِفٍ، مَغْرُورِ!

*****

وافتَحْ فَوَادِكَ لِلوُجُودِ، وَخَلِّهِ ***لِلْيَمِّ³ لِلْأَمْوَاجِ، لِلدِّيَجُورِ
لِلثَّلِجِ تَنْثُرُهُ الزَّوَابِغُ⁴، لِلْأَسَى ***لِللَّهْوْلِ، لِلْأَلَامِ، لِلْمَقْدُورِ⁵
واتركه يفتَحِ الْعَوَاصِفَ.. هَائِماً ***فِي أَفْقِهَا، الْمِتَلَبِّدِ⁶، الْمَقْرُورِ⁷
ويخوضُ أَحْشَاءَ⁸ الْوُجُودِ.. مُغَامِراً ***فِي لَيْلِهَا، الْمِتَهَيِّبِ⁹، الْمَحْذُورِ¹⁰
حَتَّى تَعَانِقَهُ الْحَيَاةُ، وَيَرْتَوِي ***مِنْ ثَغْرِهَا الْمِتَأَجِّجِ¹¹، الْمَسْجُورِ¹²

1 متنطسا: جاعلا نفسه كالنطاسي أي الطبيب العالم

2 المهشم: المصاب

3 اليم: البحر

4 الزوابع: الأعاصير ، أي هيجان الرياح

5 المقذور: طاقة واستطاعة ، ما يقدر عليه الإنسان

6 تَلَبَّدَتِ السَّمَاءُ بِالْغُيُومِ : تَعَطَّتْ ، تَكَاثَفَتْ

7 المقرور: البارد

8 ما دون الحجاب الحاجز مما يلي البطن ، كالكبد والمعدة والأمعاء وغيرها التهبت أحشأؤه من

العطش

9 المتهيب: خائف، وجل

10 المحذور: ما يُتَّقَى وَيُحْتَرَزُ مِنْهُ

11 مُتَأَجِّجٌ: مُلْتَهَبٌ ، حَارٌّ شَدِيدٌ

12 المنقذ

فتعيشَ في الدنيا بقلبٍ زاجرٍ *** يقظِ المشاعرِ، حالمٍ، مسحورٍ
في نشوةٍ، صُوفيَّةٍ، قُدسيةٍ، *** هيَ خيرُ ما في العالمِ المنظورِ.

الدعوة إلى الشعور والعاطفة وترك العقل والتفكير

القصيدة من البداية إلى النهاية تدور حول رفع قيمة الشعور
والعاطفة وإسقاط منزلة التفكير والعقل ومن ثم يرفع الشاعر قدر
الشعور والعاطفة وينزل قيمة العقل بل لا يرى في العقل قيمة في هذا
العالم الذي يعيش فيه، ويعبر عن الشعور والعاطفة بأنهما كل شيء في
الحياة، وليس هناك شيء آخر أجدر منهما بأن يضحى الإنسان حياته
وما يملكه من أجله، وعلى الإنسان ألا يعيش حياة إلا بهما ومن
أجلهما، لأن العالم وما فيه لا يمكن أن يكتشفه الإنسان أو يتمتع به
إلا من خلال العواطف والشعور. إذ يقول:

"عش بالشُّعورِ، وللشُّعورِ، فإنَّما *** دنياكَ كونُ عواطفٍ وشعورٍ"

ثم يقول في وسط القصيدة مؤيدا هذا.

"واجعلْ شُعورَكَ، في الطَّبيعةِ قائداً *** فهو الخبيرُ بتيِّبها المسحورِ"

ولا يقف عند ذلك الحد ويزيد قائلا:

"شيدتُ على العطفِ العميقِ، وإنَّها *** لتجفُّ لو شيدتُ على
التفكيرِ".

ملاح الرومانسية في القصيدة " فكرة الفنان " لأبي القاسم الشابي

في هذا البيت يرتكز على العواطف مفيدا بأن دنيا أي إنسان مشيدة على العواطف العميقة وكأنه شبّه الدنيا بالبناء والعواطف بأركانها التي تستمد تلك الدنيا بقاءها وحياتها ونموها منها؛ إذ إن تلك الدنيا لتجف لو شيدت على التفكير. لأنه يعتبر التفكير جسدا جامدا لا يُمد الآخر بالحياة والبقاء والنمو. ولا يمكن أن تكون الدنيا بدون أركان كما لا يمكن أن يكون البناء بدونها. وإنه لا يفرق بين الجفاف والتفكير.

" وإنها لتجف لو شيدت على التفكير "

ويؤكد قوله - حينما وصف العقل بالجفاف - بالبيتين الآتين.

" وَتَظَلُّ جَامِدَةَ الْجَمَالِ، كَثِيْبَةً *** كَالْهَيْكَلِ، الْمْتَهْدِمِ، الْمَهْجُورِ، "

" وَتَظَلُّ قَاسِيَةَ الْمَلَامِحِ، جَهْمَةً *** كَالْمَوْتِ، مُقْفِرَةً، بَغَيْرِ سُرُورِ "

ويمكننا رؤية الجفاف في الكلمات الواردة في هذين البيتين مثل: (جامدة الجمال، الهيكل، المتهدم، المهجور؛ قاسية الملامح، جهمة، الموت، مقفرة، بغير سرور). كل هذه المفردات لا يُشعر الإنسان بسعادة وإنما ذكرت هنا لتدعم المعنى المقصود من قبل الشاعر مفادُه أن التفكير والعقل لا يغنيان من الحياة والبقاء والسرور من شيء. والكلمات شكلت في ما بينها الوحدة العضوية لتجسيد المعنى المدفون في أغوار صدر الشاعر.

والأبيات التالية لا تختلف عن سابقتها في ما ذهب إليه الشاعر من اعتقادٍ يفيد أن العاطفة والشعور صاحبي السلطة في الدنيا . ثم يأتي بالأبيات التي جمع عناصر الطبيعة لتدعم رأيه ويقول:

"لا الحبُّ يرقُصُ فوقها متغنياً *** للنَّاسِ، بين جداولٍ وزهورٍ"
 مُتَوَرِّدَ الْوَجَنَاتِ سَكَرَانَ الْخَطَى *** يَهْتَرُ مِنْ مَرَحٍ، وَفَرَطٍ حَبُورٍ
 مُتَكَلِّلاً بِالْوَرْدِ، يَنْثُرُ لِلوَرَى *** أَوْرَاقَ وَرْدِ "اللَّذَّةِ" الْمَنْضُورِ
 كان من شأن الحب الرقص، والتغني، والتلبس بالورود، والإحساس باللذة لكنها إذا ما وجد نفسه تحت سيادة التفكير والعقل تخلى عما كان من لوازمه. وفي هذه الأبيات قد أفرط الشاعر في ذم التفكير، والعقل؛ وثناء العاطفة والشعور كما هو حال الرومانسيين كلاً! ولا الفنُّ الجميلُ بظاهرٍ *** في الكون تحت غمامةٍ من نورٍ
 مَتَوَشِّحاً بِالسِّحْرِ، يَنْفُخُ نَايَهُ الْمَشْبُوبِ بَيْنَ خِمَائِلِ وَغْدِيرِ
 أَوْ يَلْمَسُ الْعُودَ الْمُقَدَّسَ، وَاصْفاً *** لِلْمُوتِ، لِلْأَيَامِ، لِلدِّيَجُورِ

التعاطف مع الطبيعة

من المعلوم أن الرومانسيين يشعرون بالوحدة وبعدم التفاهم من قبل الناس حولهم لهذا لجؤوا إلى الطبيعة ظانين منهم أن يجدوا ما يشفي صدورهم ويسلمهم ويعثروا على ما لم يجدوا عند الناس العقلاء إذ يفرون منهم إلى أحضان الطبيعة. وتجولوا في الطبيعة وبين أجزاءها ووجدوا عواطفهم وشعورهم الداخلي بعناصرها وجعلوها شاهدة على شعورهم وعاطفتهم التي يتقلبون فيها. وأبو القاسم الشابي حينما

ملاح الرومانسية في القصيدة " فكرة الفنان " لأبي القاسم الشابي

يدحض قيمة التفكير والعقل يستمد رأيه من عناصر الطبيعة ويأتي بالعبارات. منها: " بين جداول وزهور، متكللا بالورى، أوراق ورد "اللذة" المنصور، تحت غمامة من نور، بين خمائلٍ وغدير، فتصرعه الرياح، كالتائر المكسور، نُحَجِّبُهُ الكواكبُ خلفها، المهشمُ بالعواصف".

لا الحبُّ يرقصُ فوقها متغنياً *** للناسِ، بين جداولٍ وزهورٍ
مُتَوَرِّدَ الوجناتِ سكرانَ الخطى *** يهتُرُ من مَرَحٍ، وفرطِ حبورٍ
متكللاً بالوردِ، ينثرُ للورى *** أوراقَ وردٍ "اللذة" المنصور
كلاً! ولا الفنُّ الجميلُ بظاهرٍ *** في الكونِ تحتَ غمامةٍ من نورٍ
مَتَوَشِّحاً بالسَّحرِ، ينفخُ نايَهُ المشبوبَ بين خمائلٍ وغديرٍ
أو يلمسُ العودَ المقدَّسَ، واصفاً *** للموتِ، للأيامِ، للديجورِ
ما في الحياة من المسرَّة، والأسى *** والسَّحرِ، واللذاتِ،
والتغيرِ

أبدأً ولا الأملُ المُجَنِّحُ مُنْشِداً *** فيها بصوتِ الحالمِ، المخبورِ
تلك الأناشيدَ التي تهبُّ الورى *** عزَمَ الشَّبَابِ، وَغِبْطَةَ
العُصْفورِ

التشوق إلى العزلة والعيش في الطبيعة

ويتسنى للقارئ من خلال الأبيات الأخيرة أن يرى الشاعر بأنه يرغب في العزلة والابتعاد عن الناس والتفرد بالذات وإلقاء نفسه بين أحضان الطبيعة تارة يتركها تواجه البحر، والأمواج، والديجور وتارة تقتحم

العواصف. الشاعر اختار عناصر الطبيعة ذات اللون الأسود مثل
الديجور، الليل، والمتلبد؛ والأحوال المضطربة مثل العواصف،
الزوابع، والأمواج، والبحر؛ واستنجد بالأوصاف المخيفة مثل المتهيب،
والمحذور، واستعمل البرودة والحرارة من أحوال العالم مشيراً إلى أن
العالم فيه الأضداد التي تعطي اليقظة. وهذه الأوصاف والأحوال تشير
إلى الشقاء، والصعوبة، والعسر. وكأن الشاعر أحس بأن السعادة،
واليسر، اليقظة مع العسر؛ والصعوبة، والآلام، والاضطراب. لأن
السكون، وعدم التبدل في الوضع يجعل الإنسان نائماً، ومعتقداً بأنه
ليس هناك شيء جديد وليست هناك حركة ومن ثم ليست هناك حياة.

وافتح فؤادك للوجود، وخله *** لليم، للأمواج، للديجور
للثلج تنثره الزوابع، للأسى *** للهول، للآلام، للمقدور
واتركه يقتحم العواصف... هائماً *** في أفقيها، المتلبد، المقرور
ويخوض أحشاء الوجود... مُغامراً *** في ليها، المتهيب، المحذور

ثم يستمر التجول في الكون المضطرب والطبيعة ذات الهوجاء حتى
وصل إلى قوله الأخير وهو:

حتى تعانقه الحياة، ويرتوي *** من ثغرها المتأجج، المسجور
فتعيش في الدنيا بقلبٍ زاجرٍ *** يقظ المشاعر، حالم، مسحور
في نشوة، صوفيّة، قُديّة، *** هي خير ما في العالم المنظور.

ملاحم الرومانسية في القصيدة " فكرة الفنان " لأبي القاسم الشابي

الخاتمة

لقد تبين أن مظاهر الرومانسية انعكست في القصيدة "فكرة الفنان" لأبي القاسم إذ إنه يدعو إلى الشعور والعاطفة وهما منطلقا الرومانسية. وهذا يظهر جليا في أبيات القصيدة. فالقصيدة تتركز على قيمة العاطفة والشعور وتعتبر أن العقل والتفكير يمثلان الجفاف. وهما من أسس الكلاسيكية التي كان الشابي ثائرا عليه. فالقصيدة تتمتع بمهارة الخيال الخلاق للشابي. والشابي قد استطاع أن يجمع عناصر الطبيعة في القصيدة بشكل فائق حيث يشكل الوحدة العضوية.

المراجع والمصادر

- أحمدي، عبد الحميد، مظاهر رومانسية في شعر أبي القاسم الشابي، فصلية إضاءات نقدية، العدد الرابع-شتاء - ٢٠١١.
- الأصغر، عبد الرزاق، المذاهب الأدبية لدى الغرب " الرومانسية" مجلة دراسات أدبية العدد ٣٨٠، دمشق، منشورات اتحاد الكتاب العرب.
- ب. كروتشة، المجلد في فلسفة الفن، ترجمة: سامي الدروبي، المركز الثقافي العربي، 2009، المغرب.
- باورا، السيرموريس، الخيال الرومانسي، الموقف الأدبي، مج: ١، ع: ١٢، ١٩٧٢، ص: ١١-٢٢، سوريا، ترجمة: الصيرفي، إبراهيم.

- الحمداني، سالم، مظاهر الرومانسية في شعر محمود درويش، آداب الرافدين، مج: 2، ص: 133-144، 1971، العراق.
- الحمداني، سالم أحمد، مذاهب الأدب الغربي ومظاهرها في الأدب العربي الحديث، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، جامعة الموصل، 1989.
- العشماوي، محمد زكي، دراسات في النقد الأدبي المعاصر، ط1، دار الشروق، بيروت لبنان، 1994.
- العقاد، عباس محمود، مطالعات في الكتب والحياة، ط2، دار الكتاب العربي، 1386هـ، بيروت، لبنان.ز.
- النويهي، محمد، قضية الشعر الجديد، دار صادر، ٢٠٠٠، بيروت لبنان.
- خليل حجا ميشال، ١٩٩٩، الشعر العربي الحديث من أحمد شوقي إلى محمود درويش ط١، دار الثقافة، بيروت لبنان.
- خورشا، صادق، ١٣٨١ ش. مجاني الشعر العربي الحديث ومدارسه، ط١، طهران.
- طراد، مجيد، ديوان أبي القاسم الشابي ورسائله، دار الكتاب العربي، ط٢، ١٩٩٤، بيروت، لبنان.
- عبد الرحمن، نصرت، في النقد الحديث - دراسة في مذاهب نقدية حديثة وأصولها الفكرية -، ط1، مكتبة الأقصى، 1979، عمان، الأردن.
- قنبيي، حامد صادق، الأدب والنقد الحديث - اتجاهات ونصوص -، ط1، دار كنوز المعرفة العلمية للنشر والتوزيع 2015، عمان، الأردن.
- محمد مندور، الأدب ومذاهبه، نهضة مصر، ١٩٩٨ م القاهرة، مصر.
- ملازاده، ربحانة، الرومانسية في شعر سيد قطب، التراث الأدبي السنة الثانية العدد السابع، ص. ١١٩-١٣٤،
- هلال، محمد غنيبي، الرومانتيكية دار العودة، بيروت لبنان.

<https://www.3lom4all.com/vb/showthread.php?t=13729>

Polonya'nın Tek Müslüman Azınlığı Tatarlar

Erşahin Ahmet AYHÜN*

Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan Beyefendi'nin talimatlarıyla ve beraberinde 17 EKim 2017 tarihinde katıldığım Polonya ziyareti sırasında TİKA Başkanımız Serdar Çam Bey'in aracılığıyla Polonya Müftüsü Tomasz Miskiewicz ve Müftü Yardımcısı Yardımcısı Mirzagalib Radzhabaliev ile Varşova'da yaptığım toplantı ve diğer araştırmalarım neticesinde hazırladığım rapordur.

Günümüz Polonya'sında tahmini rakamlara göre 6 bin civarında Müslüman Tatar azınlığı yaşamaktadır. Bu rakamlara Türkiye'den Polonya'ya giden az sayıda gurbetçi ve üniversite öğrencilerimizi de ilave edebiliriz.

Soldan Sağa: Mirzagalib Radzhabaliev Polonya Yüksek İslam Birliği İmamu ve Müftü Yardımcısı, Tomasz Miskiewicz Polonya Müftüsü, Yrd. Doç. Dr.

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Dr. Öğr. Üyesi, ersahin@ogu.edu.tr

*Erşahin Ahmet Ayhün ESOGÜ İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi ve Türkiye
Cumhurbaşkanlığı Delegatesi*

Halihazırda; Polonya Tatarlarının başında kendilerinden bir Müftü ve Tacikistanlı Müftü Yardımcısı bulunuyor. Polonya Tatarı olan Müftü ve hemşehrileri ana dilleri olan Tatarca'yı bilmiyor Lehçe konuşuyor. Türkiye'de hafızlık eğitimi alan Müftü Yardımcısı aynı zamanda imamlık yapmaktadır. Kendi beyanına göre yalnızca Cuma namazları cemaatle kılınmaktadır.

Müslüman Tatarların Polonya'daki Geçmişi

Kendi topraklarından binlerce km uzaklıkta farklı inanç ve kültürlerin arasında asırlarca yaşamalarına rağmen, ana dilleri dışında dini ve milli kimliklerini korumayı başarabilen Tatarların hikâyesi ise dikkate şayandır.

Tatarların Polonya'ya gidip yerleşmeleri 700 yıl öncesine dayanmaktadır. Müslüman Tatarların bu topraklara gelişi üç yoldan olmuştur.

1. Paralı askerlik: Kadim Devletlerimizden Altun-Orda'nın erlerinden bir grup süvari, Lehistan Krallığının daveti üzerine paralı asker olarak Polonya'ya gitti ve yerleşti. Orta Asya'lı usta muhariplerin son derece memnun edici hizmetleri karşılığında Leh Kralı Jan 3. Sbieski kendilerine büyük araziler bağışladı. Bu askerler Polonya halkı tarafından da saygı ve hüsnü kabul gördü.

2. Göçler: Altun-Orda'da iktidar mücadelelerini kaybeden muhalifler Lehistan'a kaçmaya başladı.

3. Esirler: Lehistan ve Polonya ile yapılan savaşlarda esir düşerek oralarda kalanlar oldu.

Dolayısıyla Polonya topraklarına gidip yerleşen Tatarlar hep erkekti. Başlangıçta nesillerini Leh hanımlarla evlenerek devam ettirdiler. Yeni doğan tatar çocukları ana dillerini Leh annelerden öğrendi. Kanaatimizce dini ve milli kimliklerini kaybetmeyen bu nesillerin ataları, dinine ve örfüne bağlı, sağlam bir iradeye, tarih bilincine ve genetik üstünlüklere sahip olmalıydılar, aksi halde kaybolup gider-

lerdi. Tatarlar bu hasletlerinden olsa gerek sadece Polonya'da değil Dünya'nın çeşitli bölgelerinde de her türlü şartlarda kimliklerini kaybetmeden varlıklarını sürdürmektedirler.

Bugün Polonya Tatarlarının belli başlı özellikleri şunlardır:

1. İç evliliğe önem vermeleri.
2. Müslüman oluşları.
3. Belli bir bölgede toplu olarak yaşamaları.
4. Kendine özgü kültürlerini korumaları.
5. Polonyalı olmaları.

Avrupa Birliği üyesi olan Polonya, Müslüman azınlıklara kendi müftülerini seçebilme hürriyeti tanımıştır. Polonyalı Tatar Müslümanlar ibadetlerini yapabiliyor ve dini Bayramlarını kutluyorlar. Polonya'da "hayvan hakları yasası"na rağmen kurbanlarını kesebiliyorlar. Polonya Tatarlarının ilk yerleşim yeri olan "Bohoniki" ve "Kruszyniany" köylerinde Müslüman mezarlıkları bulunuyor. Polonya Müslümanlarının sayılarını tam olarak belirlemek gerçekten imkânsızdır. Polonya Müslümanlar Birliği sayıma niyetlenmiş fakat buna izin verilmemiştir.

Polonya Müslümanlarının Sorunları

- Polonyalıların İslam ve Müslümanlar hakkındaki bilgileri yetersizdir. İslam, diğer batılı ülkelerde olduğu gibi yabancı bir unsur gibi görülmekte hatta karşıt propagandalar yaygındır.

- Polonyalı Müslümanların genel ekonomik durumu zayıftır.
- İslami faaliyetler için yeterli mali finans sağlanmamaktadır.
- Helal gıda temininde zorluk yaşanmaktadır.
- Günlük ibadetlerin yapılacağı yeterli mabet yoktur.
- Çalışmaları koordine edecek bir "lider şahıs" veya kurum yoktur.
- İslami faaliyetlerle meşgul olanlar gönüllülerdir.

- Polonyalı Müslümanlar iyi teşkilatlanamamışlardır.
- Resmi ve profesyonel elemanlara ihtiyaç vardır.

Öneriler

Polonya Müftüsüne bizden beklentilerini sorduğumda TİKA projelerinden duyduğu memnuniyeti dile getirerek işbirliği yapabilecekleri partner kurumlar ve eğitim planlama ve koordinasyonunda destek istedi. Özellikle din eğitimi ve öğretimi konusunda Türkiye'yi örnek almak istediklerini belirterek, Türkiye'de din eğitimi veren kurumlarla iş birliğinin önemini vurguladı. Atadilleri olan Tatarca'yı bilmediklerini, kendilerine bu konuda da destek vermemizi istedi.

Bir milleti ayakta tutan önemli unsurlar din, dil, kültür ve tarih bilincidir. Polonyalı Müslüman Tatarlara bu konulara yönelik olarak Diyanet İşleri Başkanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Kültür Bakanlığı, TİKA, Ulusal Ajans, Yurt Dışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı ve Yunus Emre Derneği nezdinde faaliyetler yapılabilir.

**ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
YAYIN VE YAZIM İLKELERİ**

Yayın İlkeleri

1. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi yılda iki kez yayımlanan bilimsel ve hakemli bir yayın organıdır.
2. Derginin yayın dili, Türkçe, Arapça, İngilizce ve Almanca'dır. Diğer dillerdeki yazıların yayımına Yayın Kurulu karar verir.
3. Dergi yayın kurulu Dekan'ın görevlendirdiği öğretim üyelerinden oluşur.
4. Dergide telif, çeviri (yazarından ve yayıncı kuruluştan izin almak koşuluyla), sadeleştirme, edisyon kritik, kitap ve sempozyum değerlendirmeleri vb. çalışmalar yayımlanır.
5. Dergiye gönderilen yazılar başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.
6. Yazıların ana başlıktan sonraki kısmına İngilizce başlık, 100-150 kelime arasında Türkçe-İngilizce özet, en fazla beşer kelime olmak üzere Türkçe-İngilizce anahtar kelimeler ve makale sonuna yararlanılan eserleri gösteren kaynakça eklenmelidir.
7. Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez.
8. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, editörün ön incelemesinden sonra Yayın Kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı iki hakeme gönderilir.
9. Yazının gönderildiği her iki hakemden olumlu rapor gelmesi halde yazı yayımlanır. İki hakemden biri olumsuz görüş belirtirse, yazı hakkındaki karar, raporların içeriği dikkate alınarak Yayın Kurulu tarafından verilir.
10. Yayımlanmasına karar verilen yazıların hakem raporlarında "düzeltmeden sonra yayımlanabilir" görüşü belirtilmişse makale, gerekli düzeltmelerin yapılması için yazarına iade edilir. Düzeltmeler yapıldıktan sonra hakem uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı editör tarafından kontrol edilerek son karar verilir.
11. Bir sayıda bir yazarın çeviri ve telif olmak üzere en fazla iki yazısı yayımlanır.
12. Yayın ve yazım ilkelerine uyulmadan ulaştırılan yazılar değerlendirilmeye alınmaz.
13. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne aittir.
14. Burada belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi Yayın Kuruluna aittir.

Yazım İlkeleri

1. Dergimize gönderilen yazılar, PC Microsoft Office Word (en az Office 200 sürümü) programında yazılmalı veya bu programa uyarlanarak gönderilmelidir. Gönderilen yazılar bütün ekleriyle birlikte dergi formatında 34 sayfayı aşmamalıdır.
2. Çeviri, sadeleştirme ve transkripsiyon yazılarına orijinal metinlerin fotokopileri eklenmelidir.
3. Sayfa düzeni: A4 boyutunda, kenar boşlukları soldan 3,5 cm, sağdan 3 cm, üstten 3,5 cm ve alttan 3 cm şeklinde ayarlanmalıdır.
4. **Yazı biçimi:** Metin Times New Roman yazı tipi, 12 puntuyla, başlıklar bold olarak; metnin tamamı 1,5 satır aralıkla, dipnotlar ise tek satır aralıkla ve 10 punto ile yazılmalıdır.
5. Dipnotlarda aşağıda belirtilen kaynak gösterme usullerine uyulması gerekir:
6. Kitap: Yazar adı soyadı, eser, adı (*italik*), çeviri ise çevirenin adı (çev.), tahkikli ise (ed.: veya haz.:) yayınevi, baskı yeri ve tarihi (örnek, İstanbul 2010), cildi (örnek; c.IV), sayfası (s.), sayfadan sayfaya (ss.); Yazma eser ise, Yazar adı, eser adı (*italik*), Kütüphanesi, numarası (no), varak numarası (örnek, vr.10b).
7. Makale; Yazar adı soyadı, makale adı (tırnak içinde), dergi veya eser adı (*italik*), çeviri ise çevirenin adı (çev.) yayınevi, baskı yeri ve tarihi, cildi (örnek; c.IV), süreli yayın ise (örnek; sayı:3), sayfası (s.).
8. Basılmış sempozyum bildirileri ve ansiklopedi maddeleri, makalenin referans verilmiş düzeniyle aynı olmalıdır.
9. Dipnotlarda ikinci defa gösterilen aynı kaynaklar için; sadece yazarın soyadı veya meşhur adı, eserin kısa adı, cilt ve sayfa numarası yazılır.
10. Arapça eser isimlerinde, birinci kelimenin ve özel isimlerin baş harfleri büyük, diğerleri küçük harflerle yazılmalıdır. Farsça, İngilizce, vb. diğer yabancı dillerdeki ve Osmanlı Türkçesi ile yazılan eser adlarının her kelimesinin baş harfleri büyük olmalıdır.
11. Ayetler sure adı, sure no/ayet no sırasına göre verilmeli (Örnek; Fatiha, 1/2)
12. Dergimizde kullanılan bazı genel kısaltmalar: bakınız (bk.) , karşılaştırınız (krş.), adı geçen eser (*age*), Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (*DİA*), Kütüphane (Ktp.), numara (no), ölümü (ö.), tarihsiz (ts.).
13. İnternet kaynaklarında adres verildikten sonra yararlanıldığı tarih belirtilmelidir. Örnek: (erişim tarihi: 11.12.2012)